

FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
VAKGROEP NIEUWE GESCHIEDENIS
ACADEMIEJAAR 2006-2007

**ALLEENSTAANDE MOEDERS IN HET BRUGSE VRIJE,
1730-1760**

KATLIJN VANHULLE

Verhandeling voorgelegd tot
het behalen van de graad van
licentiaat in de Geschiedenis

Promotor: Prof. Dr. I. Devos

VOORWOORD

Traditioneel wordt een licentiaatverhandeling voorafgegaan door een reeks dankbetuigingen. Het is dan ook het resultaat van maandenlange arbeid en is zeker niet het werk van één enkele persoon. Vele mensen hebben hier aan toe bijgedragen, allen op hun eigen manier.

Allereerst wil ik een woord van dank uiten aan mijn promotor Prof. Dr. I. Devos, voor het aanreiken van dit interessante thema. Ook voor de vele tips en deskundige raad ben ik haar uitermate dankbaar.

Een speciaal woordje gaat zeker uit naar mijn zus. Haar historische kennis en taalkundige vaardigheden hebben zonder meer een belangrijke meerwaarde geleverd aan deze scriptie. Ik wil haar dan ook met nadruk bedanken voor de tijd die ze voor me uittrok, haar objectieve kijk op en haar enthousiasme voor deze studie en de bemoedigende woorden.

Ook mijn ouders, mijn andere zus evenals mijn huisgenootje en vrienden wil ik nog eens extra in de schijnwerpers plaatsen. Daar een scriptie het einde van deze opleiding betekent wil ik mijn ouders speciaal bedanken voor de kansen die zij mij gaven. Mijn moeder voornamelijk voor haar troost en goede raad doorheen de jaren. De overigen eveneens voor hun ondersteuning en begrip.

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD

INHOUDSTAFEL

BIBLIOGRAFIE

1. Bronnen
 - 1.1. Bronnen in handschrift
 - 1.1.1. Uitgegeven bronnen
2. Literatuurlijst

INLEIDING p. 1-5

HOOFDSTUK 1: METHODOLOGIE p. 6-17

1.1. Bronnen p. 6

1.1.1. De parochieregisters

1.1.2. De volkstelling van 1748

1.1.3. De disrekeningen

1.2. Werkwijze en problemen..... p. 14

HOOFDSTUK 2: HET BRUGSE VRIJE p. 18-37

2.1. Geografische kenmerken en grenzen p. 18

2.2. Politieke schets p. 20

2.3. Socio-economische schets p. 21

2.3.1. De landbouw

2.3.2. Rurale textielnijverheid

2.3.3. Regionale variatie

2.3.4. Levenstandaard van de plattelandsbevolking

2.3.5. Het Brugse Vrije

2.4. Demografische ontwikkeling p. 32

2.4.1. De bevolkingsgroei

2.4.2. Het demografische patroon

2.5. <u>Besluit</u>	p. 36
---------------------------	-------

HOOFDSTUK 3: DE ILLEGITIMITEIT p. 38-69

3. 1. <u>De lange termijn trend van de illegitimiteit</u>	p. 38
3.1.1. De onwettigheidgraad	
3.1.2. Europa en Vlaanderen	
3.1.3. Het Brugse Vrije	
3.1.4. De zand en polderregio	
3.2. <u>De oorzaken van illegitimiteit</u>	p. 48
3.3. <u>Het Brugse Vrije</u>	p. 64
3.4. <u>Besluit</u>	p. 68

HOOFDSTUK 4: DE GEBOORTE p. 70-121

4.1. <u>De geboorte</u>	p. 70
4.1.1. Inleiding	
4.1.2. De geslachtsverhoudingen	
4.1.3. Seizoensfluctuaties	
4.2. <u>De moeder</u>	p. 76
4.2.1. Aantal	
4.2.2. De leeftijd van de ongehuwde moeders	
4.2.3. De burgerlijke staat van de moeders	
4.2.4. De geboorteplaats van de ongehuwde moeders	
4.2.5. De samenstelling van de huishoudens van de ongehuwde moeders vóór de onwettige geboorte	
4.2.6. Beroep en sociale klasse van de ongehuwde moeders	
4.2.7. De bastardy prone sub-society en de repeaters	
4.2.8. De houding van de gemeenschap tegenover de ongehuwde moeders	
4.3. <u>De natuurlijke vader</u>	p. 103
4.3.1. De houding van de biologische vader tegenover de ongehuwde moeder en het onwettige kind	
4.3.2. Aantal	
4.3.3. Het profiel van de natuurlijke vader	
4.4. <u>De bastaard</u>	p. 109
4.4.1. Houding tegenover het kind	

4.4.2. Abortus provocatus en kindermoord	
4.4.3. Vondelingen	
4.4.4. Kinder- en zuigelingensterfte bij onwettigen	
4.5. <u>Besluit</u>	p. 119

HOOFDSTUK 5: HET HUWELIJK p. 122-162

5.1. <u>De huwelijkskansen van de ongehuwde moeders</u>	p. 122
5.1.1. Het aantal dat huwde of alleen bleef	
5.1.2. Verschillen tussen de moeders die huwden en degenen die alleen bleven	
5.1.3. Het interval tussen de geboorte van de bastaard en het huwelijk	
5.1.4. Invloed van de bastaard op de huwelijkskansen	
5.2. <u>Partnerkeuze</u>	p. 136
5.3. <u>Het echtpaar</u>	p. 138
5.3.1. De leeftijd bij het huwelijk	
5.3.2. De burgerlijke staat	
5.3.3. De geboorteplaats	
5.3.4. Het beroep en de sociale klasse	
5.4. <u>De samenstelling van het huishouden na de onwettige geboorte</u>	p. 156
5.4.1. Inleiding	
5.4.2. Huishoudtype	
5.5. <u>Besluit</u>	p. 161

HOOFDSTUK 6: DE ARMENZORG p. 163-172

6.1. <u>Inleiding</u>	p. 163
6.2. <u>De armen uit de volkstelling van 1748</u>	p. 164
6.3. <u>De armen uit de disrekeningen</u>	p. 167
6.4. <u>Besluit</u>	p. 171

ALGEMEEN BESLUIT p. 173-183

BIJLAGEN

BIBLIOGRAFIE

1. BRONNEN

1.1. BRONNEN IN HANDSCHRIFT

PAROCHIEREGISTERS

- AARTRIJKE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142445
AKTES (D/H/B): microfilm: 1218177, 1218178 en 1218179
- ARDOOIE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0290954
AKTES (D/H/B): microfilm: 1142839
- BEKEGEM: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0290967
- BREDENE: KLAPPER: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0290990 en 0290991.
- BRUGGE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
- EERNEGEM: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142453
AKTES (D/H/B): microfilm: 0291008, 0291009, 0291010 en 1218405
- ETTELGEM: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 1218409
- GITS: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142455.
AKTES (D/H/B): microfilm: 0291036, 0291039 en 1218415
- HEIST: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
- HOUTHAVE : KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142458.
AKTES (D/H/B): microfilm: 0291058

- ICHTEGEM : KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142458.
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1218421 en 1218422
- JABBEKE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
- KLEMSKERKE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142460.
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1218425
- KNOKKE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1143335
- KOEKELARE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 0293001 en 114337
- KOOLSKAMP: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0622427
- KORTEMARK: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1143339
- LAPSCHEURE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 12198111
- LICHTERVELDE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142468.
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1218114, 1218115, 1218116, 1218117, 1218118, 0293045 en 0293046.
- MEETKERKE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142471.
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1143849
- NIEUWMUNSTER: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 0293096
- OOSTKERKE + HOEKE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1142710
- OUDENBURG: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0293144
 AKTES (D/H/B): microfilm: 1176558 en 1176559.
- RAMSKAPELLE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab

- ROESELARE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1071598.
AKTES (D/H/B): microfilm: 1071603, 1071607, 1071608, 0293177 en 0293178.
- RUDDERVOORDE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293183, 0293184.
- SINT-ANDRIES: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 1176667 en 1176668
- SNELLESEM: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293221
- STALHILLE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0293227.
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293228
- TORHOUT: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0293248
- VARSENARE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 1176684
- VLISSEGEM: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293262 en 0293263
- WERKEN: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293280
- WESTKAPELLE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte (1620-1791), microfilm: 1142806.
AKTES (D/H/B): microfilm: 1176692, 0293296, 0293297 en 0293298
- ZANDVOORDE: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 0293332
AKTES (D/H/B): microfilm: 0293146 en 1142731
- ZEDELGEM: KLAPPERS: Rijksarchief Brugge, Alfabetische tafels op dopen/trouwen/sterfte, microfilm: 1142810
AKTES (D/H/B): microfilm: 1176810 en 0293337
- ZERKEGEM: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
AKTES (D/H/B): microfilm: 1176811

- ZUIENKERKE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
 - ZWEVEZELE: KLAPPERS: www.vrijwilligers.rab
- AKTES (D/H/B): microfilm: 0293359

DISREKENINGEN

- HOUTHAVE: RAB, Brugse Vrije registers, 12285-12305 (1711-1779)
- ICHTEGEM: RAB, Brugse Vrije registers, 12336-12344 (1702-1770)
- HOUTHAVE: RAB, Brugse Vrije registers, 12285-12301 (1711-1780)

1.2. UITGEGEVEN BRONNEN

- J. CORNETTE en A. LEUPE, De volkstelling te Werken anno 1748. , Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1983, 16p.
- R. H. DEMAEGT-CASSELMAN, Volkstelling 1746 van de prochie's Houtave, Meetkerke, Stalhille, Uitkerke, Sint-Jans-op-den-dijk, Zuienkerke. , Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1977, 47p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748 van de parochies Woumen, Wijnendale (buiten Torhout), Zerkegem, Aatrijke. , Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1978, 130p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748. De parochies Klemskerke, Leffinge, Mannekensvere, Mariakerke, Middelkerke, Ettelgem. , Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989, 73p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling te Lichtervelde 1748. , Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1983, 57p.
- R. L. DEWULF-HEUS, De volkstelling te Kortemark 1748. , Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1977, 38p.

- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748. De parochie Adegem (+ jurisdictie Eeklo)., Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989, 58p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748. De parochies Bekegem, Eernegem, Moere, Roksem, Snaaskerke, Zande., Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989, 64p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748. De parochies Ardoonie, Koolskamp., Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989, 110p.
- R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling 1748. De parochies Gistel, Schore, Slijpe, Stene, Wilskerke, Oudenburghoek, Oudenburg, Zandvoorde, Zandvoorde polder, Zevekote., Brugge, Westvlaams genootschap voor Familie- en wapenkunde, 1989, 72p.
- R. VANCRAEYNEST, Volkstelling 1748. Jabbeke, Keiem, Koolkerke, Leke, Vlissegem, Wenduine., Oostende, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1978, s.p.
- R. L. DEWULF-HEUS en M. DEWULF, Volkstelling 1748. De parochies Beerst, Bovekerke, Koekelare, Ichtegem., Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 85p.
- R. L. DEWULF-HEUS en M. DEWULF, Volkstelling 1748. Ramskapelle, Westkapelle, Knokke, Heist., Brugge, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1979, 44p.

2. LITERATUURLIJST

G. ALTER, Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium, 1849-1880., Londen, The University of Wisconsin Press, 1988, 226 p.

P. ARIES, Centuries of childhood. A brilliant and fascinating exploration of the concept of childhood from the tenth to the nineteenth century., Harmondsworth, Peregrine Books, 1986, 414 p.

C. BOERDAM, 'Ongehuwd moederschap als sociaal verschijnsel, Rotterdam op het einde van de achttiende eeuw.', In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 98, 1985, 2, pp. 157-175.

J. C. H. BLOM en E. LAMBERTS, Geschiedenis van de Nederlanden., Baarn, Hb uitgevers, 2003, p. 419.

M. CARLIER, Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen., Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2001, 328p.

J. DE BELDER en E. VAN HAUTE, ' Sociale en economische geschiedenis. ', In: J. ART (red.), Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel I: 19de en 20ste eeuw., Gent, Mens en Cultuur Uitgevers, 1993, pp. 79-158.

G. DEJONGH en E. THOEN, ' Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long-term perspective (from the Middle Ages to the end of the Ancien Régime)', In: B. J. P. VAN BAVEL en E. THOEN (eds.), Land productivity and agro-systems in the North Sea Area (Middle ages-20th century). Elements voor comparison., Turnhout, Brepolis, 30-65.

A. DELECHAMBRE, Prenuptialen en onwettigen in het noorden van de provincie Antwerpen (1700-1800)., Gent, R. U. G. (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1980, 200p. + bijlagen. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

N. DEMAEGDT, Bijdrage tot de studie van het platteland: Demografische en sociaal-economische studie van de zandstreek ten zuiden van Brugge tijdens de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw., Gent, R. U. G. (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1984, 433p. + bijlagen. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

V. DEMARS-SION, Femmes séduites et abandonnées au 18e siècle. L'exemple du Cambrésis., Hellemmes, L'Espace Juridique, 1991, p. 479.

I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case. ', In: I. DEVOS en L. KENNEDY, Marriage and rural economy. Western Europe since 1400., Turnhout, Brepolis, 1999, pp. 101-132.

I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, ' Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden', In: J. ART en M. BOONE (red.), Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw, Gent, Mens en Cultuur Uitgevers, 2004, pp. 179-221.

J. DEPAUWE, 'Les filles-mères se marient-elles? L'exemple de Nantes au XVIIIe siècle. ', In: Aimer en France 1760-1860, 1980, 2, pp. 525-431.

P. DEPREZ, 'The demographic development of Flanders in the eighteenth century', In: G. V. GLASS en D. E. C. EVERSLEY, Population in History, London, Edward Arnold Ltd, 1965, pp. 608-630.

S. FABER, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam', In: Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden, XCII, 1978, pp. 224-240.

M. C. GIJSSELS, 'Het voorechtelijke seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800). ', In: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, X, 1984, pp. 71-104.

O. HUFTON, 'Women without men: widows and spinters in Britain and France in the eighteenth century. ', In: Journal of Family History, IX, 1984, 4, pp. 355-376.

O. HUFTON, 'Women, work and marriage in eighteenth century France. ', In: R. B. OUTHWAITE, Marriage and Society: Studies in the social history of marriage, Londen, The Stanhope Press, 1981, pp. 186-222.

E. HUYS, 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795). ', In: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN, De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795. , Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, pp. 461-474.

S. KETELS, De armen uit het Brugse Vrije in 1748. , Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2003, 196p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

P. LASLETT, K. OOSTERVEEN en R. M. SMITH, Bastardy and its comparative History. Studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan. , London, Edward Arnold Ltd, 1980, p. 431.

W. R. LEE, 'Bastardy and the socio-economic structure of South Germany. ', In: Journal of Interdisciplinary History , 1997, 3, pp. 403-425.

D. LEVINE, Family formation in an age of nascent capitalism. , New York, Academic Press, 1977, 194 p.

A. LOTTIN, 'Naissances illégitimes et filles-mères à Lille au XVIII siècle. ', In : Revue d'histoire moderne et contemporaine, XVII, 1970, 2, pp. 278-322.

M. MITTERAUER, Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa. , München, Beck, 1983, 173p.

M. ORIS, Bibliographie de l'histoire des populations belges: bilan des travaux des origines à nos jours. , Liège, Derouax-Ordina, 1994, 475p.

M. ORIS, 'Fécondité légitime et illégitime: les indigents de Huy (Belgique) de 1815 à 1875. ', In: Annales de Démographie Historique, XXIV, 1988, pp. 141-155.

R. PRESSAT, The dictionary of Demography. , Oxford, Blackwell, 1989, 243p.

J. SCHELLEKENS, 'Courtship, the clandestine marriage act and illegitimate fertility in England. ', In: Journal of Interdisciplinary History, XXV, 1995, 3, pp. 433-444.

M. SEGALEN, Mari et femme dans la société paysanne. , Paris, Flammarion, 1980, 211. p.

E. SHORTER , 'Female emancipation, birth control, and fertility in European History. ', In: The American Historical Review, LXXVIII, 1973, 3, pp. 605-640.

E. SHORTER, The making of the modern family. , New York, Basic Books Inc. Publishers, 1975, p. 369.

L. SPANHOVE, 'De bevolkingsevolutie van het platteland omheen Brugge in de 18de eeuw (1725-1795). ', In: Standen en Landen, LVIII, 1972, pp. 75-108.

D. SYMONDS, 'Reconstructing rural infanticide in eighteenth-century Schotland. ', In: Journal of Women's History, X, 1998, 2, pp. 63-84.

L. A. TILLY, J. W. SCOTT en M. COHEN, 'Women's work and European Fertility Patterns. ', In: Journal of Interdisciplinary History, XI, 1976, pp. 447-476.

E. THOEN, 'Social agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th century). ', In: J. P. VAN BAVEL en P. HOPPENBROUWERS, Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century). , Turnhout, Brepolis, 2004, pp. 47-66.

A THYS, ' Bij de geboorte van een mythe: de relatieve voorspoed van de Vlaamse plattelandsbevolking tijdens de periode van de proto-industrialisering. ', In: Bijdragen tot de Geschiedenis, LX, 1982, pp. 167-177.

D. VANDAELE, Armenzorg op het platteland. De armendis te Lokeren (1748-1754). , Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 230p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

P. J. W. VAN DEN BERCK, Latijn voor genealogisch onderzoek. , Den Haag, Centraal bureau voor genealogie, 1997, 52 p.

C. VANDENBROEKE, 'Agriculture flamande et demographie, 15e- 19e siècle', In : A. FAUVE-CHAMOUX (ed.), Evolution agraire et croissance demographique. , Liege, Ordina, 1987, pp. 325-345.

C. VANDENBROEKE, 'De leefbaarheid van het platteland in Vlaanderen, 15de-19de eeuw. ', In: Bijdragen tot de geschiedenis , LXIV, 1981, 3-4, pp. 131-166.

C. VANDENBROEKE, F. VAN POPPEL en A. M. VAN DER WOUDE, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief. ', In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 94, 1981, 3, pp. 161-191.

C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16de eeuw', In: Bijdragen tot de geschiedenis, LXII, 1979, 3-4, pp. 193-230.

C. VANDENBROEKE, Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht. , Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1994, p. 168.

C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamand: évolution sociale et comportements démographiques aux XVIIe-XIXe siècles. ', In: Annales Economies Sociétés Civilisations, 1984, 5, pp. 915-938.

C. VANDENBROEKE, 'Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen (18de –19de eeuw), In: Studia Historica Gandensia. Uit de seminaries voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent, 200, 1977, pp. 199-219.

C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen van de Middeleeuwen tot heden: seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief. , Brussel, Elsevier, 1986, 245 p.

A. VAN DEN DRIESSCHE, Ongehuwde moeders in het Meetjesland (1750-1850). , Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling) , 2002, 153 p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

M. VAN DER HEIJDEN, Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht. 1550-1700. , Amsterdam, Bert Bakker, 1998, p. 367.

M. VANDERMAESEN, Archiefvormers in de gerechtelijk arrondissementen Brugge, Ieper en Veurne. Deel 1: Archieven van overheidsinstellingen tot 1795. , Brussel, 2000, s. p.

H. VAN PARYS, Onwettigen en vondelingen te Brugge (1646-1795). Een historisch-demografische studie. , Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1991, 180 p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

F. VAN POPPEL, J. KOK en E. KRUSE, ‘ La cause principale des differences c’est la crime. Essai d’explication de la surmortalité des enfants illégitimes a la Haye au milieu du XIXe siècle. ’, In: Annales de démographie historique, 1995, pp. 241-274.

P. VAN ZEIR, ‘De armenzorg te Brugge’, In: Biekorf, Brugge, LXI, 1960, pp. 357-378.

J. VLAMYNCK, ‘ Een reglement voor de ‘publique bestedynghe van aerme personen ende kynderen vanden disch’. ’, In: Biekorf, Brugge, LXX, 1969, pp. 112-114.

G. VERBEURGT, Onwettigen en vondelingen te Gent in de 17de en 18de eeuw., Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1997, 298p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

S. VERCRUYSSSE, Ongehuwde moeders in de regio Kortrijk eind achttiende eeuw., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2006, 145p. + bijlagen (Vakgroep Nieuwe Tijden).

B. VERLEYSSEN, Ongehuwde moeders in de regio het Antwerpse eind 18de eeuw. , Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2006, 219p. + bijlagen (vakgroep Nieuwe Tijden).

C. VERLINDEN, E. SCHOLLIERS, Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II (XIVe –XIXe eeuw). A. Vlaanderen. , Brugge, De Tempel, 1965, p. 632.

J. VERMAUT, De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800., Gent, Ugent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1974, 4 volumes, s.p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

K. VERSTAPPEN, De oude vrijster: een sociaal, economische, demografische en mentaliteitsbenadering van de ongehuwde vrouw (18de-19de eeuw)., Gent, R. U. G. (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1987, 256 p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

E. A. WRIGLEY, 'Marriage, Fertility and Population Growth in Eighteenth-Century England.', In: R. B. OUTHWAITE, Marriage and Society: Studies in the social history of marriage., Londen, The Stanhope Press, 1981, pp. 137-185.

M. ZWAENEPOEL en N. VANHOVE, De landbouw in West-Vlaanderen. Een economische en sociografische analyse., Brugge, West-Vlaams economisch studie bureau, 1965, p. 353.

N. ZWAENEPOEL, Het Brugse Vrije anno 1748. Socio-demografische analyse van een rurale samenleving medio achttiende eeuw., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2005, 268p. + bijlagen (Vakgroep Nieuwe Tijden).

INLEIDING

In deze studie staan de ongehuwde moeders uit het Brugse Vrije van 1730 tot 1760 centraal. Hoewel we eveneens de onwettige kinderen meermaals bespreken, focussen we ons voornamelijk op de moeders zelf. Deze vrouwen bleven namelijk vele jaren onderbelicht binnen de geschiedschrijving. De vrouwengeschiedenis beperkte zich lange tijd tot de bestudering van de vrouw binnen het microkosmische geheel van het gezin. Dit was gedeeltelijk te wijten aan de methode van de gezinsreconstructie. Men gaf er voornamelijk de aandacht aan vrouwen die het normale patroon doorliepen, namelijk huwen en dan pas kinderen baren¹. Op deze wijze bleven de ongehuwde moeders buiten de aandacht.

Sinds de jaren '60 ontstond er een grote belangstelling voor het thema van de onwettigheid. Maar ook hier bleef de moeder hoofdzakelijk op de achtergrond en legde men voornamelijk de nadruk op het verloop van de onwettigheid en de bastaarden zelf. Een goed voorbeeld hiervan is de studie van P. Laslett gebaseerd op het onderzoek uitgevoerd door de *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* of kortweg CAMPOP evenals de studie naar het premaritaal gedrag in Oost-Vlaanderen door M. C. Gijssels².

De laatste jaren mogen we van een ware kentering spreken. Steeds meer academici erkennen de ongehuwde moeder als een belangrijke protagonist voor een studie zoals onder andere V. Demars-Sion in haar onderzoek naar de onwettigheid in Cambrésis³. Ook in Vlaanderen en voornamelijk aan de Universiteit van Gent is deze ommekeer duidelijk merkbaar. In 2002 bestudeerde A. Van den Driessche in het licht van haar licentiaatverhandeling de ongehuwde moeder in het Meetjesland tijdens de scharniereeuw 1750-1850⁴. Vorig jaar kreeg haar onderzoek navolging door twee licentiaatstudenten aan de Universiteit van Gent. B. Verleysen onderzocht de ongehuwde moeders in de regio van het Antwerpse tijdens de periode 1780-1815⁵. S. Vercruyse nam de regio rond Kortrijk eveneens tijdens de periode 1780-1815 voor

¹ G. ALTER, Family and female life course, the women of Verviers, Belgium, 1849-1880., London, The University of Wisconsin Press, 1988, pp. 9-12.

² P. LASLETT, K. OOSTERVEEN en R. M. SMITH, Bastardy and its comparative History. Studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan., London, Edward Arnold Ltd, 1980, p. 431. ; M. C. GIJSSELS, 'Het voorechtelijke seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800).', In: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, X, 1984, pp. 71-104.

³ V. DEMARS-SION, Femmes séduites et abandonnées au 18e siècle. L'exemple du Cambrésis., Hellemmes, L'Espace Juridique, 1991, p. 479.

⁴ A. VAN DEN DRIESSCHE, Ongehuwde moeders in het Meetjesland (1750-1850)., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2002, 153 p. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

⁵ B. VERLEYSSEN, Ongehuwde moeders in de regio het Antwerpse eind 18de eeuw., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2006, 219p. + bijlagen. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

haar rekening⁶. Met deze studie van het Brugse Vrije hopen we dan ook deze trend te ondersteunen en het fenomeen voor Vlaanderen verder in beeld te helpen brengen.

De meeste studies omtrent de onwettigheid en de ongehuwde moeders, onder andere de bovenvermelde licentiaatverhandelingen, focussen zich op de late 18de en begin van de 19de eeuw. De reden hiertoe was dat de illegitimiteit tijdens deze periode een universele en simultane toename kende in West-Europa⁷. Wij hebben er evenwel voor geopteerd om een vroegere periode onder de loep te nemen, namelijk van 1730 tot 1760. De bestudering van de onwettigheid en de ongehuwde moeders vóór de vermelde universele stijging is een vrij onontgonnen gebied, met name in Vlaanderen, daar men dacht dat de onwettigheid er voorheen stabiel en laag was⁸. Om dit hiaat wat op te vullen en dergelijk onderzoek te stimuleren, leek het ons interessant om een vroegere periode te bestuderen. Verder waren de parochieregisters vanaf het begin van de 18de eeuw vrij continue, hoewel de vermelde informatie vaak nog beperkt bleef⁹. Ook de aanwezigheid van de volkstelling van 1748 die voor het Brugse Vrije gehouden werd, had zijn aandeel in de selectie van de periode 1730-1760 als tijdsafbakening voor dit onderzoek.

Ruimtelijk kozen we voor het Brugse Vrije, of het conglomeraat van de plattelandsgemeenten rond de stad Brugge. Dit gebied is uiterst boeiend daar het bestond uit twee duidelijk te onderscheiden 'sociale agrosystemen', namelijk de zand en de polderstreek. E. Thoen introduceerde dit begrip om regionale studies uit te voeren naar economische evenals sociale fenomenen in een preïndustriële agrarische maatschappij. Lange tijd baseerde men zich louter op de politieke grenzen of de variatie van rurale productiemethodes om een onderzoeksterrein af te bakenen. E. Thoen vond dit onvoldoende en breidde de criteria voor een regionale afbakening uit met sociale factoren. Het sociale agrosysteem is de benaming voor een bepaald ruraal productiesysteem dat gebaseerd is op de sociale relaties die regionaal specifiek zijn en verwickeld zijn met de economische productie van een bepaald geografisch gebied. Binnen dit concept wordt er rekening gehouden met onder andere de sociale bezitsrelaties in hun

⁶ S. VERCRUYSSSE, Ongehuwde moeders in de regio Kortrijk eind achttiende eeuw., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2006, 145p. + bijlagen. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

⁷ P. LASLETT, K. OOSTERVEEN en R. M. SMITH, op.cit., p. 26.

⁸ M. ORIS, Bibliographie de l'histoire des populations belges: bilan des travaux des origines à nos jours., Liège, Derouaux-Ordina, 1994, 475 p.

⁹ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden', In: J. ART en M. BOONE, Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw, Gent, Mens en Cultuur, 2004, p. 192.

verhouding met de lokale machtsstructuren evenals de arbeidsorganisatie, de grote van de bedrijven, etc. die een bepaalde regio tekenen en hun invloed hebben op de sociale en economische structuren¹⁰. Als bewijs van de bruikbaarheid van het concept besprak hij de twee sociale agrosystemen die in het voormalige graafschap Vlaanderen te onderkennen zijn, namelijk de kuststreek en Binnen-Vlaanderen¹¹. Zoals wij in het tweede hoofdstuk van deze studie bespreken, maakte de polderstreek van het Brugse Vrije een onderdeel uit van de kuststreek terwijl de zandregio volgens het concept van het sociale agrosysteem deel uit maakte van Binnen-Vlaanderen. N. Zwaenepoel onderzocht reeds voor het Brugse Vrije in welke mate de socio-demografische structuren voor beide systemen van elkaar afweken. Hieruit bleek dat de specifieke sociale en economische evenals ecologische structuren in de regio's effectief hun invloed hadden op het socio-demografisch gedrag van de bevolking¹². In navolging van haar bevindingen leek het ons dan ook uiterst interessant om na te gaan in welke mate eveneens de onwettigheid beïnvloed werd. De socio-economische verschillen die tussen beide regio's merkbaar zijn, kunnen ons bovendien een hint geven omtrent de oorzakelijke factoren van eventuele afwijkingen inzake onwettigheid.

Uit de polder en de zandstreek van het Brugse Vrije selecteerden wij een aantal dorpen waarop het onderzoek gebaseerd is. Het criterium voor deze schifting was de volledigheid van de bronnen die wij hanteerden voor deze studie. Uiteindelijk viel onze keuze op Aartrijke, Ichtegem en Lichtervelde voor de zandregio. In de polderregio onderzochten wij de gemeenten Houthave, Klemskerke, Meetkerke, Stalhille en Westkapelle.

In dit onderzoek staat bijgevolg de regionale variatie tussen de polder en de zandregio centraal. We stellen ons de vraag in welke mate de verschillende bodemgesteldheid en omgevingsfactoren en de hieruit voortvloeiende afwijkende economische, sociale en demografische structuren hun effect hadden op de onwettigheid. Verder pogen we vanuit de variatie tussen de polder en de zandregio evenals een literatuurstudie, een indicatie te krijgen voor het ontstaan en de verschillende beïnvloedingsfactoren van de illegimiteit in het Brugse

¹⁰ E. THOEN, 'Social agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages- 19th century).', In: B. J. P. VAN BAVEL en P. HOPPENBROUWERS, Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century), Turnhout, Brepolis, 2004, pp. 47-52.

¹¹ Ibid., pp. 52-62.

¹² N. ZWAENEOEL, Het Brugse Vrije anno 1748. Socio-demografische analyse van een rurale samenleving medio achttiende eeuw., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2005, 268p. + bijlagen (Vakgroep Nieuwe Tijden).

Vrije. De centrale vraagstelling in deze studie naar de onwettigheid in het Brugse Vrije is tweeledig. Enerzijds gaan we na in welke mate de ongehuwde moeders afweken van de andere vrouwen die geen onwettige geboorte ondergingen. Op deze wijze hopen we voor de twee regio's van het Brugse Vrije een aanwijzing te krijgen van de causale factoren van het ongehuwde moederschap. Anderzijds onderzoeken we de invloed van een onwettige geboorte op de toekomst van de moeders, met name haar huwelijkskansen, en hebben we aandacht voor de regionale variatie hieromtrent.

Deze studie bestaat uit zes hoofdstukken. Na een beknopte bespreking van de bronnen de gehanteerde werkwijze, evenals de socio-economische situatie van het Brugse Vrije en de twee duidelijk te onderscheiden regio's in de 18de eeuw, snijden we het thema van de onwettigheid aan vanaf het derde hoofdstuk. In dit hoofdstuk geven we een overzicht van het verloop van de onwettigheid in Europa en Vlaanderen. Ook voor het Brugse Vrije en de regio's wordt de evolutie van de illegiteitsgraad besproken. Hierna gaan we in op de verschillende gangbare hypothesen omtrent het ontstaan en de ontwikkeling van de onwettigheid en toetsen we enkele van deze hypothesen naar hun geldigheid voor het Brugse Vrije.

In het vierde hoofdstuk gaan we dieper in op de onwettige geboorte. We bespreken er het profiel van de ongehuwde moeder vóór of op het ogenblik van de geboorte. Hieruit pogen we een indicatie te krijgen omtrent het ontstaan van de onwettigheid. We vragen ons namelijk af in welke mate de ongehuwde moeders afweken van de andere vrouwen in hun regio en pogen op deze wijze een aanwijzing voor hun gesteldheid aan het licht te brengen. Ook de overlevingskansen van de bastaarden evenals de natuurlijke vaders komen in dit hoofdstuk aan bod.

In het vijfde hoofdstuk behandelen we de toekomstperspectieven van de ongehuwde moeders. We focussen ons voornamelijk op de huwelijkskansen van deze vrouwen. Hierbij staat de invloed van een onwettige geboorte op de beoordeling en de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders centraal en gaan we na of er een variatie merkbaar was tussen de polder en de zandregio. Verder bespreken we er eveneens het profiel van hun eventuele echtgenoten en gaan we na in welke mate het koppel afweek van het algemene huwelijkspatroon. We sluiten dit hoofdstuk af met een bespreking van de samenstelling van het huishouden van de moeders na de onwettige geboorte.

In het laatste hoofdstuk gaan we kort in op de relatie tussen armoede en onwettigheid. Enerzijds gaan we na in welke mate de ongehuwde moeders in de volkstelling van 1748 onder de armen en disgenoten werden vermeld. Anderzijds bekijken we eveneens de rekeningen van de lokale armendis teneinde ons een beeld te vormen van de steunverlening aan alleenstaande moeders.

HOOFDSTUK 1: METHODOLOGIE

Vooraleer aan te vangen met de bespreking van de resultaten bekomen uit ons onderzoek, gaan we even in op hoe deze in zijn werk is gegaan. Eerst bespreken we de bronnen die we tijdens het onderzoek geconsulteerd hebben. Vervolgens lichten we de gehanteerde werkwijze toe en vermelden we de problemen die we in de loop van het onderzoek ondervonden.

1. 1. BRONNEN

1. 1. 1. DE PAROCHIEREGISTERS

Tijdens het Concilie van Trente, die ten einde liep in 1563, werden de eerste richtlijnen geformuleerd tot het bijhouden van de parochieregisters. De lokale clerus werd opgedragen om alle dopen en huwelijken in hun parochie op te tekenen. Het doel was om incestueuze huwelijken waarop de Kerk een verbod had uitgeroepen, beter te detecteren¹³. Een verwantschap tot de vierde graad tussen partners werd als een beletsel tot een huwelijk gezien. Vanaf het bovengenoemde Concilie werd een soepeler standpunt ingenomen door verwanten van de derde en eventueel tweede graad mits een goedkeuring van de bisschop toe te staan te trouwen¹⁴. De optekening van de begrafenissen werd pas in 1614 door de kerkelijke overheden verplicht.

Ook vóór 1563 werden door verschillende parochiepriesters de *vital facts* van de leden van hun kerkgemeenschap geregistreerd. Het oudste parochieregister dateert uit 1334. Deze oudere registers zijn veelal van slechte kwaliteit. Ook na de bepalingen uitgevaardigd door het Concilie van Trente liet de optekening vaak te wensen over. Zo zijn lacunes evenals een variërende inhoud schering en inslag. Pas vanaf de vroege 18de eeuw valt er een onmiskenbare verbetering in de continuïteit van de optekening vast te stellen. Met name tijdens het bewind van Maria-Theresia van Oostenrijk werd hier nauwkeurig op toe gezien onder meer door financiële boetes uit te reiken aan degenen die de registratie verzuimden. Ook de inhoud van de parochieregisters werd er gespecificeerd en uitgebreid in 1778 met het *Edict van de Keyserinne Konginne raekende de Registers der Doopsels, Houwelycken ende Begrafenissen*,

¹³ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden', In: J. ART en M. BOONE, Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw, Gent, Mens en Cultuur, 2004, p. 192.

¹⁴ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen van de Middeleeuwen tot heden: seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief., Brussel, Elsevier, 1986, p. 56.

gegeven te Brussel den 6. Augusti 1778. Vóór dit edict was de inhoud en de vorm van de optekeningen vaak heel beperkt en gevarieerd, zoals wij hebben mogen ondervinden tijdens ons onderzoek¹⁵. Wat er precies te vinden valt in de parochieregisters bespreken we verder in dit onderdeel wanneer we de soorten aktes afzonderlijk bespreken.

De meeste parochieregisters worden tegenwoordig bewaard op microfilm in de Rijksarchieven, zodat ons onderzoek voornamelijk verricht is geweest in het Rijksarchief van Brugge¹⁶. Sommige zijn evenwel nog grotendeels in de gemeentearchieven gelokaliseerd, zoals bijvoorbeeld de aktes van de parochieregisters van Torhout.

De vrijwilligers van het Rijksarchief in Brugge zijn volop bezig met een uiterst nuttig project. In 1998 ving enkele vrijwilligers met het *project West-Vlaamse huwelijksaktes* aan. Hun uitgangspunt was om alle West-Vlaamse huwelijksaktes uit de 19de eeuw in een databank te plaatsen. In de loop der tijd deden zij hetzelfde voor de geboorte- en sterfteaktes en andere bronnen, zoals de indexen van de volkstellingen als de staten van goed, zowel voor de 19de als voor vroegere eeuwen¹⁷. Ten tijde van mijn onderzoek waren zij hier volop mee bezig. Voor een aantal gemeenten die binnen mijn onderzoeksveld vielen was het reeds mogelijk om informatie terug te vinden in de databank¹⁸. Ik heb hier dan ook veelvuldig gebruik van gemaakt. De databank bevat inzake de parochieregisters veelal dezelfde informatie als de klappers, hoewel soms ook gegevens uit de aktes werden opgenomen. Deze klappers of tafels zijn een alfabetisch gerangschikt overzicht van alle geboortes, huwelijken en overlijden voor een bepaalde periode en parochie. De informatie die hieruit bekomen wordt, is beperkt tot de namen van de betrokken partijen evenals een datum en een indicatie van de akte. De klappers vormen bijgevolg een goed hulpmiddel om relatief snel bepaalde personen te lokaliseren. Zoals reeds vermeld, werden er voor de volkstellingen enkel een index in de databank opgenomen zodat consultatie van de aktes en de volkstellingen nodig bleef. Ondanks enkele kleine, veelal schrijffoutjes die de databank waren binnengeslopen evenals de soms differentiërende inhoud lijkt dit project mij bijzonder interessant. Het valt niet te ontkennen dat dit een perfect hulpmiddel vormt voor een studie, voornamelijk omdat de zoekmachine over verschillende gemeentes speurt en dus gemigreerde personen makkelijk terug te vinden zijn. Het lijkt mij wel aangeraden om de informatie die opgenomen wordt in de databank uit

¹⁵ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie. . .', pp. 192-193.

¹⁶ *Ibid.*, p. 193.

¹⁷ Voor consultatie van de databank: www.vrijwilligersrab.be, voor meer informatie rond het project: <http://arch.arch.be>.

¹⁸ Zie bibliografie.

te breiden tot deze die vermeld wordt in de aktes. Op deze wijze zou de consultatie van de aktes, wat nu nog steeds nodig is, overbodig worden. Voornamelijk inzake de volkstelling was de databank om deze reden voor mijn onderzoek weinig interessant.

DE DOOPAKTEN

In deze akten vinden we eerstens een doopdatum terug. Er werd bijgevolg geen informatie gegeven over de geboortedatum maar voor België kunnen we deze vrijwel gelijkstellen. Het kind werd gewoonlijk twee à drie dagen na de geboorte gedoopt. Soms gebeurde dit nog dezelfde dag. Wanneer de boreling dreigde te sterven werd er doorgaans een nooddoop door de vroedvrouw of chirurgijn uitgevoerd. Als het kind toch overleefde werd dit opnieuw gedaan door de parochiepriester. Naast de doopdatum werden de namen van het kind, de vader en, pas consequent vanaf het midden van de 17de eeuw, die van de moeder meegegeven. Eveneens werd stevast de wettelijke status van de boreling vermeld. Men maakte een onderscheid tussen de wettige, *legitimus/a*, de onwettige, *illegitimus/a* en buitenechtelijke, *spurius/a*, kinderen¹⁹. In de loop van het onderzoek kwamen wij ook de term *naturalis/a* tegen wat dezelfde invulling had als onwettig. Het is op basis van deze noties dat wij de onwettige kinderen en hun moeders konden detecteren. De eerste stap van het onderzoek bevatte dan ook het doorlopen van de doopaktes. Verder werden ook nog de namen van de dooppeter en –meter meegegeven.

Na 1778 werd geleidelijk aan meer informatie genoteerd in de doopakten. Vaak werden de leeftijd en afkomst van de ouders evenals de woonplaats van de getuigen vermeld. Belangrijk voor het onderzoek naar de geletterdheid was dat naast de priester ook de getuigen de akten moesten ondertekenen²⁰. Aangezien onze onderzoeksperiode zich beperkte van 1730 tot 1760 was de vermelding van bijkomende informatie in de doopakten zeldzaam. Enkele malen werd er evenwel een leeftijd of geboorteplaats van de ongehuwde moeder vermeld. Bij de overgrote meerderheid was dit jammer genoeg niet het geval.

DE HUWELIJKSAKTES

In sommige parochies werd er naast het huwelijk ook de verloving geregistreerd. Wanneer dit het geval was gebeurde dit meestal in dezelfde akte en vóór de vermelding van het huwelijk. Afhankelijk van de eventuele optekening van de verloving vangt de akte aan met de

¹⁹ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie. . . ', pp. 194-195.

²⁰ *Ibid.*, p. 195.

verlovings- of huwelijksdatum. Verder worden eveneens eventuele dispensaties die verleend werden en de bannen of *tribus bannis* opgetekend. Dit waren publieke afkondigingen van het geplande huwelijk die gedurende drie opeenvolgende zondagen uitgesproken werden. Op deze wijze kon iedereen die bezwaren had tegen de echtverbinding deze alsnog bekendmaken vooraleer het huwelijk voltrokken werd. Dit was voor de Kerk een belangrijk controleapparaat om na te gaan of er geen te nauwe verwantschapsbanden waren tussen het koppel²¹. Ook andere beletselen, zoals bijvoorbeeld wanneer één van de partijen gehuwd of reeds verloofd was, konden op deze wijze aan het licht komen. Verder werden ook nog de getuigen bij name genoemd.

Na 1778 werden ook voor de huwelijksakten meer gegevens opgetekend. Zo kreeg men informatie over de herkomst, de burgerlijke staat evenals de woonplaats van het koppel. Ook de ouders en de getuigen werden verder toegelicht. De akte werd afgesloten met een handtekening, indien mogelijk, van het huwelijkspaar en de getuigen²².

Uit het onderzoek naar de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije werden bij, een weliswaar klein aantal aktes, bijkomende informatie zoals de leeftijd, burgerlijke staat evenals gegevens rond de ouders van het huwelijkspaar meegegeven. Opnieuw was de informatie bekomen uit de huwelijksaktes voor het merendeel zeer beperkt tijdens de onderzochte periode.

BEGRAFENISAKTES

Deze aktes vertoonden het langst grote lacunes en tekortkomingen. Zo werden de doodgeboren kinderen evenals de borelingen die slechts enkele dagen leefden vaak inconsistent bijgehouden. De reden hiertoe was dat men voor de lijkdiensten van kinderen minder of in enige gevallen niets moest betalen en bijgevolg niet geregistreerd werden. Soms gebeurde dit wel, maar dan in een apart register of in de doopaktes²³.

In de begrafenisaktes werd de datum van de begrafenis vermeld, hoewel dit ook vaak de sterftedatum kon zijn. Net als bij de doopaktes valt het verschil tussen het tijdstip van beide fenomenen te verwaarlozen gezien de begrafenis vrij snel volgde op het overlijden. Verder werd ook nog de naam van de overledene en zijn burgerlijke staat vermeld. Wanneer deze nooit gehuwd was geweest, werden de namen van de ouders meegegeven. Als de overledene

²¹ Ibid., p. 196.

²² I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, loc. cit.

²³ Ibid., p. 195.

wel getrouwd was (geweest) werd de partner gespecificeerd. In de akte werd normaliter eveneens de leeftijd van de overleden persoon vermeld. Voor volwassenen werd deze uitgedrukt in jaren, voor jonge kinderen in maanden, weken of dagen²⁴. We willen wel vermelden dat wij in de loop van het onderzoek ondervonden dat de leeftijds aanduidingen in de begrafenisakte veelal schattingen waren. Verschillen van tien jaar of meer tussen de leeftijd vermeld op de begrafenisaktes en deze afgeleid uit de geboorteaktes van de betreffende personen waren geen uitzonderingen.

Vermeldingen van doodsoorzaken in de begrafenisakten voor het midden van de 19de eeuw waren excepties. Enkel voor opmerkelijke gewelddadige sterfgevallen of wanneer de moeder tijdens de bevalling stierf werd hier eventueel melding van gemaakt²⁵.

1. 1. 2. DE VOLKSTELLING VAN 1748

De volkstelling van 1748 voor Brugge en het Brugse Vrije is een fiscale bron. De Franse bezetter had geld nodig en hoopte dit te bekomen door een hoofdelijke belasting in te voeren. Om deze te organiseren had men nood aan een overzicht van de bevolking die ingedeeld konden worden volgens fiscale klassen. Het schepencollege van het Brugse Vrije verstuurde op 22 februari een omzendbrief met alle nodige inlichtingen naar de plaatselijke besturen. Ondanks het hoofdelijke karakter van de beoogde belasting is de volkstelling ingedeeld per huishoudens omdat deze als een fiscale eenheid werden beschouwd²⁶. Per huishouden dienden alle leden bij name vermeld te worden, evenals het beroep en de omvang van het bedrijf werden opgetekend. In dezelfde periode werden er in de Oostenrijkse Nederlanden gelijkaardige tellingen uitgevoerd, zoals deze van Eeklo in 1748 en het hertogdom Brabant in 1747²⁷.

Concreet werd de bevolking, volgens de bepalingen in de omzendbrief, in zes beroeps categorieën onderverdeeld. Deze indeling gaf ook een sociale stratificatie weer daar het niet toevallig kan geweest zijn dat eerst de geestelijken alsmede de bezitters van grote landbouwbedrijven werden vermeld en dat de telling afgesloten werd met de optekening van de arbeiders en armen.

²⁴ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, *loc. cit.*

²⁵ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, *loc. cit.*

²⁶ J. DE BELDER en E. VAN HAUTE, 'Sociale en economische geschiedenis. ', In: J. ART, Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente. Deel I: Nieuwste Tijden 19de en 20ste eeuw., Gent, Mens en cultuur, 1993, pp. 86-87.

²⁷ L. SPANHOVE, 'De bevolkingsevolutie van het platteland omheen Brugge in de 18de eeuw (1725-1795)', In: Standen en Landen, LVIII, 1972, p. 79.

We geven een overzicht van de indeling die toegelicht werd in de omzendbrief.

- 1) Pastoor, kapelaan en koster
- 2) De gebruikers met het aantal gemeten grond, hun huisvrouw, kinderen met leeftijd, hun dienstponeel met het handwerk dat zij verrichtten.
- 3) Griffiers, baljuws, ontvangers van de parochies, kerken, dissen of particuliere personen, prijzers, wetgevers, landmeters, parochieschrijvers, ammans, procureurs, notarissen en stockhouders.
- 4) Molenaars met hun knechten en bedienden, hun vrouw en kinderen
- 5) Alle personen die een ambacht uitoefenden: brouwers, herbergiers, wagenmakers, smeden, metsers, timmermannen en alle andere ambachtlieden met hun vrouw, kinderen en dienstponeel.
- 6) Kortzitters, arbeiders, tiendenpachters, vetleggers, kooplieden, winkeliers, en alle andere personen met of zonder gebruik van land, wevers, etc.

Om de telling af te sluiten werden de disgenoten en de armen uit de parochies genoteerd²⁸. De beroepsvermelding was enkel verplicht voor de gezinshoofden evenals zijn personeel. Voor de echtgenoten werden dus in principe geen professionele bezigheid meegegeven.

Hoewel de richtlijnen uit de omzendbrief duidelijk waren, werden deze evenwel niet steeds nauwkeurig opgevolgd. Zo werden soms andere indelingen aangewend, evenals de leeftijden van de kinderen werd niet steeds gespecificeerd. Ook moet men rekening houden met de oorlogsomstandigheden, namelijk de Oostenrijkse successieoorlog en de Franse bezetting van wie de telling uitging. Zo kan een onderschatting of vervalsing van het aantal jonge mannen, uit vrees voor de dienstplicht, niet uitgesloten worden. Evenals de periode van de opstelling, namelijk het voorjaar, heeft zijn gevolgen. Een onderschatting van de landbouwberoepen, ten voordele van de huisnijverheid is een mogelijkheid²⁹.

De volkstellingen worden bewaard in het Rijksarchief van Brugge. Een aanzienlijk deel hiervan werden vanaf 1979 door het *West-Vlaams Genootschap voor familiekunde* in een afzonderlijke reeks uitgegeven³⁰. Het grote voordeel van deze gepubliceerde volkstellingen is

²⁸ N. ZWAENPOEL, Het Brugse Vrije anno 1748. Socio-demografische analyse van een rurale samenleving medio achttiende eeuw., Gent, Ugent (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2005, pp. 30-31.

²⁹ Ibid., pp. 31-32.

³⁰ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie. . . ', p. 184.

dat zij een namenindex bevatten wat in de oorspronkelijke aktes niet voorkwam. Dit maakt het zoeken naar bepaalde personen veel gemakkelijker.

1. 1. 3. DE DISREKENINGEN

De armendissen of armentafels waren sinds de late Middeleeuwen de voornaamste instellingen voor de armenzorg³¹. Het precieze ontstaan van de armendis is niet duidelijk. Vermoedelijk was het een initiatief uitgaande van de burgerlijke stadsbevolking en groeide het voort uit de kerkelijke organisaties. De doelstelling was om sociale onrust onder de minder gegoeden te vermijden. Naast het behoud van de sociale orde kon de burgerij op deze wijze eveneens controle uitoefenen op de arbeidsmarkt. Door de armen te ondersteunen kon men deze inzetten wanneer er een grote vraag was naar arbeiders. De motieven van de burgerij waren bijgevolg niet volledig altruïstisch³².

De dissen waren burgerlijke instellingen, los van de kerkelijke overheden maar gebruikmakend van de parochiale indeling. Er wordt wel over het algemeen aangenomen dat de lokale clerus in het bestuur van de plaatselijke dis zetelden. Vanaf 1607 werd eveneens wettelijk vastgelegd dat de bisschoppen, samen met de schepenbank, de rekeningen van de armentafels mochten controleren³³.

Het dagelijkse bestuur van de armentafels was in handen van één of meerder dismeesters die gerekruteerd werden uit de plaatselijk notabelen en welgestelden. Zij werden bijgestaan door een ontvanger, een griffier en enkele auditeurs. De taak van de dismeesters bestond uit het beheer van de goederen, het opzoeken van de armen en het verrichten van de uitdelingen³⁴. Zij bepaalden bijgevolg relatief zelfstandig wie ondersteund werd en wie niet. Ze moesten hun keuze wel verantwoorden aan de hand van de rekeningen die jaarlijks neergelegd werden ter controle van zowel de wereldlijke als de geestelijke macht³⁵.

Niet alle armen die aanwezig waren in een parochie werden ondersteund. De steunverlening van de armendis was exclusief voor de eigen parochianen en degenen die er reeds een

³¹ P. VAN ZEIR, 'De armenzorg te Brugge', In: Biekorf, LXI, 1960, 10, p. 368.

³² S. KETELS, De armen uit het Brugse Vrije in 1748., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2003, pp. 82- 85. (vakgroep Nieuwe Tijden).

³³ M. VANDERMAESEN, Archiefvormers in de gerechtelijk arrondissementen Brugge, Ieper en Veurne. Deel 1 Archieven van overheidsinstellingen tot 1795, Brussel, 2000, s. p. (te vinden op site van Rijksarchief Brugge: www.arch.arch.be).

³⁴ Ibid., s. p., P. VAN ZEIR, art. cit., p. 364.

³⁵ S. KETELS, op. cit., p. 86.

geruime tijd resideerden. De domicilieduur kon wel variëren. In de 18de eeuw werden er verschillende verordeningen uitgereikt die duidelijkheid poogden te scheppen inzake welke dis verantwoordelijk was. Een decreet van 24 oktober 1750 bepaalde dat de armen in principe onderhouden moesten worden door de armendis van hun geboorteplaats³⁶. De echtgenotes en de kinderen volgden respectievelijk hun man of vader. Een weduwe was ten laste van de dis van de geboorteplaats van haar laatste echtgenoot. Bij meerderjarigheid of sterfte van de ouders was de dis uit de geboorteplaats van de kinderen verantwoordelijk. Bastaarden werden tot hun 25 jaar onderhouden door de dis van de moeder³⁷. Daarnaast kwam nog dat wie ergens gedurende drie jaar een vaste verblijfplaats had en daar had bijgedragen in de gemene lasten een beroep mocht doen op de dis van deze woonplaats³⁸. Het is duidelijk dat de regels het uiterst moeilijk maken om een bepaald persoon terug te vinden in de disrekeningen.

In deze disrekeningen verantwoordde de dismeester, zoals reeds vermeld, zijn jaarlijkse inkomsten en uitgaven tegenover de bevoegde schepenbank en de bisschop. Deze werd tegen betaling opgesteld door de griffier en de dismeester. Elke rekening had een vaste structuur. Het document vangt aan met de vermelding van de auditeurs, de dismeester, datum en de gebruikte munt. De rekening zelf kan grofweg in twee onderdelen ingedeeld worden, namelijk de inkomsten en uitgaven³⁹. Eerst werden de inkomsten weergegeven. De instelling was volledig zelfbedruipend. Aanvankelijk was de dis aangewezen op de steun en giften van de burgerij. Na verloop van tijd slaagden zij erin om een patrimonium op te richten dat veel opbracht aan renten en pachten. Andere inkomsten waren schenkingen die in testamenten waren vermeld evenals omhalingen in de kerk, etc⁴⁰. De uitgaven bestonden uit de verschillende kosten die de dis had voor het onderhoud van zijn patrimonium en deze ten behoeve van de armen. De steunverlening kon bestaan uit ofwel geldelijke steun of de levering van verschillende goederen of diensten. Zo werden er etenswaren evenals kledij en brandstof geleverd aan de plaatselijke armen maar ook medische verzorging, begrafeniskosten, onderwijs en huurgeld⁴¹. Verder werden bepaalde personen die volledig voor hun onderhoud afhankelijk waren van de dis, uitbested. Dit betekende dat een arm

³⁶ M. VANDERMAESEN, *op. cit.*, s. p.

³⁷ S. KETELS, *op. cit.*, p. 87.

³⁸ M. VANDERMAESEN, *op. cit.*, s. p.

³⁹ D. VANDAELE, *Armenzorg op het platteland Lokeren, 1748-1754.*, Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2001, pp. 16-17. (vakgroep Nieuwe Tijden).

⁴⁰ P. VAN ZEIR, *art. cit.*, p. 365.

⁴¹ S. KETELS, *op. cit.*, p. 122.

persoon, veelal kinderen en ouderen, in een ander leefeenheid werden geplaatst. Dit huishouden kreeg hier een vergoeding voor⁴².

Het disarchief vindt met terug in de plaatselijke kerk- en gemeentearchieven. De dubbels van de rekeningen en andere gerelateerde documenten kunnen evenwel ook teruggevonden worden in de Rijksarchieven⁴³.

1. 2. WERKWIJZE EN PROBLEMEN

Een eerste en belangrijke stap in het onderzoek was de selectie van de gemeenten. Het hoofdcriterium was de volledigheid en kwaliteit van de bronnen. Aan de hand van de studie op basis van de volkstelling van 1748 van het Brugse Vrije uitgevoerd door N. Zwaenepoel konden wij een aantal gemeenten uitkiezen waarvan de volkstellingen vrij volledig waren inzake de beroeps- en leeftijdvermeldingen⁴⁴. Verder gingen wij in het archief na in welke mate de parochieregisters lacunes vertoonden en in welke staat zij zich bevonden. Dit vooronderzoek was onontbeerlijk daar wij op deze wijze over een zo compleet mogelijk arsenaal aan informatie hoopten te beschikken en een diepgaande studie konden uitvoeren.

Nadat de gemeentes geselecteerd waren gingen wij over tot de identificatie van de onwettige kinderen en hun moeders door de geboorteaktes te overlopen. Zoals we reeds vermeld hebben tijdens de bronnenbespreking, worden in de aktes de wettelijke status van het kind stelselmatig weergegeven aan de hand van begrippen als *illegitimus/a* en *naturalis/a*. We telden ook steeds de jaarlijkse geboortes voor de afzonderlijke gemeenten om de onwettigheidgraad te berekenen. In dit eerste onderdeel van het wezenlijke onderzoek ondervonden wij weinig problemen. De Latijnse standaardopstellingen die de lokale priesters hanteerden in de parochieregisters vormden, ook zonder kennis van het Latijn maar mits het gebruik van een woordenboek, geen obstakel⁴⁵. Om zeker te zijn van de transcriptie van de namen zochten wij deze op in de klappers of in de databank opgesteld door de vrijwilligers van het Rijksarchief in Brugge⁴⁶. In de alfabetische tafels evenals in de databank werden niet

⁴² D. VANDAELE, *op. cit.*, p. 161.

⁴³ M. VANDERMAESEN, *op. cit.*, s. p.

⁴⁴ N. ZWAENEOEL, Het Brugse Vrije anno 1748. Socio-demografische analyse van een rurale samenleving medio achttiende eeuw., Gent, Ugent (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2005, p. 74 en p. 158.

⁴⁵ P. J.W. VAN DEN BERCK, Latijn voor genealogisch onderzoek., Den Haag, Centraal bureau voor genealogie, 1997, 52 p.

⁴⁶ www.vrijwilligersrab.be.

steeds alle onwettige geboorten die wij gevonden hadden in de aktes vermeld. Ook werden enkele kinderen zonder vermelding van een vader enkel in de klappers en de databank teruggevonden. We namen deze voor de zekerheid op in ons onderzoek. Wanneer bleek dat het geen onwettige kinderen betrof werden zij uitgesloten.

Na de identificatie van de onwettige kinderen en hun moeders in de geselecteerde gemeenten gingen wij in de klappers en de databank op zoek naar het overlijden van de twee protagonisten van dit onderzoek. Wij beperkten ons enkel tot het doorlopen van de parochieregisters. Voor de ongehuwde moeders betekende dit concreet dat wij maximaal 64 en minimaal tot 34 jaar na de onwettige geboorte naar een overlijden zochten. Ook voor de overlijdens van de bastaarden sloegen wij de registers van de burgerlijke stand niet meer na. Onze doelstelling is om enkel de zuigelingen- en kindersterfte van de onwettige kinderen na te gaan, zodat een onderzoek van de registers van de burgerlijke stand niet nodig werd geacht. Voor de reconstructie van de vital facts van de ongehuwde moeder en de onwettige kinderen zochten wij deze niet enkel in de geboorteplaatsen van de bastaard maar eveneens in de direct aangrenzende gemeenten. Hoewel dit veel extra werk betekende leek het ons nuttig deze gemeentes mee te onderzoeken, wat ook bleek in de loop van het onderzoek. Daar voor verschillende gemeentes de gegevens uit de klappers reeds opgenomen zijn in de bovenvermelde databank werd het mogelijk om deze doelstelling te vervullen.

Het doorlopen van de begrafenisaktes was een logische volgende stap daar deze ons informatie verschaft over de leeftijd van de overleden persoon evenals de burgerlijke staat. Zo kregen wij reeds indicaties omtrent het geboortejaar, het eventuele huwelijk of informatie rond de ouders van de ongehuwde moeders. Tijdens de tweede fase van het onderzoek kwamen enkele complicaties de kop op steken. Voornamelijk afwijkende schrijfwijzen en het gebruik van de tweede naam konden misleidend zijn. Wanneer wij in de alfabetische tafels of in de databank een overlijden vonden die vermoedelijk die van de ongehuwde moeder of het onwettige kind betrof, keken wij deze na in de aktes.

Naast de begrafenisaktes zochten wij ook de huwelijken van de moeders. Opnieuw overliepen wij eerst de klappers en de databank, waarna de aktes nageslagen werden. Voor de ongehuwde moeders gingen wij eveneens op zoek naar haar geboorteakte.

Na de parochieregisters onderzochten wij de volkstellingen van 1748. Opnieuw werden behalve de geboortegemeentes van het onwettige kind eveneens de omringende gemeenten onderzocht. We hebben wel enkel die tellingen bekeken die gepubliceerd zijn. Deze bevatten, in tegenstelling tot de originele aktes, een namenindex wat het lokaliseren van de ongehuwde moeders en de bastaarden veel vlotter maakte.

Op basis van de bovenstaande gegevens maakten wij per vrouw een fiche. Dit leek mij onontbeerlijk voor het onderzoek daar de informatie die wij bekwamen uit de parochieregisters vaak zeer beperkt was en het moeilijk was om met zekerheid te kunnen stellen dat het de ongehuwde moeder betrof. Door de informatie in een fiche te plaatsen konden wij de gegevens gemakkelijk vergelijken en alle ongerijmdheden uitsluiten.

Na het bundelen van de gegevens zijn wij op zoek gegaan naar bijkomende informatie. Zo zochten wij naar de sterfteaktes van de latere of voormalige echtgenoten van de ongehuwde moeders. Ook in de geboorte- en de huwelijksaktes evenals in de volkstelling van 1748 wanneer hij pas na deze datum met de moeder huwde, speurden we naar informatie omtrent de partners van de onderzochte moeders. Op deze wijze konden we nagaan of hij reeds gehuwd was geweest, wat zijn leeftijd en beroep was, etc. Opnieuw ging dit onderzoek vrij vlot met behulp van de databank.

De laatste stap van het onderzoek betrof het zoeken van de ongehuwde moeders en de onwettige kinderen in de disrekeningen. Wegens tijdsgebrek hebben we ervoor geopteerd om slechts voor twee gemeenten, één uit de polder en één uit de zandstreek, de rekeningen te bekijken. Het grootste probleem dat wij ondervonden inzake deze bron was de moeilijkheid om te bepalen welke armendis bevoegd was. We hebben reeds vermeld dat kinderen afhankelijk waren van de dis van hun vader enzovoort. Wij beschikten evenwel niet altijd over gegevens omtrent de ouders, echtgenoten of overleden echtgenoten van de onderzochte moeders. Uiteindelijk hebben wij alle ongehuwde moeders en bastaarden uit de betreffende parochie gezocht evenals de vrouwen uit de andere gemeenten die eventueel geboren of gehuwd waren in de onderzochte parochie. Indien we er informatie over beschikten keken we ook uit voor de ouders en de echtgenoten van de onderzochte vrouwen in de rekeningen.

Wanneer alle mogelijke vital facts van de onderzochte moeders en hun partners teruggevonden waren, plaatsten wij alle gegevens in een Access-databank om de informatie zo optimaal mogelijk te verwerken⁴⁷.

⁴⁷ Zie inclus: CD-ROM met de Accessdatabank.

HOOFDSTUK 2: HET BRUGSE VRIJE

In dit hoofdstuk wensen we een algemeen beeld te schetsen van het Brugse Vrije in de 18de eeuw. We bespreken achtereenvolgens de geografische kenmerken, de politieke achtergrond, het socio-economisch kader en de demografische ontwikkeling.

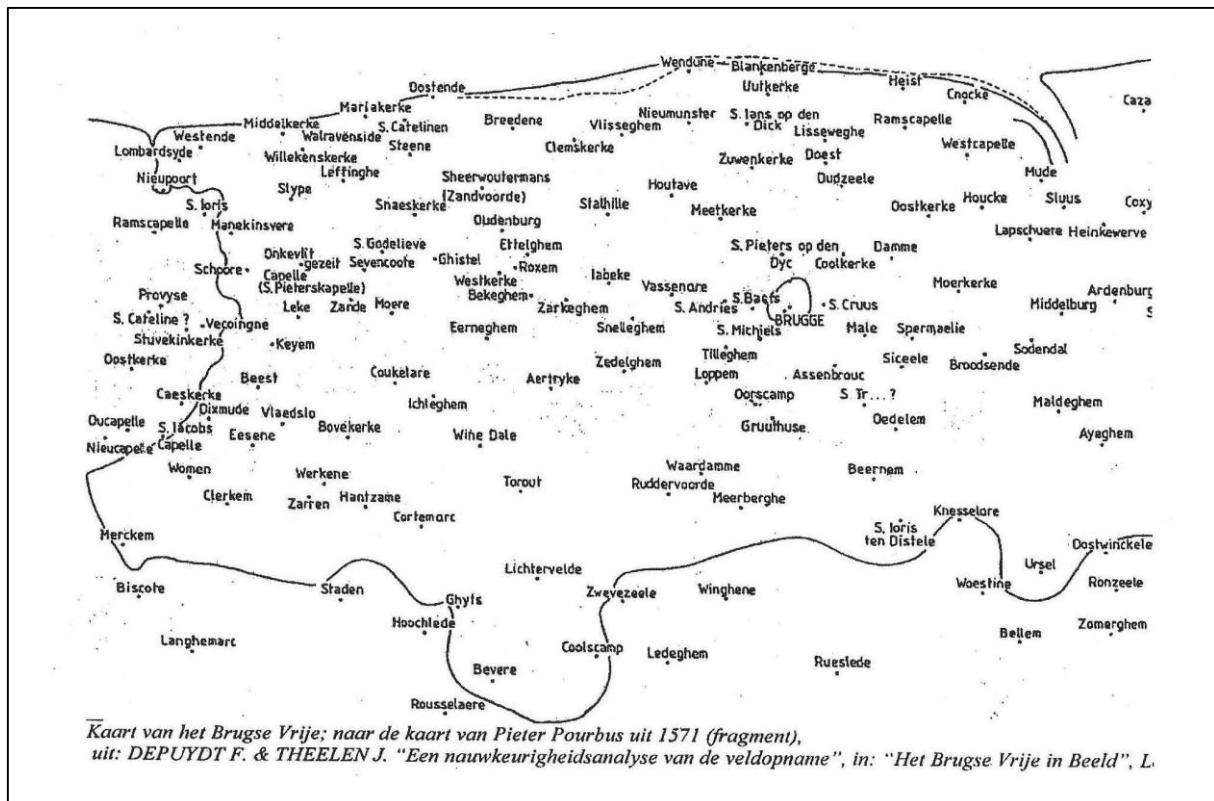
2. 1. GEOGRAFISCHE KENMERKEN EN GRENZEN

De kasselrij van het Brugse Vrije was tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden de benaming voor het conglomeraat van de plattelandsgemeenten gelegen rond de stad Brugge dat ongeveer overeenkomt met het huidige arrondissement Brugge. Dit terrein werd afgebakend door de Noordzee, de Westerschelde en de kasselrijen van Oudburg, Kortrijk, Ieper en Veurne. Het bedroeg in zijn totaliteit 1700 km²⁴⁸.

2. 1. Kaart van het Brugse Vrije in 1571⁴⁹

⁴⁸ E. HUYS, 'Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)', In: W. PREVENIER en B. AUGUSTIJN, De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795., Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, p. 464.

⁴⁹ <http://www.vrijwilligersrab.be/images/Brugse%20Vrije%20-%20kaart.pdf>

Dit gebied had een belangrijke economische en politieke rol vanaf de late Middeleeuwen en tijdens de Nieuwe Tijd daar het als enige plattelandskasselrij aanwezig was bij de vergaderingen van de Leden van Vlaanderen. Als vierde lid, naast de Drie Steden (Gent, Brugge en Ieper) hielp het Brugse Vrije mee de politiek van het graafschap Vlaanderen te bepalen⁵⁰.

Het conglomeraat was evenwel niet uniform. Opvallend zijn de zeer verschillende bodemstructuren die in de regio voorkwamen. Zo valt het voormalige kasselrij van het Brugse Vrije in te delen in twee duidelijk te onderscheiden morfologische eenheden. Het noorden bestaat uit de polderstreek, terwijl de zuidelijke regio gekenmerkt wordt door een zandige bodem. Deze bodemstructuren vloeien in elkaar over in een overgangsgebied waar beide geologische structuren aanwezig zijn⁵¹. De kuststreek bestaat, naast een smalle duinstrook, uit een uitgebreide poldervlakte. Deze vlakte is hoofdzakelijk opgebouwd uit vruchtbare kleigronden. Dergelijke bodemstructuur zorgt ervoor dat de gronden er een hoge landbouwgeschiktheid hebben en vooral uitermate geschikt zijn als weilanden. De zware, steeds vochthoudende bodem zorgt er namelijk voor een uitstekende kwaliteit van de grassen

⁵⁰ E. HUYS, *art. cit.*, p. 463.

⁵¹ Zie Bijlage 2. 1. : Bodemkaart van West-Vlaanderen.

en hoge opbrengsten. De keerzijde van de medaille is dat het gebied vaak te kampen heeft met wateroverlast⁵². Het zuiden van het Brugse Vrije vormt dan weer de zandstreek. Deze bestaat hoofdzakelijk uit zandgronden en bevat tevens een brede strook met lemige zandgronden in het zuiden van de zandstreek. De zandige bodems hebben een lage natuurlijke vruchtbaarheid. Daarnaast hebben de ontginningen en de bosroof die in de loop van de geschiedenis plaatsvonden, hun sporen nagelaten waardoor dit gebied als het armste landbouwgebied van West-Vlaanderen beschouwd kan worden⁵³. Voor een visuele voorstelling van de bodemverschillen, verwijzen we naar bijlage 2. 1. : Bodemkaart West-Vlaanderen.

Deze duidelijke geologische verschillen hebben hun invloed nagelaten op de sociaal-economische ontwikkeling van de streken. In een volgende paragraaf gaan we hier dieper op in, met een focus op de evolutie tijdens de 18de eeuw. Eerst zullen we een politieke schets weergeven van de 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden.

2. 2. POLITIEKE SCHETS

De eerste helft van de 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden werd gekenmerkt door een continue Franse dreiging die reëel werd met de Oostenrijkse Successieoorlog.

In 1700 kwamen de Spaanse Nederlanden onrechtstreeks in Franse handen terecht wegens een prachtig staaltje van dynastieke opvolgingspolitiek van Lodewijk XIV. Aan zijn kleinzoon, Filips van Anjou, kwamen namelijk alle Spaanse bezittingen tegemoet⁵⁴. De buitenlandse mogendheden konden dit niet toelaten en hoopten van de Zuidelijke Nederlanden een bufferzone te maken tegen dit Franse geweld. Onze contreien werden losgemaakt van het Spaanse imperium en toevertrouwd aan de Oostenrijkse Habsburgers in 1715. Deze werden evenwel onder streng toezicht gehouden door Engeland en de Verenigde Provinciën die er ten allen tijden voor zouden zorgen dat de Oostenrijkse Nederlanden geen sterke centrale staat werd. Frankrijk maakte andermaal aanspraken op de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden bij de volgende dynastieke twist omtrent de opvolging in onze contreien. Dit leidde tot de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)⁵⁵. In 1744 bezetten de Franse troepen de Nederlanden en hielden er stand tot 1748. Uiteindelijk kwamen de Nederlanden terug onder

⁵² M. ZWAENEPOEL en N. VANHOVE, De landbouw in West-Vlaanderen. Een economische en sociografische analyse., Brugge, West-Vlaams Economisch Studiebureau, 1965, pp. 13-14.

⁵³ Ibid., pp. 14-15.

⁵⁴ J. C. H. BLOM en E. LAMBERTS, Geschiedenis van de Nederlanden, Baarn, Hb uitgevers, 2003, p. 188.

⁵⁵ Ibid., pp. 190.

Oostenrijks gezag met Maria Theresia aan het hoofd. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw bleef de vrede in de Oostenrijkse Nederlanden grotendeels bewaard.

Ondanks de Franse dreiging kunnen we besluiten dat de 18de eeuw, zeker in vergelijking met de door de godsdienstoorlogen geteisterde 17de eeuw, een periode van rust was. De enige uitzondering was de Oostenrijkse Successieoorlog.

Wat deze oorlog en de Franse bezetting concreet voor gevolgen had voor de bevolking is niet duidelijk. We weten dat de buitengewone belastingen stegen tijdens deze periode. Verder bleek zowel de economie als de demografie geen grote hinder ondervonden te hebben. Doordat de bezette burgerbevolking niet meer hoefde deel te nemen aan de krijgsverrichtingen en er minder wreedzaamheden door het leger begaan werden, had de militaire bezetting geen uitermate hoge gevolgen voor de demografische evolutie⁵⁶.

2. 3. SOCIO-ECONOMISCHE SCHETS

In dit hoofdstuk geven we een summier overzicht weer van de sociaal-economische evolutie op het platteland rond Brugge tijdens de 18de eeuw. Eerst zetten we de algemene trends voor landelijk Vlaanderen uiteen waarna we het Brugse Vrije binnen dit groter geheel plaatsen met aandacht voor de ecologische dualiteit in de regio.

C. Vandenbroeke vermeldde dat het Ancien Regime getypeerd werd door immobilisme en duurzaamheid. In de loop van de 18de eeuw kwam hier verandering in⁵⁷. De motor achter de vernieuwingen was volgens C. Vandenbroeke de demografische revolutie die zijn aanvang nam kort na 1700⁵⁸. De continue stijgende bevolking zorgde ervoor dat men creatieve oplossingen moest zoeken om het hoofd te bieden aan de stijgende vraag naar voedsel en arbeid. De demografische revolutie was een trigger die een uitermate dynamiek vereiste, wilde men er niet op Malthusiaanse wijze aan te ondergaan. Vlaanderen wist in de 18de eeuw deze gedrevenheid voort te brengen door allerlei economische aanpassingen door te voeren zoals de New Husbandry en een grootschalige cultivatie van de aardappel. Maar deze

⁵⁶ N. DEMAEGDT, Bijdrage tot de studie van het platteland: demografische en sociaal-economische studie van de zandstreek ten zuiden van Brugge tijdens de tweede helft van de 17de eeuw en de 18de eeuw, Gent, Ugent (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1984, pp. 204 (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis).

⁵⁷ C. VANDENBROEKE, Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw: een vergelijkend overzicht., Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 1995, p. 10.

⁵⁸ Ibid., p. 18.

maatregelen waren beperkt, wat op het einde van de 18de eeuw zou blijken en resulteren in één van de zwartste periodes van de Vlaamse geschiedenis.

2. 3. 1. DE LANDBOUW

In de landbouw was men in Vlaanderen reeds in de 17de eeuw overgegaan naar de ‘New Husbandry’. Een centraal element binnen deze hervorming van de agricultuur was de introductie en verspreiding van klaver. De innovatieve waarde van dit gewas was dat het gradueel het gebruik van braak in het rotatiesysteem deed verdwijnen. Terwijl men vroeger bepaalde delen van de landbouwgrond braak liet, ging men dit nu bezaaien met klaver en andere veevoedergewassen. Klaver zorgde bovendien niet enkel voor extra veevoeder en de eliminatie van braak land maar ook voor de regeneratie van de bodem⁵⁹.

In combinatie met een intensievere bewerking van de landbouwgrond slaagde men er op deze wijze in om tijdens de 1ste helft van de 18de eeuw de voedselbevoorrading gelijkmatig te doen toenemen met de bevolkingsstijging. Er dient wel vermeld te worden dat in verschillende regio’s in Vlaanderen, zoals in Luik en Luxemburg, nog tot in de 19de eeuw de toepassing van braakland frequent bleef. In Oost- en West-Vlaanderen daarentegen was vanaf het midden van de 18de eeuw dit gebruik volledig verdwenen, met uitzondering van de polderregio’s⁶⁰.

De demografische groei onderging rond 1750 een versnelling waardoor deze aanpassingen niet meer adequaat bleken om voldoende graan te produceren om de toenemende bevolking te voeden. Deze versnelling veroorzaakte evenwel geen bevoorradingstekort in Vlaanderen door de cultivatie van een nieuw gewas, namelijk de aardappel. De aardappel was in onze contreien reeds vroeg verspreid. Het deed zijn intrede in Vlaanderen rond 1670 en werd er in West-Vlaanderen reeds omstreeks 1700 op grote schaal geteeld. Daarna verspreidde de aardappel zich in de loop van de 18de en voornamelijk na 1740 over gans België⁶¹.

De invloed en het belang van de aardappel kan moeilijk overschat worden. Door de hoge voedingswaarde en productiviteit zorgde dit knolgewas voor een expansie van de primaire voedselvoorziening en een daling van het graangebruik. De vroege verspreiding van de aardappel betekende dus een, weliswaar tijdelijke, oplossing voor het Malthusiaanse dilemma

⁵⁹ G. DEJONG en E. THOEN, ‘Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long-term perspective (from the Middle Ages to the end of the Ancien Régime).’, In: B. J. P. VAN BAVEL en E. THOEN, Land productivity and agro-systems in the North Sea Area (Middle ages-20th century). Elements for comparison., Turnhout, Brepols, 1999, p. 49.

⁶⁰ Ibid., p. 51.

⁶¹ G. DEJONG, E. THOEN, loc. cit.

in Vlaanderen. Doordat de aardappel het graan grotendeels verving in het dagelijkse menu van de Vlaamse bevolking werd het mogelijk om een graanoverschot te creëren. Op deze wijze slaagde Vlaanderen er zelfs in om 5 tot 10% van hun graanproductie te exporteren in de 18de eeuw⁶². Dit was een vrij unieke situatie voor een dergelijk dichtbevolkt gebied en is tekenend voor de afwezigheid van de spanning tussen de groeiende bevolking en de voedselbevoorrading.

Daarnaast creëerde het graanoverschot en de afwezigheid van de bovengenoemde tensie tussen de bevolking en voedsel een behoorlijke stabiliteit van de binnenlandse prijzen en lonen. Dit zorgde ervoor dat Vlaanderen over een groot concurrentieel voordeel beschikte op de internationale markt zonder dat de binnenlandse koopkracht werd aangetast⁶³.

Zo slaagde Vlaanderen er, als één van de dichtstbevolkte gebieden van Europa, in tijdelijk te ontsnappen aan de bevoorradingproblematiek die voortkwam uit een tot dan toe nooit geziene bevolkingtoename.

Op het einde van de 18de eeuw begonnen de grenzen van de voedselproductie zich af te tekenen. De traditionele landbouw had zijn maximale productiviteit bereikt en tevens de expansie van de aardappelcultivatie bevond zich op zijn hoogtepunt⁶⁴. Dit zorgde ervoor dat de spanning tussen de bevolking en de voedselbevoorrading zich scherper begon af te tekenen, waardoor ook de prijzen van de voedingsproducten niet meer stabiel konden blijven.

De demografische revolutie bracht niet alleen spanningen op vlak van de voedselbevoorrading teweeg, maar zorgde tevens voor problemen op de arbeidsmarkt. Bij de aanvang van de 18de eeuw werd het landelijke Vlaanderen gekenmerkt door een dominantie van kleine landbouwwitbatingen. Deze economische structuur was evenwel niet overal de norm. In de poldergebieden, de kuststreek en het noorden van Oost-Vlaanderen, waren er voornamelijk grote en middelgrote commerciële landbouwbedrijven die werk verschaften aan vele landarbeiders. Het Zuid- en Binnen-Vlaanderen daarentegen was de streek waar de kleine landbouwwitbatingen veelvuldig voorkwamen. Dit verschil in economische structuur werd veroorzaakt door hun verschillende bodemgesteldheid. Zo hadden de Polders een vruchtbare kleigrond, terwijl het Zuiden minder gezegend was met hun inferieure zandige bodems. Ook

⁶² C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamand: évolution sociale et comportements démographiques aux XVIIe – XIXe siècles', In: *Annales Economies Sociétés Civilisations*, 1984, 5, pp. 921.

⁶³ C. VANDENBROEKE, *loc. cit.*

⁶⁴ C. VANDENBROEKE, 'agriculture flamande et demographie 15e-19e siècle, In : A. FAUVE-CHAMOUX (ed.), *Evolution agraire et croissance démographique.*, Liege, Ordina, 1987, pp. 338-339.

de nabijheid van de zee en de kosten om zich hiertegen te beschermen zorgde ervoor dat in de polderregio het middelgroot en groot bedrijf domineerde⁶⁵.

In de loop van de 18de eeuw ging de bedrijfsversnippering zich verder doorzetten door de reeds vermelde bevolkingstoename. Dit zorgde ervoor dat vele keuterboeren er niet meer in slaagden om enkel met hun landbouwbedrijf het gewenste inkomen te genereren. Daarnaast namen ook de grondprijzen toe wegens de landhonger veroorzaakt door de bevolkingsstijging. Ook de landarbeiders ondervonden concurrentie op de arbeidsmarkt door de populatietoename. Voor velen werd het noodzakelijk om op zoek te gaan naar bijkomende inkomstgenererende activiteiten buiten de primaire sector.

2.3.2. RURALE TEXTIELNIJVERHEID

De rurale textielnijverheid was geen nieuwigheid in Vlaanderen, maar kende een uitbreiding in de loop van de 17de en 18de eeuw. Een tijdelijke verarming omstreeks het midden van de 17de eeuw, veroorzaakt door een stijging van de fiscale lasten en een snelle toename van de pachtprijzen, zette vele boeren en arbeiders er toe deze extra kosten te financieren door hun arbeidsintensiteit op te drijven en naast de landbouw ook in de textielnijverheid te werken⁶⁶.

In de 18de eeuw onderging de rurale nijverheid zijn maximale expansie. De bevolkingstoename en de versnelling rond 1750 zorgde ervoor dat steeds meer mensen alternatieve arbeid nodig hadden. Vooral de jaren 1725-1740 en 1760-1768 zijn periodes waar de rurale textielnijverheid een snelle stijgende trend vertoonde. De periode 1740-1748 daarentegen was een episode van lichte stagnatie veroorzaakt door de versturende invloed van de Oostenrijkse Successieoorlog⁶⁷.

Hoewel de plattelandbevolking zijn voorkeur gaf aan de landbouw, bleek dit niet altijd haalbaar. De bloeiende primaire sector was maar in geringe mate in staat de grotere vraag naar arbeid te beantwoorden⁶⁸. Velen zochten hun heil in de textielnijverheid.

⁶⁵ E. THOEN, *art. cit.*, pp. 52-54.

⁶⁶ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamand...' , pp. 919-920. , J VERMAUT, De textielnijverheid in Brugge en het platteland. Westelijk Vlaanderen voor 1800: conjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen, Gent, Ugent (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1974, pp. 243.

⁶⁷ *Ibid.*, pp. 255.

⁶⁸ C. VANDENBROEKE, 'De leefbaarheid van het platteland in Vlaanderen, 15^e –19^e eeuw. ' , In: Bijdragen tot de geschiedenis, LXIV, 1981, 3-4, pp. 143-144.

De rurale bevolking was bereid om tegen een relatief laag loon te werken in deze sector, daar het in de regel om een aanvullend inkomen op de agriculturele inkomsten ging. De textielnijverheid op het platteland had bijgevolg een uitermate extensief karakter. Dat het overgrote deel van de linnenwevers keuterboeren of landarbeiders waren, die de rurale linnennijverheid enkel als nevenactiviteit uitvoerden, kunnen we afleiden uit het ritme en de hoogseizoenen van de weefactiviteit die omgekeerd evenredig waren met die van de landbouw⁶⁹.

De handelaars waren maar al te bereid om de expansie van de rurale textielnijverheid te stimuleren. Het lage loon zorgde er namelijk voor dat de geproduceerde stoffen zeer goedkoop en met een grote winstmarge verkocht konden worden. Bovendien wakkerde de lage prijs de buitenlandse vraag naar het Vlaamse textiel alleen maar aan.

Op het einde van de 18de verscheen er een geduchte concurrent op het toneel. Engeland wist via de mechanische productie van textiel enorm goedkope stoffen op de markt te brengen⁷⁰. In Vlaanderen poogde men dit te evenaren door de lonen van de arbeiders steeds verder te beperken. Samen met de reeds vermelde opkomende bevoorradingproblemen, die de prijzen van de voedingsproducten deed toenemen, leidde dit tot een verarming van de bevolking van het Vlaamse land. Deze verarming bereikte zijn culminatiepunt rond het midden van de 19de eeuw.

Tijdens de 18de eeuw was hier evenwel nog geen sprake van. Door de bloeiende primaire sector en de expansie van de rurale nijverheid was het platteland een ware aantrekkingspool geworden. Dit leidde in de 18de eeuw tot een uiterst uniek fenomeen, namelijk de ruralisatie. Door de positieve conjunctuur op het platteland werd het niet meer als wenselijk beschouwd om naar de steden te immigreren. Het gevolg was een de-urbanisatie en een positief verloop van het natuurlijk accres op het platteland⁷¹. De steden werden namelijk gekenmerkt door een oversterfte in vergelijking tot het platteland. Daar een uitwijking naar de geurbaniseerde centra niet meer nodig werd geacht, betekende dit ook dat de sterfte daalde. Dit had op zijn beurt een toename van het aantal arbeiders op het platteland tot gevolg, wat de expansie van de linnennijverheid verder in de hand werkte.

⁶⁹ J. VERMAUT, *op. cit.*, pp. 296.

⁷⁰ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamand...', pp. 926-927.

⁷¹ C. VANDENBROEKE, *Hoe rijk was arm Vlaanderen...*, pp. 36-38.

Niet alle regio's van het Vlaamse platteland kenden een gelijkaardige dynamiek en evolutie. Zo waren er bepaalde streken waar de hierboven vermelde kenmerken duidelijker en meer uitgesproken waren dan andere.

2. 3. 3. REGIONALE VARIATIE

In zijn studie omtrent de sociale en economische structuren in Vlaanderen poneerde C. Vandembroeke dat de kern van het economische gebeuren tot het midden van de 18de eeuw in Oost- en West-Vlaanderen gesitueerd was. Hij baseerde zich hiervoor op de verhoogde demografische dynamiek, wat een positief correlatie vertoonde met de economische bedrijvigheid, die zich in deze provincies voltrok. Op het einde van het Ancien Regime verschoof de groeipool in de richting van Brabant⁷².

Hoewel de grootse bedrijvigheid in de 18de eeuw dus in de oostelijke en westelijke provincies van Vlaanderen gelegen was, waren er ook binnen deze provincies regionale variaties. De economische diversiteit is in grote mate het gevolg van de specifieke ecologische kenmerken van de gebieden. Bijgevolg is er een duidelijke tweeledige ontwikkeling op te merken tussen de vruchtbare polderregio's in en de minder fertiele zandige streken in Vlaanderen⁷³. In de poldergebieden waren er voornamelijk grote en middelgrote commerciële landbouwbedrijven. In de 18de eeuw bleven deze streken grotendeels zuiver agrarisch en kende de linnennijverheid er weinig ingang. Zuid- en Binnen-Vlaanderen daarentegen, gekenmerkt door de vele dwergbedrijven en zandige bodems, waren het epicentrum van de economische en demografische ontwikkeling in de 18de eeuw. De minder vruchtbare bodems zorgden er onder andere voor dat men er creativiteit en een grotere gedrevenheid moesten vertonen. Het is dan ook voornamelijk in Zuid- en Binnen-Vlaanderen dat de rurale linnennijverheid zijn grootste expansie kende. De consequenties van deze nijverheid zoals de ruralisatie en de versnelde bevolkingstoename, waren dan ook in deze regio's het meeste uitgesproken. In de loop van de 18de eeuw onderging de bevolking in Zuid- en Binnen-Vlaanderen een groei van 80 à 100% of meer, terwijl in de polderzone deze beperkt bleef tot 30 à 40 %⁷⁴.

We kunnen besluiten dat zowel de primaire sector als de linnennijverheid in de loop van de 18de eeuw een positieve conjunctuur ondergingen. Maar was deze positieve conjunctuur ook

⁷² *Ibid.*, pp. 21-22.

⁷³ *Ibid.*, p. 23.

⁷⁴ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamand...', pp. 918.

voelbaar voor de plattelandsbevolking? Met andere woorden, hoe was hun levensstandaard? Men kan zich een beeld van de levensstandaard vormen door de interne verhoudingen van de prijzen en lonen tegenover elkaar af te wegen en rekening te houden met de fiscale druk en ander onkosten zoals de pacht- en grondprijzen. Hoewel de fiscaliteit en de pacht- en grondprijzen in de loop van de 18de stegen, waren deze toenames, met uitzondering tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog en het einde van de 18de eeuw, gestaag en niet radicaal. Bijgevolg richten we ons enkel op het verloop van de reële prijzen en lonen.

2. 3. 4. LEVENSSSTANDAARD VAN DE PLATTELANDSBEVOLKING

Er is heel wat discussie gevoerd inzake de levensstandaard van de rurale textielarbeider. Wij geven een summier schets van dit debat weer om de voornaamste bevindingen omtrent de levensstandaard van de plattelandsbevolking in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw in kaart te brengen.

Franklin Mendels, de Canadese academicus die de term *proto-industrialisatie* introduceerde en het debat omtrent zijn invloed op de bevolking aanwakkerde, poneerde dat de rurale nijverheid de verarming van de plattelandsbevolking in de hand werkte in Vlaanderen. De reden hiervoor was dat door deze bijkomende inkomsten de bevolking vroeger huwde en bijgevolg sneller aanving met de procreatie wat opnieuw de populatie en, hiermee verbonden, de verarming deed toenemen⁷⁵. C. Vandenbroeke verzette zich tegen deze stelling. Volgens hem betekende de 18de eeuw, en dan voornamelijk 2de en 3de kwart, een periode van relatieve welvaart door de expansie van de linnennijverheid die ervoor zorgde dat de arbeiders een maximale spaarreserve konden creëren⁷⁶. Pas vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw ging deze nijverheid gepaard met een verarming wanneer de mechanisatie in Engeland opkwam en de lonen van de rurale textielarbeiders in Vlaanderen systematisch verlaagd werden om deze

⁷⁵ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions since 1700: The belgian case.', In: I. DEVOS, L. KENNEDY, *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400.*, Turnhout, Brepolis, 1999, p.102.

⁷⁶ C. VANDENBROEKE, 'Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17de –18de eeuw)', In: *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXXI, 1977, pp. 189.

concurrentie het hoofd te bieden. Daarnaast bleek uit de Vlaamse data, aangehaald door C. Vandenbroeke, dat de huwelijksleeftijd niet daalde onder invloed van de *proto-industrialisatie*. Ook voor Wallonië werd door M. Gutmann deze bevindingen bevestigd. In België was een restrictief huwelijkspatroon de norm tijdens de 18de eeuw en betekende een toenemende industrialisatie geen daling van de huwelijksleeftijden⁷⁷.

C. Vandenbroeke stelde vast dat in de primaire sector zowel de netto-opbrengsten van de landbouwbedrijven als de reële lonen van de landarbeiders hoger waren in de 18de eeuw dan in de 17de eeuw. Maar na een stijging van de koopkracht in de loop van de eerste helft van de 18de eeuw bereikte de levensstandaard in Vlaanderen vanaf 1750 zijn maximumwaarde en ging het een gestage daling tegemoet⁷⁸. Zo zien we omstreeks het midden van de 18de eeuw een terugval van de koopkracht van de landarbeiders. Daar deze beroepsgroep het snelst reageerde op een conjuncturomslag, zijn ook binnen deze groep de eerste symptomen van een verzadigde arbeidsmarkt merkbaar. De combinatie van een stijgende bevolking en beperkte tewerkstellingmogelijkheden in de primaire sector zorgde ervoor dat er een reserveleger van dagloners ontstond⁷⁹. Daarnaast was er een steeds verdere versnippering van het landbouwareaal, wat het voor de keuterboeren steeds moeilijker maakte om het bedrijf productief te houden. Volgens C. Vandenbroeke werd een groot deel van deze arbeiders en keuterboeren opgeslorpt in de toen nog florerende rurale linnennijverheid zodat het arbeidersoverschot niet als reëel beschouwd kon worden⁸⁰. Door de plaatsing van het reserveleger aan arbeiders in de rurale nijverheid bleven de lonen voortkomend uit de landarbeid, na een daling tegenover de waarden in het midden van de eeuw, stabiel tot het laatste decennia van de 18de eeuw. Bijgevolg is het mogelijk dat de koopkracht van de plattelandsbevolking hoog bleef door aanvullende arbeid te verrichten in de lucratieve nijverheidssector. De lonen van deze textielarbeiders waren volgens Vandenbroeke in vergelijk met deze van de ongeschoolde landarbeiders hoog tijdens de 18de eeuw met uitzondering van het laatste decennia⁸¹.

Er is echter heel wat kritiek geuit tegen de stelling dat de lonen van de linnenwevers dergelijke hoogten zouden gehaald hebben. Terwijl C. Vandenbroeke berekende dat een

⁷⁷ I. DEVOS, 'Marriage and economic...', pp. 104-107.

⁷⁸ C. VANDENBROEKE, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? ...*, pp. 44.

⁷⁹ C. VANDENBROEKE, 'De leefbaarheid van het platteland in Vlaanderen...', pp. 143.

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 163.

⁸¹ *Ibid.*, pp. 163-164.

weversgezin omstreeks 1765 een inkomen van ongeveer 28 tot 38 stuiver per dag kon genereren, vermeldde G. Willemsen, op basis van teksten van tijdgenoten, dat dit slechts 7 à 8 stuiver per dag was⁸². F. Mendels daarentegen kwam tot de conclusie dat een gezinsinkomen van 17 stuiver per dag rond 1792 reëel was. Hij vermeldde hierbij dat dit inkomen vrij laag was in vergelijking met de lonen van ongeschoolde werkers die bij benadering 20 stuiver per dag konden verdienen⁸³. A. Thys vermeldde dat de loonreeksen die C. Vandenbroeke naar voor bracht niet van toepassing zijn op de rurale linnenwevers omdat de looncijfers gehaald werden uit bronnen voor de stedelijke arbeiders⁸⁴. Hij merkt op dat de stedelijke en rurale lonen niet gelijk konden geweest zijn daar de nijverheid zich juist naar het platteland herlokaliseerde omdat de loonkosten er merkkelijk lager waren⁸⁵.

Desalniettemin kunnen we besluiten dat de rurale linnennijverheid een alternatief betekende voor de beginnende stagnatie van de arbeidsvraag in de primaire sector tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, en voor de verdere versnippering van de keuterbedrijven. De plattelandsbevolking kon er dus overleven, mits een opdrijving van de arbeidsintensiteit.

Maar de rurale nijverheid was niet in alle streken evenzeer verspreid. Ook in de polders, waar deze nijverheid zeer beperkt bleef, ontstond er uiteindelijk een saturatie van de arbeidsmarkt in de primaire sector, weliswaar beperkter wegens de geringere bevolkingsgroei. Hoewel we hieromtrent geen zekerheid hebben, kunnen we veronderstellen dat door de minder uitgesproken aanwezigheid van de rurale textielnijverheid in deze contreien de situatie er na 1750 tot het laatste decennium van de 18de eeuw negatiever was voor de ongeschoolde arbeiders en keuterboeren dan in de regio's waar deze wel zijn maximale expansie kende. C. Vandenbroeke vermeldde dat in de commerciële landbouwzones er een hoger aantal armen waren dan in de regio's waar de linnennijverheid verspreid was. In deze regio's was slechts 10% van de bevolking afhankelijk van de publieke hulpkas terwijl dit in de commerciële agriculturele zones, zoals Waals Brabant, 20 à 25% was⁸⁶.

2. 3. 5. HET BRUGSE VRIJE.

⁸² A. THYS, *art. cit.*, p. 174.

⁸³ A. THYS, *loc. cit.*

⁸⁴ *Ibid.*, p. 169.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 171.

⁸⁶ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamande...', pp. 926.

Wanneer we inzoomen op het Brugse Vrije, zien we analoog met gans Vlaanderen een duidelijke tweeledige economische ontwikkeling. Zoals reeds vermeld in het eerste onderdeel van dit hoofdstuk zijn er twee van elkaar te onderscheiden morfologische eenheden in het Brugse Vrije. Hieruit volgend hadden beide regio's tevens een van elkaar afwijkende economisch structuur.

In haar licentieverhandeling gaf Nele Zwaenepoel de beroepsstructuur van de bevolking uit zowel enkele gemeenten uit het Zuiden als enkele uit het Noorden van het Brugse Vrije weer⁸⁷. De gegevens werden verworven uit de volkstelling van het Brugse Vrije die plaatsvond in 1748 waarbij alle beroepen van de gezinshoofden vermeld werden.

Tabel 2. 1: Beroepsstructuur van het Brugse Vrije in 1748 (in %)⁸⁸

Beroepstak	Brugse Vrije Noord	Brugse Vrije Zuid
Landbouw	29,32	46,83
Losse arbeid	35,83	12,31
Ambachten	10,91	24,1
textiel	0,45	15,65
overige ambachten	10,46	8,45
Handel	3,03	3,2
Administratie	4,47	2,23
Niet-productief	11,36	9,71
2 beroepen	4,7	1,6
3 beroepen	0,38	0

In de polderstreek was slechts 0,45% van de gezinshoofden tewerkgesteld in de textielnijverheid, terwijl dit in de zandregio een kleine 16% was⁸⁹. We moeten er enerzijds wel rekening mee houden dat de textielnijverheid vaak een secundaire bezigheid was en niet beschouwd werd als een hoofdberoep. Daarom kunnen de gegevens uit de volkstelling een eventuele onderschatting weergeven inzake het aantal gezinshoofden die zich bezighielden met deze nijverheid. Anderzijds werd de telling van het Brugse Vrije in het voorjaar, het hoogseizoen van de rurale textielnijverheid, gehouden zodat hun aandeel in de volkstelling evenzeer overschat kon zijn⁹⁰. Verder in dit onderdeel bespreken we een studie op basis van

⁸⁷ N. ZWAENEOEL, *op.cit.*, p. 158. Zuiden: Ardoeie, Beveren, Bovekerke, Koolskamp en Lichtervelde.

Noorden: Heist, Houthave, Klemskerke, Knokke, Koolkerke, Meetkerke, Moerkerke, Oostkerke, Ramskapelle, Stalhille, Uitkerke, Vlissegem, Wenduine, Westkapelle en Zuienkerke.

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 168.

⁸⁹ N. ZWAENEOEL, *loc. cit.*

⁹⁰ *Ibid.*, p. 32.

boedelbeschrijvingen van enkele zuidelijke gemeentes in het Brugse Vrije wat ons een vollediger beeld zal geven van de verspreiding en alomtegenwoordigheid van de rurale textielnijverheid onder de plattelandsbevolking in de zandregio.

In de beroepsstructuur zien we dat in beide streken de meerderheid van de plattelandsbevolking zich engageerde in de landbouw. In het Noorden waren er evenwel minder landbouwers en meer landarbeiders dan in het Zuiden. Dit is te verklaren door het verschil in grootte van de landbouwuitbatingen in de gebieden, zoals weergegeven in tabel 2.2.

Tabel 2. 2: Frequentieverdeling van de bedrijfsgrootte in het Brugse Vrije in 1748 (in %)⁹¹

Hectare	Brugse Vrije Noord	Brugse Vrije Zuid
0-0.5	51,74	41,50
0.5-5	18,95	39,44
5-15	6,66	15,49
15-50	16,19	3,58
>50	6,46	0,00

Hoewel in beide gebieden vele uitbatingen voorkwamen van minder dan een halve hectare groot, waren er in het Noorden duidelijk meer grote (>50ha) en middelgrote bedrijven (15-50ha), terwijl dit in de Zandregio uitzonderingen waren. De polderregio was met andere woorden een sterk gepolariseerd gebied. Naast de vele 'keuterboeren' waren er ook talrijke, meestal arme en landloze werkmannen die de nodige arbeidskracht op de grote landbouwbedrijven voorzagen. Deze polarisatie is ook duidelijk door het groter aantal armen die er in de regio waren⁹². In het Zuiden kwamen boerderijen groter dan 15 hectaren in 1748 reeds weinig voor. Op het einde van de 18de eeuw was zelfs 85,89% van alle landbouwbedrijven in de zuidelijke gemeentes minder dan 5 hectaren groot⁹³. Bijgevolg had het kleinbedrijf minder nood aan bijkomende arbeidskrachten waardoor er een geringer aantal losse arbeiders aanwezig was. Na verloop van tijd, ten gevolge van de voortschrijdende

⁹¹ Ibid., pp. 202.

⁹² Ibid., pp. 204.

⁹³ N. DEMAEGDT, op. cit., pp. 400.

bedrijfsversnippering, werd de nood aan een alternatieve activiteit hier evenwel het grootst. In de gemeenten ten Zuiden van het Brugse Vrije kende het spinnen en weven in de 18de eeuw, en voornamelijk tijdens de 2de helft, een grote ingang.

Op basis van een onderzoek van de staten van goed in de gemeentes Oostkamp, Ruddervoorde en Waardamme in de zandregio heeft Nele Demaegdt de stijging van het aantal textielwerktuigen in de loop van de 18de eeuw geregistreerd. Zo nam het aantal staten van goed waar spinnewielen in vermeld werden toe. In de eerste helft van de 18de eeuw waren er 73,46 % van de door haar onderzochte staten die vermelding maakte van spinnewielen, in de tweede helft was dit reeds gestegen tot 85,84%⁹⁴. Niet alleen het aantal huishoudens met dergelijke werktuigen nam toe maar ook het aantal spinnewielen per huishouden. Hetzelfde valt op te merken voor werktuigen inzake vlasbewerking en weefgetouwen. Ook J. Vermaut vermeldde een enorme aanwas van het aantal linnengetouwen tijdens de 18de eeuw en voornamelijk vanaf de tweede helft. In de regio rond het kanton Wijnendaele en de strook rond Ardooie en Lichtervelde gelegen in de zandregio van het Brugse Vrije was het aantal getouwen met bijna 87% gestegen tijdens de periode tussen 1721 en 1768-69⁹⁵. Het is duidelijk dat de textielnijverheid een voorname factor vormde binnen de familiale economische bedrijvigheid in de zandregio van het Brugse Vrije.

Algemeen kunnen we besluiten dat het Noorden van het Brugse Vrije overeenkomt met de bevinden die we terugvonden voor de polderstreek in Vlaanderen. Deze bleef doorheen de 18de eeuw nagenoeg volledig agrarisch. Het zuiden van het Brugse Vrije maakte in economisch opzicht deel uit van een groter gebied waar de rurale nijverheid een maximale expansie kende. Dit gebied spreidde zich van het Meetjesland over de kasselrij van Kortrijk en de Roede van Menen uit⁹⁶. Deze verschillende economische structuur had tot gevolg dat tevens de demografische evolutie in beide regio's varieerde.

2. 4. DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING

In het vorige onderdeel hebben we reeds meermaals verwezen naar de demografische ontwikkeling. Deze is dan ook onlosmakelijk verbonden met de sociaal-economische

⁹⁴ *Ibid.*, p. 257.

⁹⁵ J. VERMAUT, *op. cit.*, p 256.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 258.

evolutie. In dit onderdeel gaan we nog wat dieper in op de demografische gesteldheid. We starten met een inleidend overzicht omtrent de demografische evolutie in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw. Vervolgens gaan we na in welke mate we deze ontwikkeling ook terugvinden binnen het Brugse Vrije. Tot slot staan we stil bij de patronen die we aan de hand van de demografische variabelen (nuptialiteit, nataliteit en mortaliteit) in Vlaanderen en concreet in het Brugse Vrije tijdens de 18de eeuw kunnen onderkennen.

2. 4. 1. DE BEVOLKINGSGROEI

Van 1709 tot 1794 was er in Vlaanderen een continue bevolkingsgroei merkbaar⁹⁷. De initiële uitbreiding van de bevolking werd hoofdzakelijk veroorzaakt door het verdwijnen van de mortaliteitscrisis bij de aanvang van de 18de eeuw. Deze periode van ononderbroken toename kende evenwel niet steeds dezelfde snelheid. Zo verdeelde P. Deprez de periode in 3 fases voor Vlaanderen, namelijk een episode van trage groei tussen 1709-1740, een periode van versnelde toename van 1740 tot 1775 die gevolgd werd door een stagnatie tot 1794⁹⁸. Daarnaast merkte P. Deprez eveneens afwijkingen op inzake de bevolkingsevolutie tussen bepaalde regio's met een verschillende geologische en economische structuur⁹⁹. Zo was de versnelde groei na 1740 veel groter in de zandige regio's van Vlaanderen dan in de vruchtbare polderstreken. In de polderregio's was de versnelde groei evenwel reeds rond 1725 aangevangen. In de streken met een vruchtbare kleibodem was de stijging dus veel beperkter maar ook geleidelijker dan in de zandstreken. Het verschil in intensiteit van de bevolkingstoename doet vermoeden dat de versnelling in de bevolkingsgroei beïnvloed werd door de economische en ecologische verschillen tussen de regio's.

Dat er een duidelijke grotere groei was in de regio's waar de rurale textielnijverheid verspreid was, wordt algemeen erkend. Wat nu precies dit verschil in bevolkingstoename veroorzaakte, was lange tijd een geliefkoosd thema tot debat. Verschillende auteurs, waaronder D. Levine en H. Medick, hebben de hypothese naar voren gebracht dat de bevolking tewerkgesteld in de rurale linnennijverheid er een specifiek demografisch patroon op na hielden. Deze werd

⁹⁷ P. DEPREZ, 'The demographic development of Flanders in the eighteenth century', In: D. V. GLASS en D. E. C. EVERSLEY, Population in history. Essays in Historical Demography., London, Edward Arnold Ltd, 1965, pp. 611.

⁹⁸ Ibid., pp. 611-612.

⁹⁹ Ibid., pp. 612.

volgens hen gekenmerkt door een maximale vruchtbaarheid en lage huwelijksleeftijden¹⁰⁰. Na uitgebreid onderzoek, door C. Vandenbroeke, bleek dit niet op te gaan voor Vlaanderen. Hij stelde vast dat de huwelijksleeftijd er in de loop van de 18de eeuw steeg. Rond 1700 was deze gemiddeld 26,8 jaar, op het einde van de 18de eeuw was deze reeds toegenomen tot ongeveer 27,3 jaar¹⁰¹. Zoals we verder zullen zien vertoonden de regio's waar de huisnijverheid verspreid was, zelfs een restrictiever huwelijkspatroon. C. Vandenbroeke zocht de verklaring voor de grotere bevolkingstoename in deze regio's bij de ruralisatie. Aangewakkerd door de bloeiende huisnijverheid, zorgde deze ruralisatie er voor een toename van het natuurlijk accres op het platteland.

Binnen het Brugse Vrije zien we duidelijk een verschillende demografische ontwikkeling tussen de polder en de zandregio. Gebaseerd op de berekeningen van het approximatieve bevolkingscijfer door L. Spanhove voor enkele gemeentes van het zuiden en het noorden van het Brugse Vrije is het mogelijk om een beeld te krijgen van de algemene demografische evolutie¹⁰². Hij berekende het bevolkingscijfer voor de periode 1725-1795¹⁰³. Tijdens deze episode ligt het aantal inwoners in de Zandstreek steeds hoger dan in de Polderstreek. In 1748 bijvoorbeeld bedroeg het inwonersaantal van de door hem onderzochte poldergemeentes in het totaal 4301, terwijl de gemeentes uit de zandregio goed waren voor 8087 inwoners¹⁰⁴.

Ook inzake de evolutie van de bevolking tijdens de 18de eeuw was het Brugse Vrije niet homogeen. Vanaf 1755 tot het laatste decennia van de 18de eeuw deed zich in beide regio's een algemene stijging van de populatie voor. In de zandstreek, conform de evolutie in de overige textielregio's in Vlaanderen, was de stijging er van een grotere omvang dan in de polderregio. Terwijl in laatstgenoemd gebied de toename van de bevolking in de tweede helft van de 18de eeuw beperkt was tot ongeveer 25%, was deze in de zandstreek 40%. De drie decennia hiervoor was er in de polders zelfs een negatieve beweging van de bevolkingsevolutie merkbaar. In de zandregio steeg deze licht, hoewel er voor de periode 1746-1755 eveneens een lichte daling waarneembaar was¹⁰⁵. Nele Demaegdt vermeldde in haar studie over de regio ten zuiden van Brugge dat de bevolking er in de eerste helft zo'n 33% toenam terwijl de grootste groei zich voornamelijk in de tweede helft van de 18de eeuw

¹⁰⁰ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamande...', pp. 929.

¹⁰¹ C. VANDENBROEKE, Hoe rijk was arm Vlaanderen?..., pp. 28.

¹⁰² L. SPANHOVE, art. cit., p. 77. In de Polders bestudeerde hij: Damme, Dudzele, Houthave, Koolkerke, Lissewege, Meetkerke, Oostkerke, St-Pieters-op-den-dijk en Zuienkerke. In de Zandregio: Assebroek, Loppem, Oedelem, Oostkamp, Sijsele, St. -Andries, St. -Kruis, St. -Michiels, Snellegem en Zedelgem.

¹⁰³ Ibid., p. 94-99.

¹⁰⁴ Ibid., p. 97.

¹⁰⁵ Ibid., pp. 98.

situeerde. Op het einde van de 18de eeuw was de bevolking er in de door haar onderzochte zandgemeentes, namelijk Oostkamp, Ruddervoorde en Waardamme, bij benadering 100% gestegen¹⁰⁶.

2. 4. 2. HET DEMOGRAFISCH PATROON

In de loop van de 18de eeuw kunnen we voor Vlaanderen in toenemende mate een restrictief huwelijkspatroon onderkennen. Zoals reeds behandeld, vermeldde C. Vandenbroeke dat de huwelijksleeftijd van zowel mannen als vrouwen steeg in Vlaanderen¹⁰⁷.

Daarnaast vertoonde de nataliteit en het aantal huwelijken in vergelijking met de totale bevolkingsgrootte een neerwaarts verloop. P. Deprez vermeldde dat de brutogeboortecoëfficiënt tussen 1709 en 1792 respectievelijk van 43-38 ‰ naar 37- 33‰ daalde. De huwelijkscijfers lijken een sterkere neerwaartse trend te vertonen binnen deze tijdsspanne, namelijk van een variatie tussen 21-4 huwelijken op duizend personen tot 9-6,5 ‰¹⁰⁸. Hoewel in alle geologisch regio's deze toenemende restrictieve houding waarneembaar was, was deze het grootst in de streken waar de rurale nijverheid verspreid was. Dit is volledig in tegenspraak met de theorieën van onder andere D. Levine en H. Medick. Doordat de meerderheid van de rurale linnenarbeiders in Vlaanderen aspiraties behield om hun eigen landbouwbedrijf op te richten of de rurale linnennijverheid enkel als een aanvullende activiteit beschouwde, bleef de link tussen de *proto-industrialisatie* en de nuptialiteit in Vlaanderen vaag¹⁰⁹.

Ook de gegevens voor het Brugse Vrije passen binnen het algemene Vlaamse beeld. In de licentiaatverhandeling van N. Zwaenepoel werd een studie uitgevoerd naar de burgerlijke staat van de bevolking in 1748 in het platteland rond Brugge¹¹⁰. Hieruit is het mogelijk om een beeld te krijgen van de intensiteit van de huwelijkssluiting. Zij bevestigt dat het huwelijkspatroon in de polders een intensiever karakter had dan die in de zandregio. Zo was het definitief celibaat, en voornamelijk voor de vrouwen, in de zandregio veel hoger dan in de polderstreek. Respectievelijk 20,78% van de vrouwen en 14,35% van de mannen tegenover 5,26% van de vrouwen en 8,06% van de mannen was ongehuwd binnen de leeftijdsklasse 45-

¹⁰⁶ N. DEMAEGDT, *op. cit.*, pp. 214.

¹⁰⁷ C. VANDENBROEKE, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? ...*, pp. 28.

¹⁰⁸ P. DEPREZ, *art. cit.*, p. 614.

¹⁰⁹ C. VANDENBROEKE, 'Agriculture flamande ...', p. 328.

¹¹⁰ N. ZWAENEOEL, *op.cit.*, p. 36. Zuiden: Aartrijke, Ardoioe, Bovekerke, Ichtegem, Klerken, Koolkskamp en Lichtervelde. Noorden: Koolkerke, Stene, Sint-Pieterskapelle, Westende, Westkapelle en Ramskapelle.

54 jaar¹¹¹. Niet alleen bleven meer personen ongehuwd in de zandregio maar trouwden men er ook op latere leeftijd. In de polderregio was op basis van de volkstelling van 1748 reeds 43,4% van de vrouwen tussen 20 en 24 jaar gehuwd. Voor de mannen in deze regio was dit 10,84%. In de zandstreek daarentegen waren slechts respectievelijk 23,6% en 9,44% binnen deze leeftijdscategorie getrouwd. Ook bij de opvolgende leeftijdsklassen, 25-29 en 30-34 jaar, was het percentage van de gehuwden zowel voor de mannen als voor de vrouwen steeds hoger in de polderstreek¹¹².

Eveneens de brutohuwelijkscoëfficiënten (BHC), het aantal huwelijken in vergelijking met de totale bevolking, daalden net als voor gans Vlaanderen in de loop van de 18de eeuw in het Brugse Vrije. Daarnaast werden er meer huwelijken voltrokken in de polderregio's tegenover het totale bevolkingsaantal¹¹³. Nele Zwaenepoel bepaalde het BHC in 1748 voor enkele gemeenten ten Zuiden en enkele ten Noorden van het Brugse Vrije¹¹⁴. In de zandregio bedroeg deze gemiddeld 15,3, terwijl in polderstreek iets meer huwelijken voltrokken werden ten opzichte van de totale bevolking, namelijk gemiddeld 16,5‰¹¹⁵.

Wanneer we de nataliteitcijfers bekijken voor het Brugse Vrije, blijken de brutogeboortecoëfficiënten opnieuw hoger te liggen in de polderdorpen. Gebaseerd op dezelfde gemeenten als voor de huwelijken was het BGC in de polderregio gemiddeld 51,2% en in de zandregio 45,8%. Dit lager aantal geboortes in de zandstreek was een gevolg van de restrictievere huwelijksluiting in deze regio¹¹⁶. De geboortecoëfficiënten waren voor beide regio's in vergelijking met gans Vlaanderen vrij hoog. Toch ondergingen ook deze in de loop van de 18de eeuw een daling¹¹⁷.

Hoewel de sterftcijfers in het Brugse Vrije nog steeds een geritmeerd verloop vertoonden tijdens de 18de eeuw, boetten de sterftepieken aan intensiteit in. Periodes van sterftecrisissen waren 1726-1730 en 1745-1750¹¹⁸. In verband met de zuigelingensterfte kunnen we wederom een verschillende patroon onderscheiden tussen de gemeentes ten noorden en ten zuiden van Brugge. Rond 1750 was de zuigelingensterfte in West-Vlaanderen ongeveer 205‰. In de

¹¹¹ *Ibid.*, pp. 40-41.

¹¹² *Ibid.*, pp. 37-40.

¹¹³ L. SPANHOVE, *art. cit.*, p. 93.

¹¹⁴ N. ZWAENEOEL, *op.cit.*, p. 48. Zuiden: Ardoeie en Beveren. Noorden: Houthave, Koolkerke, Meetkerke, Moerkerke, Oostkerke en Zuienkerke.

¹¹⁵ *Ibid.*, pp. 50-51.

¹¹⁶ *Ibid.*, pp. 49-50.

¹¹⁷ L. SPANHOVE, *art.cit.*, pp. 87-88.

¹¹⁸ N. DEMAEGDT, *op. cit.*, p. 83.

zuidelijke gemeenten, net zoals in gans Zuid-Vlaanderen, was deze gemiddeld 181‰¹¹⁹. Deze lagere waarden kunnen gelinkt worden aan de economische structuur van de zandregio's. De moeders die tewerkgesteld waren in de rurale linnennijverheid konden thuis werken en hadden zo de mogelijkheid om borstvoeding te geven. De kindersterfte, namelijk degenen die stierven tussen hun 1ste en 5de levensjaar, was in beide regio's hoog en valt er geen navenant verschil op te merken. Gemiddeld stierven 3 op 10 kinderen voor hun 5de levensjaar¹²⁰.

2. 5. BESLUIT

We kunnen besluiten dat de tweeledige ontwikkeling in Vlaanderen en in kleinere schaal in het Brugse Vrije duidelijk naar voren komt, zowel inzake de socio-economische als inzake de demografische ontwikkeling tijdens de 18de eeuw.

De oorsprong van deze verschillen lag hem in de afwijkende ecologische kenmerken van de gebieden. De polderregio's, de kuststreek en het Noorden van Oost-Vlaanderen, werden er gekenmerkt door een vruchtbare kleibodem. Zuid- en binnen-vlaanderen, onder andere de zuidelijke gemeentes van het Brugse Vrije, bestond daarentegen uit minder fertiele zandbodems. Dit nadeel in hun bodemstructuur zorgde ervoor dat de zandregio's een grotere dynamiek aan de dag legden in de vorm van een rurale textielnijverheid. Terwijl de polderregio's grotendeels agrarisch bleven en gekenmerkt werden door een groter aantal commerciële landbouwbedrijven met een omvangrijk aantal landarbeiders.

Ook wat betreft de demografische ontwikkeling en patronen, die nauw samenhangen met de socio-economische structuren, gaat de Noord-Zuid tweeledigheid op. Het zuiden werd gekenmerkt door een restrictiever huwelijkspatroon, lagere zuigelingensterfte en een lagere nataliteit in de 18de eeuw. In het noorden bemerken we in sterkere mate een *waste* systeem: een hoger geboortecijfer evenals een hogere zuigelingensterfte. In deze regio vertoonde het huwelijkspatroon een iets intensiever karakter dan in de zandregio.

¹¹⁹ Ibid., p. 92.

¹²⁰ Ibid., p. 418.

HOOFDSTUK 3: DE ILLEGITIMITEIT

In dit hoofdstuk focussen we ons op de illegitimiteit. Eerst wensen we een meer algemeen beeld te schetsen van de onwettigheidgraad binnen een breder tijds kader voor het grondgebied Europa en Vlaanderen. Vervolgens zoomen we in op het verloop van het onwettigheidcijfer tijdens de periode 1730–1760 voor het Brugse Vrije en hernemen we de dualiteit tussen het zand en poldergebied. In een tweede onderdeel bespreken we de belangrijkste hypothesen omtrent de oorzaken voor het bestaan en de beïnvloedingsfactoren van illegitimiteit. Tot slot passen we de voornaamste theoretische verklaringsmodellen toe op de case studie van het Brugse Vrije.

3. 1. DE LANGE TERMIJN TREND VAN DE ILLEGITIMITEIT

Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw zijn steeds meer historici, onder meer de *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* of kortweg CAMPOP, zich gaan

interesseren voor het fenomeen van de illegitieme geboorten¹²¹. De oorzaak van deze hernieuwde focus zijn de ontdekkingen van een opmerkelijke en universele toename van de natuurlijke geboorten op het einde van de 18de eeuw. Verscheidene onderzoeken zijn ondertussen overal ter wereld uitgevoerd om een beeld te krijgen van het verloop van dit gegeven. Vooraleer we met de resultaten uit deze studies aanvangen, gaan we eerst even kort in op het gehanteerde meetinstrument.

3. 1. 1. DE ONWETTIGHEIDGRAAD

Bij de onwettigheidgraad worden de illegitieme geboorten afgewogen tegenover het totaal aantal geboorten in een bepaald gebied. Op deze wijze is het mogelijk om de verhouding van het aantal onwettige geboorten af te wegen tegenover de algemene fertiliteit. Er zijn echter enkele tekortkomingen aan dit meetinstrument. Zo kan het ratio vervormd worden door alle elementen die de verhouding tussen het illegitieme en het totaal aantal geboortes verstoort¹²². De onwettigheidgraad of de *illegitimacy ratio* kan voornamelijk beïnvloed worden door twee factoren die los staan van een reële wijziging van de illegitimititeit. Ten eerste kan een toename of daling van het aantal ongehuwde vrouwen tegenover de totale bevolking een verandering in het onwettigheidcijfer veroorzaken omdat er meer jonge alleenstaande vrouwen waren die ongehuwde moeders konden worden. Daarnaast kunnen veranderingen in de algemene fertiliteit en voornamelijk deze van gehuwde vrouwen ervoor zorgen dat het aantal onwettige geboorten proportioneel toe- of afneemt zonder dat de reële illegitimititeit wijzigt¹²³.

Hoewel deze vervormingen navenant kunnen zijn, wordt de *illegitimacy ratio* in het merendeel van de studies gebruikt. De informatie bekomen uit de parochieregisters laten het vaak niet toe om meer specifieke meetinstrumenten zoals de *illegitimacy rate*, die rekening houdt met het aantal ongehuwde vrouwen tussen 15 en 44 jaar, te hanteren¹²⁴.

Ook in deze studie werken we met de onwettigheidgraad of *illegitimacy ratio* weliswaar mits aandacht voor het eventuele versturende effect van buitenproportionele schommelingen van het totaal aantal geboorten.

¹²¹ Studie door de CAMPOP: P. LASLETT, Bastardy and its Comparative History. Studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, North America, Jamaica and Japan, London, Edward Arnold (Publishers) Ltd, 1980, 431p.

¹²² Ibid., p. 15.

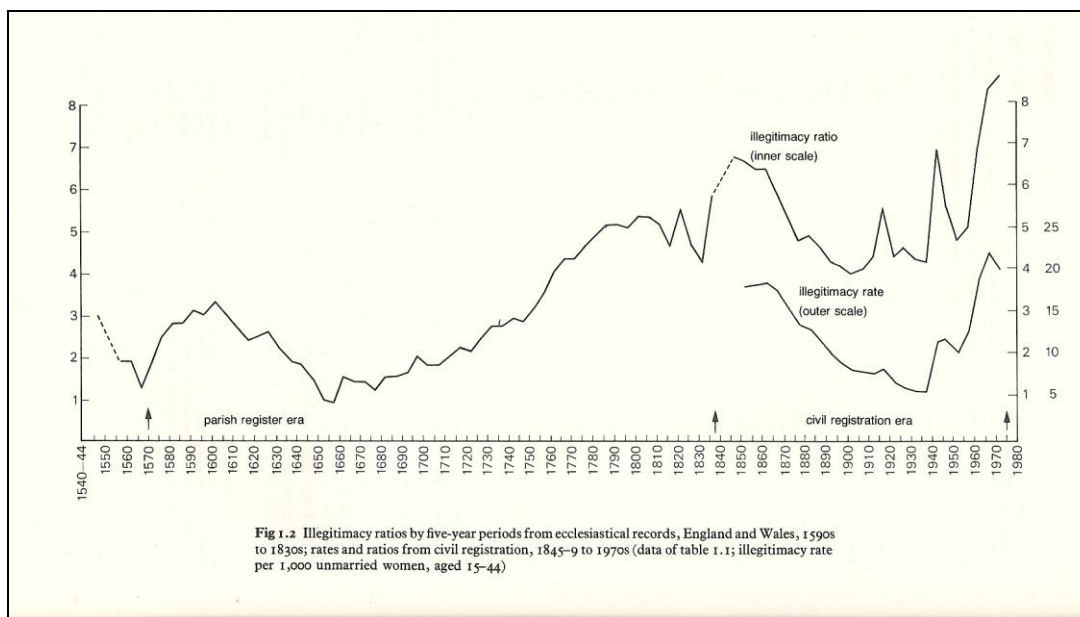
¹²³ E. SHORTER, The making of the modern family., New York, Basic Books Inc., 1975, p. 332.

¹²⁴ E. SHORTER, loc. cit.

3. 1. 2. EUROPA EN VLAANDEREN

De CAMPOP begon in 1964 met een grootschalig project om op basis van de parochieregisters van verscheidene lokaliteiten in Engeland en Wales, een beeld te krijgen van de lange termijn trend van de illegitieme geboorten¹²⁵. Het resultaat was een ononderbroken serie van onwettigheidcijfers van 1540 tot 1830. Daarnaast berekenden ze eveneens de *illegitimacy rate* voor de periode 1840–1980. De resultaten van dit onderzoek zijn weergegeven in grafiek 3. 1.

Grafiek 3. 1: Onwettigheidgraad in Engeland en Wales van 1540 tot 1980¹²⁶

Opvallend in de grafiek zijn de twee piekperiodes, de eerste kort na 1600 en de tweede kort na 1800. Bij de aanvang van de 17de eeuw daalde de onwettigheidgraad tot een dieptepunt omstreeks 1650. Daarna verliep de illegitimiteit opnieuw in een stijgende trend. Vanaf 1740 zien we dat de onwettigheid in een versnelde mate toenam tot het een piek bereikte kort na 1800. Deze tweede piek was duidelijk van een grotere omvang dan de eerste en fluctueerde op een stabiel en hoog niveau tot omstreeks 1850 de daling intrad.

Studies uit andere Europese landen brachten naar voren dat de hoge onwettigheidgraden tijdens de periode 1800-1845 een universeel fenomeen bleek te zijn. P. Laslett vermeldde dat

¹²⁵ P. LASLETT, *op. cit.*, preface p IX.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 18.

vrijwel elke studie uitgevoerd in Europa omtrent de onwettige geboortes de universele waarde van deze piekperiode bevestigde¹²⁷.

Hoewel de hoge onwettigheidgraden tijdens 1800-1845 alomtegenwoordig bleken, kwamen er wel regionale variaties voor inzake de timing, de beginwaarden en de intensiteit van de versnelde stijging van de illegitimiteit. In Engeland en Wales steeg de illegitimiteit in een versneld tempo vanaf 1740. In andere landen, zoals Frankrijk, begon dit pas rond 1780¹²⁸. Hoewel er een diversiteit was inzake het beginpunt van de versnelde toename ontstond deze voor de meeste regio's tussen 1740 en 1780¹²⁹. Daarnaast waren er regionale verschillen omtrent de beginwaarden van de illegitimiteit en de intensiteit van de stijging. Zo werden in Zuid-Duitsland, namelijk in Beieren, extreem hoge onwettigheidgraden gehaald van meer dan 20% voor de periode 1830-1865¹³⁰. De meeste landen en regio's vertoonden gemiddelde waarden tussen 7 en 11%¹³¹. Ondanks deze verschillen is een algemene toename van de onwettigheid een vaststaand feit in grote delen van Europa. Tevens in Noord-Amerika is deze trend zichtbaar¹³².

Ook Vlaanderen volgde de algemene Europese ontwikkeling nauwgezet. De studie naar de onwettigheid in Oost-Vlaanderen, meer bepaald in de arrondissementen Gent en Eeklo, door M. C. Gijssels geeft de evolutie weer van de onwettigheidgraad van 1700 tot 1880. We moeten wel opmerken dat in deze studie geen steden werden opgenomen waardoor de bekomen waarden vrij laag waren. In de steden lag de illegitimiteit namelijk altijd al hoger veroorzaakt door de grote aantalen jonge ongehuwde vrouwelijke migranten.

Tot 1750 onderkenden we een daling van de onwettigheidgraad in Oost-Vlaanderen van 1,6% aan het begin van de 18de eeuw tot 0,6%, maar vanaf de tweede helft van de 18de eeuw zette de stijging zich gestaag in. De grootste versnellingsfase van de onwettigheidgraad deed zich voor in de periode 1790-1820. De ratio ging van 1,2% in 1790 naar 4,6% in 1820. Na 1820 stagneerde het verloop van de onwettigheidgraad¹³³.

¹²⁷ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 26.

¹²⁸ P. LASLETT, *loc. cit.*

¹²⁹ P. LASLETT, *loc. cit.*

¹³⁰ W. R. LEE, 'Bastardy and the Socioeconomic Structure of South Germany', In: *Journal of Interdisciplinary History*, VII, 1977, 3, p. 404.

¹³¹ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 46.

¹³² E. SHORTER, *The making of . . .*, p. 81.

¹³³ M. C. GIJSSELS, 'Het voorechtelijke seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800).', In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis.*, X, 1984, pp. 71-104.

Dit beeld van de Oost-Vlaamse illegitimiteit werd bevestigd voor andere regio's in Vlaanderen. In een studie van de provincie Antwerpen door A. Delechambre vertoonde de curve van de onwettige geboorten een vergelijkbaar verloop, hoewel de ratio's er hoger lagen. Dit is te verklaren door de opname van enkele kleine steden in de studie. Tijdens de 18de eeuw kende de onwettigheidgraad op lange termijn een vrij stabiele ontwikkeling, die nooit de kaap van 5% overschreed. Vanaf het begin van de 19de eeuw werd een versnelde toename ingezet en steeg de illegitimiteit tot 12,8% in 1820. Na 1820 stagneerde ook hier het verloop van de onwettigheid waarna het zelfs tijdelijk daalde¹³⁴.

Om het aandeel van de stad aan te tonen in het onwettigheidcijfer lijkt het ons interessant om bovenstaande studie over de provincie Antwerpen, waarin steden werden opgenomen, te vergelijken met onderzoek naar de illegitimiteit op het platteland rond Antwerpen door B. Verleysen. In de laatstgenoemde studie evolueerden de buitenechtelijke geboortes van een gemiddelde van 2,83% voor de periode tussen 1780 en 1799 naar een gemiddelde van 3,45% voor de periode 1800-1815¹³⁵. Hoewel in deze studie gemiddelden werden gebruikt, zien we dat de waarden er heel wat lager waren. Ook voor de regio Kortrijk werd dit vastgesteld. In de stad Kortrijk evolueerde de onwettigheid van 3,72% in 1790 naar 7,31% in 1815. Op het platteland daarentegen was er een stijging, respectievelijk van 1,68% naar 2,71%¹³⁶. Hoewel de onwettigheidcijfers tussen het stedelijke en het landelijke milieu een groot verschil vertonen, is het evenwel duidelijk dat de toename van de onwettige geboortes zich niet beperkte tot de steden.

Wanneer we het onderzoek voor Vlaanderen binnen de hierboven beschreven internationale context plaatsen zien we dat onze contreien vrij gemiddelde waarden haalden inzake onwettige geboortes. Ook de timing van de algemene stijgende trend naar ongekende onwettigheidgraden werd door Vlaanderen nauwgezet gevolgd.

Deze relatief simultane en universele toename van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw heeft verscheidene academici geïntrigeerd. Sedert vele jaren is men actief op zoek naar de oorzaken van de illegitimiteit en de beïnvloedingsfactoren van zijn verloop. Hoewel nog steeds geen sluitende verklaring naar boven gekomen is, lijkt het ons nuttig om de verschillende hypotheses eens naast elkaar te plaatsen. Vooraleer we met dit overzicht van

¹³⁴ A. DELECHAMBRE, Prenuptialen en onwettigen in het noorden van de provincie Antwerpen (1700-1880), Gent, R. U. G. (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1980, p. 170. (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis).

¹³⁵ B. VERLEYSSEN, op.cit., p. 59.

¹³⁶ S. VERCRUYSSSE, op.cit., p. 83.

mogelijke verklaringen aanvangen, geven we eerst het verloop van de illegitimiteit in het Brugse Vrije tijdens de periode 1730-1760 weer.

3. 1. 3. HET BRUGSE VRIJE

Zoals reeds vermeld, is deze studie gebaseerd op een onderzoek naar de onwettigheid in drie geselecteerde gemeentes uit de zandregio terwijl er vijf lokaliteiten onderzocht werden in de polders van het Brugse Vrije voor de periode 1730-1760. In totaal vonden we 105 onwettige geboorten in de onderzochte gemeenten, waarvan 56 uit de zandstreek en 49 uit de polderregio.

Om de onwettigheidgraad te berekenen weegt men het aantal geboren bastaarden per jaar af tegenover het totaal aantal geboorten. Dit betekent dat de illegitimitetscijfers grondig vervormd kunnen worden door buitensporige fluctuaties van het geboortecijfer. Voor de geselecteerde gemeenten uit het Brugse Vrije hebben we het jaarlijkse verloop van de geboortes genoteerd waaruit blijkt dat deze vrij stabiel bleef. Er vindt bijgevolg geen ernstige vervorming van de onwettigheidgraad veroorzaakt door het totale geboortecijfer plaats¹³⁷.

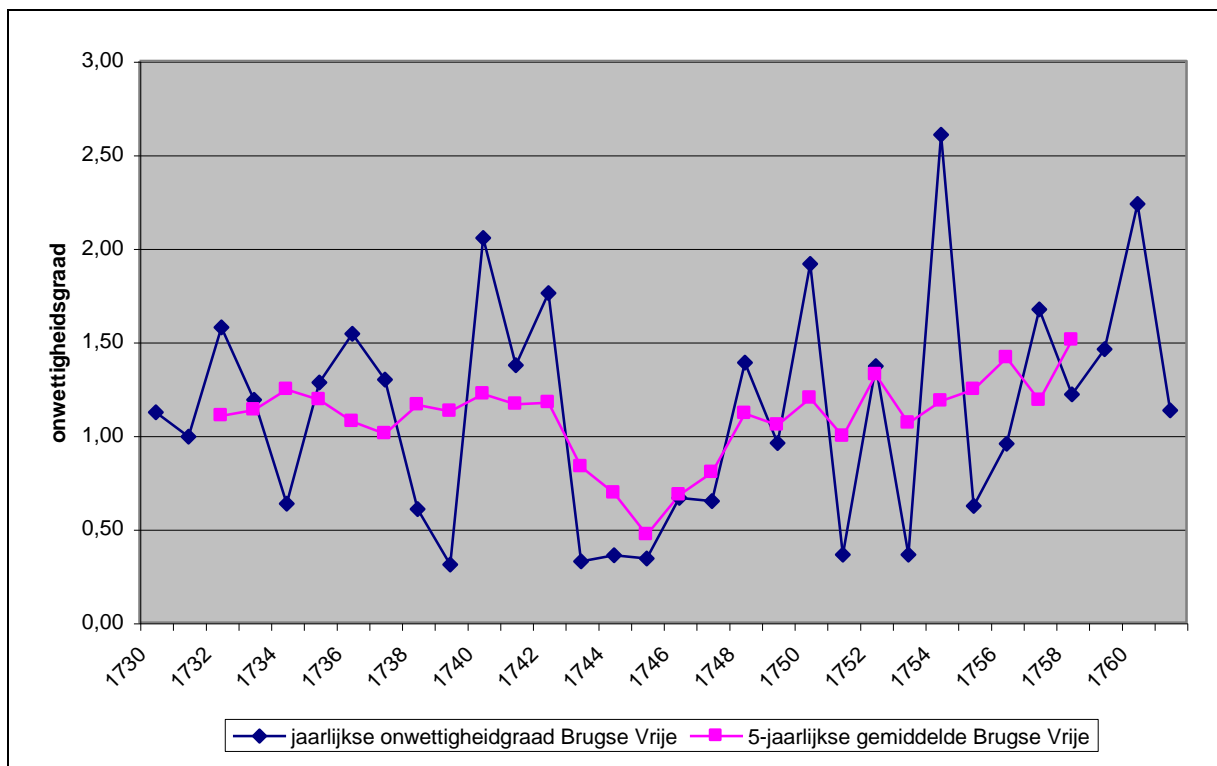
Voor de periode 1730-1760 heeft het Brugse Vrije een gemiddelde onwettigheidgraad van 1,13%. Als we dit vergelijken met andere plattelandsstudies omtrent de illegitimiteit kunnen we besluiten dat deze vrij normale waarden zijn voor Vlaanderen tijdens deze periode. Zoals reeds aangegeven, was de onwettigheidgraad in landelijk Oost-Vlaanderen rond 1750 tot een minimum van 0,6% afgedaald en was deze in 1790 reeds gestegen tot 1,2%¹³⁸.

Laten we nu het verloop van illegitimiteit in het Brugse Vrije eens van dichterbij bekijken in grafiek 3. 2.. Naast de jaarlijkse waarden hebben we eveneens het 5-jaarlijks gemiddelde berekend om zo een duidelijk beeld te krijgen van de evolutie op lange termijn.

¹³⁷ Zie bijlage 3. 1.: Evolutie van het aantal geboortes in het Brugse Vrije voor de periode 1730-1760.

¹³⁸ M. C. GIJSSELS, art. cit., p. 78.

Grafiek 3. 2. : Onwettigheidgraad van het Brugse Vrije van 1730 tot 1760 (in %)

Wanneer de 5-jaarlijkse gemiddelden bekijken kunnen we besluiten dat ook het Brugse Vrije de algemene Vlaamse evolutie volgt. De onwettigheidgraad in het Brugse Vrije verliep volgens een dalende trend tot in 1746 een dieptepunt bereikt werd van ongeveer 0,5%. Daarna werd er een periode van stijgende waarden ingezet. Hoewel we geen cijfers hebben voor de latere periodes kunnen we aannemen dat vanaf 1750 de illegitimiteit bleef toenemen op het platteland rond Brugge. De toename mondde dan uit in een versnelde groei op het einde van de 18de eeuw, conform de overige studies over Vlaanderen die hierboven reeds besproken

werden¹³⁹. We zien trouwens dat de minimumwaarden van de jaarlijkse onwettigheidgraden op het einde van de onderzochte periode steeds hoger komen te liggen, wat een algemene verspreiding van het fenomeen van de onwettige geboortes suggereert.

H. Van Parys maakte in het licht van haar licentieverhandeling een studie van de onwettige geboortes en vondelingen in de stedelijke context van Brugge voor de periode 1650-1795. Zoals verwacht lag het aantal onwettige geboortes in de stad een stuk hoger dan in de plattelandgemeentes. De onwettigheidgraad fluctueerde in Brugge tussen 2,5 en 7,5% voor de periode 1650-1795. In de stad verliep de illegitimiteit, net zoals in de plattelandgemeentes, vanaf 1715 tot het midden van de 18de eeuw volgens een overwegend dalend patroon. Vanaf 1770 werd er een versnelde toename van de illegitimiteit ingezet. In nauwelijks 15 jaar steeg het percentage van de onwettige geboortes van ongeveer 3,5% tot 6%¹⁴⁰. Hoewel de studie van H. Van Parys zich beperkte tot de 17de en 18de eeuw vermeldde ze ook onwettigheidcijfers van Brugge voor de periode 1820-1880. Enkele studenten onder leiding van C. Vandenbroeke hadden deze berekend voor een seminarieoefening¹⁴¹. Hieruit blijkt dat Brugge inderdaad een grote versnelling van de illegitimiteit kende vanaf 1770. De onwettigheidgraad was in 1820 reeds tot 12,3% gestegen terwijl deze in 1770 nog 3,5% bedroeg. In 1830 was de illegitimiteit gedaald tot ongeveer 10,5% en fluctueerde op dit niveau tot 1880¹⁴².

3. 1. 4. DE ZAND EN DE POLDERREGIO

Na deze algemene bespreking van de onwettige geboorten in het Brugse Vrije, behandelen en vergelijken we de situatie in de twee geografisch regio's. Zoals reeds aangehaald vonden we 56 bastaarden in de 3 gemeentes ten zuiden en 49 ten noorden van Brugge. Wanneer we dit absoluut aantal onwettige geboorten vergelijken met het totaal aantal geboorten zien we dat de gemiddelde illegitimiteitsgraad voor de periode 1730-1760 iets hoger was in de polderstreek. Voor de zandregio is dit namelijk 1,02% en voor de polderstreek 1,29%.

¹³⁹ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 97., A. DELECHAMBRE, *op. cit.*, p. 170.

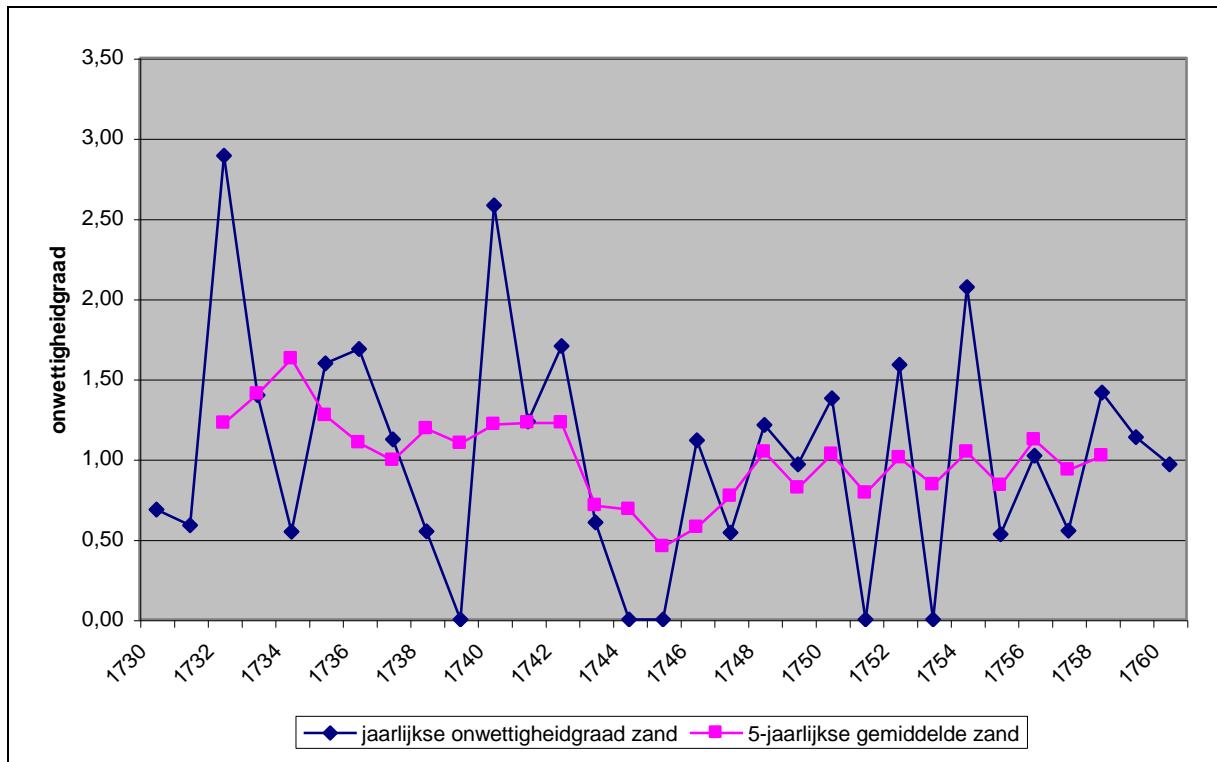
¹⁴⁰ H. VAN PARYS, *Onwettigen en vondelingen te Brugge (1646-1795). Een historisch-demografische studie.*, Gent, R. U. G. (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1991, p. 91. (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis).

¹⁴¹ H. VAN PARYS, *loc. cit.*

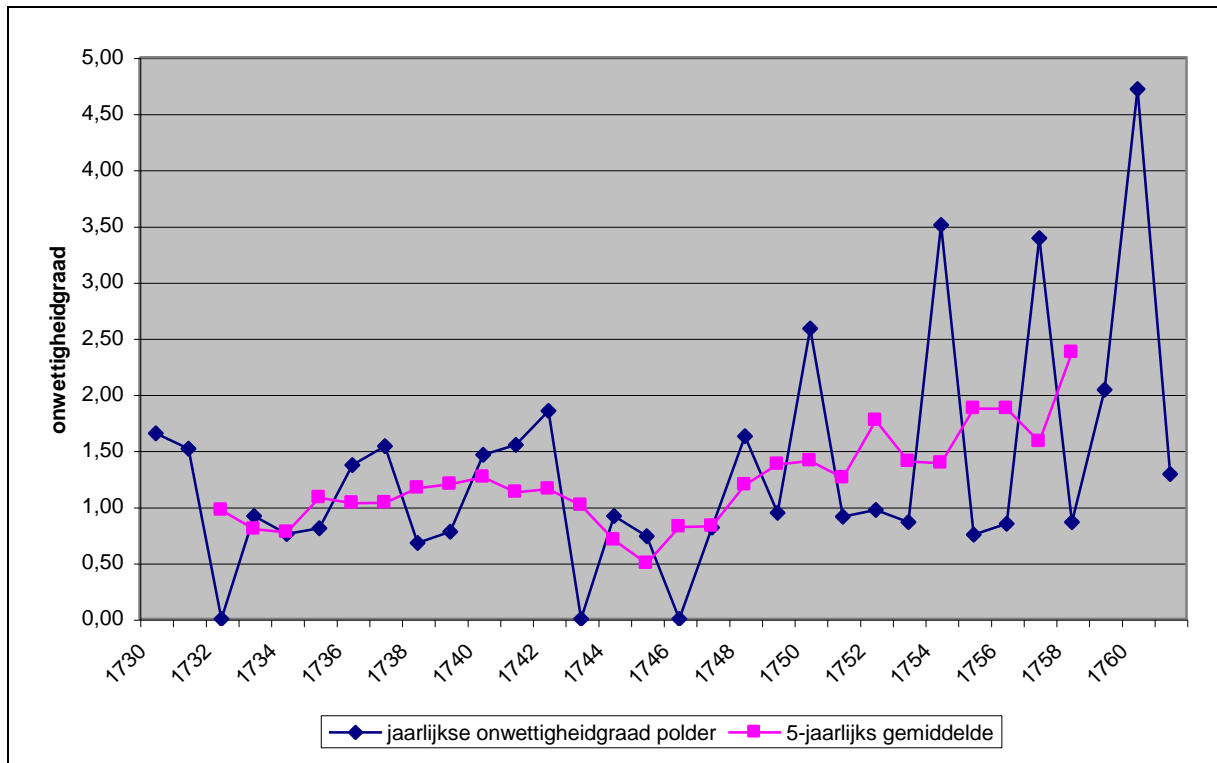
¹⁴² H. VAN PARYS, *loc. cit.*

De evolutie van de onwettigheidgraad voor beide regio's is weergegeven in onderstaande grafieken 3. 3. en 3. 4..

Grafiek 3. 3. : Onwettigheidgraad van de zandstreek, 1730-1760 (in %)

Grafiek 3. 4. : Onwettigheidgraad van de polderstreek, 1730-1760 (in %)

Hoewel beide grafieken enigszins een gelijkaardig verloop vertonen, namelijk een stagnerende en dalend trend tot 1746 waarna de onwettigheid terug steeg, vallen er toch enkele verschillen op. Wanneer we de evolutie bekijken op lange termijn, namelijk de 5-jaarlijkse gemiddelden, lijkt het traject van de onwettige geboorten in de zandregio iets wat grilliger dan in de polderstreek. We moeten hierbij wel opmerken dat dit minder stabiel verloop in de zandstreek eveneens in lichte mate bij de totale geboortecijfers voorkwam¹⁴³. Dit verschaft mogelijk een verklaring voor het onregelmatiger verloop van de onwettigheidgraad in de zandregio.

Het dieptepunt dat de illegitimitie bereikte in beide streken rond 1745-1746 wordt hier evenwel niet door verklaard daar de geboortecijfers voor deze periode in beide regio's stabiel bleven¹⁴⁴. We merken op dat de daling van de onwettigheidgraad in de zandregio sterker was en iets langer aanhield dan in de polderstreek.

Dit dieptepunt rond het midden van de 18de eeuw werd bovendien reeds meerdere malen opgemerkt in andere studies over Vlaanderen. Zowel in de studie van het arrondissement Gent

¹⁴³ Zie bijlage 3. 1. : Evolutie van het aantal geboortes in het Brugse Vrije voor de periode 1730-1760.

¹⁴⁴ Zie bijlage 3. 1.: Evolutie van het aantal geboortes in het Brugse Vrije voor de periode 1730-1760.

en Eeklo door M. C. Gijssels als in het onderzoek uitgevoerd door H. Van Parijs voor de stad Brugge werden de lage onwettigheidswaarden omstreeks 1750 vermeld. In Oost-Vlaanderen werd een waarde van 0,6% genoteerd voor het midden van de 18de eeuw¹⁴⁵. In de stad Brugge daalde de illegitimiteit tot ongeveer 3,5% omtrent 1755¹⁴⁶. Het valt wel op dat deze lage onwettigheidgraden iets vroeger bereikt werden in het Brugse Vrije.

Zowel in de zand als in de polderregio onderging de onwettigheid hierna een al dan niet lichte stijging die bleef aanhouden tot 1760. In de zuidelijke gemeentes was de stijging aanvankelijk vrij sterk maar stagneerde opnieuw vanaf 1749. In de Polderregio daarentegen was de toename veel sterker, voornamelijk na 1752 wanneer deze zich versnelde en de illegitimiteit deed verdubbelen in amper 7 jaar tijd.

We kunnen besluiten dat hoewel de onwettigheidgraad aanvankelijk iets hoger lag in de zandregio deze rond het midden van de 18de eeuw ook sterker daalde. De polderstreek kende vanaf medio 18de eeuw een meer uitgesproken toename van de illegitimiteit.

3. 2. DE OORZAKEN VAN DE ILLEGITIMITEIT

Zoals eerder vermeld, hebben verschillende academici zich ingelaten met het zoeken naar verklaringen voor het bestaan en de fluctuaties van de onwettige geboortes, waarbij zij zich voornamelijk concentreerden op de opmerkelijke toename op het einde van de 18de eeuw. Verschillende theorieën werden ontworpen maar vaak opnieuw verworpen. In dit onderdeel geven we beknopt overzicht van de voornaamste hypothesen omtrent de oorsprong, de achtergrond en het verloop van de onwettige geboorten.

Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw namen sociale wetenschappers en historici de illegitimiteit onder de loep. Men poogde een objectieve studie te maken van het fenomeen en een diepteonderzoek uit te voeren naar de onwettige geboortes. Voordien gingen wetenschappers en historici er namelijk vanuit dat de aanwas van de onwettige geboorten een louter moreel probleem was. Men zag er een toename van de onwettigheid als de indicator van een morele teloorgang onder de bevolking en de ongehuwde moeders als personen met een deviant gedrag afkomstig uit marginale subgroepen. Sinds de jaren '60 stapte men van

¹⁴⁵ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 97.

¹⁴⁶ H. VAN PARYS, *op. cit.*, p. 91.

deze moralistisch toon af. De nieuwe trend werd om de fluctuaties van de illegitieme geboortes te zien als een teken van de staat van de sociale controle op het individuele gedrag¹⁴⁷. Hoewel deze verandering van aanpak een vooruitgang betekende inzake de studie van de onwettige geboorten bekeek men de illegitimiteit nog steeds als deviant. Een gedrag dat volledig in ging tegen de sociale normen van respectabiliteit.

De Kerk was duidelijk inzake hun visie tegenover voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap. Als algemene en heilige regel gold dat seks beperkt moest blijven tot het huwelijk en enkel de voortplanting tot doel had¹⁴⁸. Met aanvang van het Concilie van Trente (1563) tot diep in de 18de eeuw probeerde de Kerk op verschillende wijzen het volk te disciplineren en niet het minst inzake het seksuele leven buiten het huwelijk. Zo werden verschillende feestdagen en gelegenheden waar beide seksen elkaar konden ontmoeten, zoals kermissen, afgeschaft. Dit had tot doel om de arbeidsintensiteit op te drijven evenals de moraal van ascetisme te doen doordringen bij de bevolking¹⁴⁹. Daarnaast werd er in toenemende mate in de preken gewaarschuwd voor voorhuwelijkse seks en een losbandig leven in het algemeen. Een analyse van de inhoud van preken uitgevoerd door J. Delumeau toonde aan dat thema's zoals het huwelijk en seksueel gedrag steeds frequenter aan bod kwamen¹⁵⁰. De seksuele daad werd volledig naar de taboesfeer verdrongen. De Kerk werd in dit proces bijgestaan door de wereldlijke overheden.

Ook voor de ongehuwde moeders en de natuurlijke kinderen waren er grote gevolgen. In de Middeleeuwen kenden zij als het ware een glorie tijd, in die zin dat onwettige kinderen veelvuldig voorkwamen en meestal erkend of toch in enige zin, veelal financieel, bijgestaan werden door de natuurlijke vader¹⁵¹. Verder bleken noch de moeders noch de natuurlijke kinderen in erge mate sociaal gestigmatiseerd te zijn in de 15de eeuw¹⁵². In de loop van de 16de eeuw kwam hier verandering in en werden zij steeds meer achtergesteld. Vanaf 1556 waren de ongehuwde zwangere vrouwen verplicht om een magistraat hierover in te lichten. Vaak ging men nog een stap verder. Zo werd er zelfs in het Brugse Vrije gedreigd om hen uit te sluiten van de publieke hulpdiensten¹⁵³. In welke mate dit effectief gebeurde is weinig over

¹⁴⁷ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 1.

¹⁴⁸ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 55.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 75.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 82.

¹⁵¹ V. DEMARS-SION, *Femmes séduites et abandonnées au 18e siècle. L'exemple du Cambrésis.*, Hellemmes, Ester, 1991, p. 12.

¹⁵² M. CARLIER, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende- eeuwse Vlaanderen.*, Wetteren, Universa Press, 2001, p. 170.

¹⁵³ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 81.

gekend. Vermoedelijk bleef men de ongehuwde moeder ondersteunen uit bezorgdheid dat het aantal kindermoorden toe zou nemen. Wat wel duidelijk is, was dat men met deze straffen of dreigingen daartoe het gedrag van de bevolking probeerde te disciplineren en volgzzaamheid van de Kerkelijke moraal te promoveren. Men zou er de ongehuwde moeders en hun natuurlijke kinderen trachten te brandmerken als het uitschot van de maatschappij¹⁵⁴.

Met het oog op deze sociale regels, opgesteld door de Kerk en ondersteund door de wereldlijke overheid, lijkt de versnelde stijging van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw en de uitermate hoge waarden tijdens de eerste helft van de 19de eeuw inderdaad op een afbrokkeling van de sociale controle en gezag.

Verschillende auteurs, waaronder M. Witdouch, hebben dan ook de toename van de illegitimiteit vanaf 1750 geassocieerd met de opkomst van een laïciseringproces onder de bevolking en een dalende invloed van de Kerkelijke voorschriften onder meer inzake het seksueel leven¹⁵⁵. Hoewel de opkomende laïcisering waarschijnlijk zijn aandeel had in de toename van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw kan dit evenwel niet gezien worden als de hoofdreden van de stijging. In bepaalde regio's waren de illegitimiteitswaarden hoog terwijl de Kerk er niet aan belang inboette. Dit was onder meer het geval voor Beieren in Zuid-Duitsland. Deze regio haalde een van de hoogste onwettigheidgraden aan het begin van de 19de eeuw in Europa terwijl het katholicisme er in deze contreien een sterke invloed had en bleef hebben doorheen de ganse eeuw¹⁵⁶.

Daarnaast valt het moeilijk te aanvaarden dat de onwettige geboorten een gevolg waren van het bewust negeren van de katholieke moraal of een rebellie tegenover het huwelijk als instituut inhielden. Verschillende historici, waaronder C. Vandenbroeke en M. Oris, hebben aangetoond dat in de loop van de 19de eeuw het aantal uiteindelijke legitimaties van de bastaarden door een huwelijk tussen de ouders toenam.

Ter toelichting maken we even het verschil tussen legitimaties en een simpele erkenning duidelijk. Een legitimatie hield in dat de vader een kind wettigde en ook huwde met de moeder. Bij erkenningen was er geen huwelijk en bleef het kind onwettig maar bevestigde de vader het vaderschap¹⁵⁷.

Volgens C. Vandenbroeke kon de stijging van het aantal legitimaties, voornamelijk na 1830, toegewezen worden aan een mentaliteitsverandering waarbij er meer plaats was voor

¹⁵⁴ *Ibid.*, pp. 80-82.

¹⁵⁵ H. VAN PARYS, *op. cit.*, p. 116.

¹⁵⁶ W. R. LEE, *art. cit.*, pp. 404-405.

¹⁵⁷ P. LASLETT, *op. cit.*, pp. 264-265.

genegenheid en affectie tussen de partners onderling en met hun kinderen¹⁵⁸. Hij vermeldde wel dat op het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw de legitimaties tijdelijk aan belang inboetten door een dalende invloed van de Kerk en door een achteruitgang van de sociaal-maatschappelijke positie van de vrouw, veroorzaakt door enorme spanningen op de huwelijksmarkt¹⁵⁹. Ook in de stedelijke context, waar het laïciseringsproces het sterkst aanwezig zou moeten zijn, is deze stijgende trend tot het wettigen van de bastaarden aanwezig. In Huy werden tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw bij benadering 70% van alle bastaarden definitief verlaten. Maar in de loop van de 19de eeuw steeg het aantal legitimaties gestaag waardoor op het einde van de eeuw reeds 67% erkend werd waarvan de meerderheid door een huwelijk tussen de ouders¹⁶⁰. Met andere woorden kunnen we besluiten dat, op basis van het aantal legitimaties, de ouders van onwettige kinderen nog steeds en zelfs in toenemende mate streefden naar een huwelijk.

De lage onwettigheidswaarden in de 17de en voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw werden door C. Vandenbroeke voor Vlaanderen, wel hoofdzakelijk gerelateerd aan de efficiëntie en de reële gehoorzaamheid van het volk tegenover de waarden van de Contrareformatie¹⁶¹. De Contrareformatie zou zijn grootste effect gehad hebben tijdens de periode 1670/80 tot 1760/70¹⁶². De toename van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw werd dan vanuit dit oogpunt veroorzaakt door elementen waardoor het niet meer mogelijk werd om de katholieke moraal te volgen en te huwen, ondanks hun wil daartoe.

Een andere theorie die de aanwas van de onwettige geboortes relateerde met een gewijzigde mentaliteit is deze van Edward Shorter. De toename van de onwettige geboortes werd volgens hem niet door een eroderende opvolging van de Kerkelijke moraal verklaard maar door een seksuele emancipatie van de vrouwen ten gevolge van de modernisering van de economie. Hij beschreef en benadrukte een gelijktijdige stijging van zowel de onwettige, de prenuptiale als de legitieme fertiliteit bij voornamelijk jonge vrouwen uit de populaire klassen op het einde van de 18de eeuw¹⁶³. Het parallellisme en het simultane verloop van de verscheidene

¹⁵⁸ C. VANDENBROEKE, 'Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16de eeuw', In: Bijdragen tot de Geschiedenis., LXII, 1979, 3-4, p. 205.

¹⁵⁹ Ibid., p. 204.

¹⁶⁰ M. ORIS, 'Fécondité légitime et illégitime: les indigents de Huy (Belgique) de 1815 à 1876.', In: Annales de Démographie Historique, XXIV, 1988, pp. 151-152.

¹⁶¹ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen. . ., p. 89.

¹⁶² C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag der jongeren . . .', p. 211.

¹⁶³ E. SHORTER, 'Female emancipation, Birth control, and Fertility', In: The American Historical Review, LXXVIII, 1973, 3, p. 605. Prenuptiale geboortes waren kinderen die binnen het huwelijk geboren waren maar

componenten van de algemene fertiliteit zouden op een verandering van de gedragspatronen en de aanvaarde culturele regels wijzen. Volgens Shorter kon deze algemene toename enkel veroorzaakt worden door een verhoogde seksuele activiteit, zowel binnen als buiten het huwelijk. Hij noemt dit de seksuele revolutie dat een inherent deel uit maakte van de modernisatie van de maatschappij¹⁶⁴.

We geven kort de theorie van Edward Shorter weer.

De oorsprong van dit gewijzigd gedrag lag bij de opkomst van het kapitalisme. In de pre-industriële maatschappij bevonden de vrouwen zich door hun economische afhankelijkheid in een ondergeschikte positie zowel tegenover hun ouders als tegenover hun echtgenoot. Ze waren gedwongen tot algemene gehoorzaamheid ten voordele van het familiale belang, zelfs inzake de partnerkeuze en hun seksuele beleving¹⁶⁵. Volgens Shorter kende de traditionele maatschappij een negatieve connotatie toe aan de geslachtsgemeenschap. Binnen het huwelijk was seks enkel een plicht tegenover de echtgenoot en kwam voorhuwelijkse seksuele omgang weinig voor uit gehoorzaamheid aan het ouderlijke gezag. Met de opkomst van de markteconomie en de loonarbeid werden er ook voor vrouwen werkopportunities gecreëerd en vaak ver weg van hun oorspronkelijke omgeving. Hierdoor waren de vrouwen uit de populaire klassen nu ook in staat om als individuele producenten, onafhankelijk te handelen en zich los te breken uit hun ondergeschikte positie en de opgelegde controles. Daarnaast hevelde de grondbeginselen van het kapitalisme zich, volgens Shorter, via een *waardentransfer* over naar de mentaliteit van de arbeiders. Individualisme en het nastreven van de eigen belangen werden de basisprincipes van deze subcultuur. Ook inzake het huwelijk en de fertiliteit hielden ze er andere oordelen en regels op na. Zo ontstond het huwelijk niet meer uit materiële overwegingen maar wegens een romantische liefde. Jongeren, en voornamelijk de vrouwen, rebelleerden tegen de traditionele controles op hun persoonlijke vrijheid en streefden seks na uit persoonlijke voldoening.

Met andere woorden, geslachtsgemeenschap of de onthouding ervan werd niet meer gezien als een plicht tegenover hun echtgenoot of ouders maar als een persoonlijk recht. Aangezien contraceptie nog niet algemeen bekend noch efficiënt was resulteerde dit in een enorme

waarvan de conceptie buiten het huwelijk viel. Hierbij worden alle geboortes die maximaal 8 maanden na het huwelijk vallen bedoeld. Bij de onwettige geboortes vinden zowel de conceptie als de geboorte buiten het huwelijk plaats.

¹⁶⁴ E. SHORTER, *The making of . . .*, pp. 84-85.

¹⁶⁵ E. SHORTER 'Female emancipation. . .', p. 615.

toename van zowel de onwettige geboortes, de prenuptiale geboortes als de legitieme fertiliteit.

Wanneer we deze theorie toetsen aan de situatie in Vlaanderen was er inderdaad een duidelijke simultane en parallelle evolutie van de onwettige en de prenuptiale geboortes voor de periode 1770 tot 1810 en in mindere mate ook hierna¹⁶⁶. In Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld kende zowel het aantal prenuptiale als onwettige geboortes zijn grootste stijging tijdens de periode 1720-1820. Zo steeg de onwettigheidgraad van 1,8% naar 4,6%, terwijl de voorechtelijken een stijging kenden van 15,4% van alle geboorten naar 35%¹⁶⁷. De link die Shorter maakte met de legitieme fertiliteit gaat minder op voor Vlaanderen. In het Brugse Vrije en tevens in de rest van Vlaanderen daalde de nataliteit er zelfs in vergelijking met de bevolkingstoename¹⁶⁸. Shorter vermeldde evenwel dat de toename van de legitieme fertiliteit inderdaad niet universeel was. Zijn verklaring hiervoor was dat hoewel de legitieme fertiliteit van de vrouwen in de leeftijdsklasse 20-24 jaar steeg, deze van vrouwen boven de 30 stabiel bleef of zelfs daalde in sommige regio's vanaf de aanvang van de 18de eeuw¹⁶⁹. Hierdoor bleef de reële toename van de fertiliteit bij de jonge vrouwen uit de werkklassse verborgen binnen de algemene fertiliteitscijfers. Voor het Brugse Vrije beschikken we jammer genoeg niet over dergelijke leeftijdsspecifieke fertiliteitwaarden waardoor het niet mogelijk is deze bewering te evalueren voor onze regio. In Engeland was de timing van de grote veranderingen in de onwettige en de wettige fertiliteit wel opvallend gelijktijdig¹⁷⁰. Het is dus mogelijk dat beide fenomenen inderdaad beïnvloed werden door dezelfde factoren.

Ondanks het gelijkaardige verloop van de illegitieme en de prenuptiale geboortes en in sommige regio's, zoals Engeland, ook met de legitieme fertiliteit is er heel wat overtuigende kritiek geleverd op de hypothese van E. Shorter.

Hoofdzakelijk werd het emancipatorische effect van de industriële arbeid op de vrouwelijke populatie door heel wat historici verworpen. De onderzoekers L. A. Tilly, J. W. Scott en M. Cohen verwerpen Shorter's visie op de positie van de vrouw in de pre-industriële maatschappij. Volgens hen droegen vrouwen in een aanzienlijke mate toe aan het

¹⁶⁶ C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag der jongeren...', p. 211.

¹⁶⁷ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, pp. 78-79.

¹⁶⁸ L. SPANHOVE, *art. cit.*, pp. 87-88.

¹⁶⁹ E. SHORTER, 'Female emancipation. . . ', p. 606.

¹⁷⁰ P. LASLETT, *op. cit.*, pp. 19-20.

gezinsinkomen waardoor ze een vrij belangrijke en machtige positie innamen binnen het huishouden¹⁷¹. De industrialisatie zorgde er inderdaad voor dat de vrouwen buiten de familiale context gingen werken maar dit betekende geenszins dat men dit deed uit rebellie tegenover de ouderlijke autoriteit. De reden en motivatie van hun arbeid was nog steeds om bij te dragen tot het gezinsinkomen en deden dit uit familiebelang. Daarnaast was het vrouwelijk loon veel te laag om zelfstandig van te kunnen leven. Daarbij kwam dat de meeste actieve vrouwen, volgens Tilly, Scott en Cohen, tewerkgesteld waren in onstabiele en mode gebonden beroepssectoren die vaak te kampen hadden met seizoenswerkeloosheid¹⁷². Een onderzoek naar situatie van de ongehuwde vrouwen in Deinze door K. Verstappen bracht naar voren dat het vrouwelijk loon meestal slechts de helft bedroeg van dat van een man¹⁷³. Verder was ongeveer 22% van de door haar onderzochte vrouwen tewerkgesteld binnen de dienstensector en 20% in de mode gebonden kledij- en textielnijverheid¹⁷⁴. Hierdoor werden de vrouwen die in de stad tewerkgesteld waren, los van hun familie, eerder geconfronteerd met armoede en een toegenomen kwetsbaarheid dan met een emancipatie.

Verder werd er eveneens bezwaar geleverd, onder meer door P. Laslett en G. Alter, op Shorter's veronderstelling dat er weinig seksuele activiteit, en dan voornamelijk voor het huwelijk, was vóór 1750 en dat voorhuwelijkse seks volledig afgekeurd werd door de bevolking conform de katholieke moraal¹⁷⁵. Shorter baseerde zich hiervoor voornamelijk op medische en etnografische geschriften uit de 18de eeuw. Er dient opgemerkt te worden dat de beschrijvingen en de sociale regels die er werden voorgesteld en die vaak een grote overeenkomst vertoonden met de katholieke moraal, niet als representatief beschouwd mogen worden voor hoe de bevolking werkelijk dacht en zich gedroeg in verband met seks. Er was namelijk een grote discrepantie merkbaar tussen wat de Kerk en de hogere klassen als respectabel beschouwden en de praktijk¹⁷⁶.

Tijdens de Oudheid en de Middeleeuwen vertoonde het volk uit de lagere klassen een vrij permissieve houding tegenover voorhuwelijkse seks. Het maakte zelfs een coherent onderdeel

¹⁷¹ L. A. TILLY, J. W. SCOTT, M. COHEN, 'Women's Work and European Fertility Patterns', In: Journal of Interdisciplinary History, VI, 1976, 3, pp. 452-454.

¹⁷² Ibid., pp. 461-462.

¹⁷³ K. VERSTAPPEN, De oude vrijster: een sociaal, economisch, demografisch en mentaliteitsbenadering van de ongehuwde vrouw (18de–19de eeuw), Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1987, p. 87. (Vakgroep Nieuwe Tijden).

¹⁷⁴ Ibid., pp. 88-89.

¹⁷⁵ E. SHORTER, The making of . . ., pp. 98-102.

¹⁷⁶ P. LASLETT, op. cit., p. 6.

uit van de verloving. Volgens de traditionele gebruiken rond de verloving was een koppel gehuwd voor de gemeenschap wanneer men publiekelijk hun verloving uitsprak en dit vleselijk inwijdde¹⁷⁷. Ondanks het feit dat de Contrareformatie effectief wel zijn invloed heeft gehad, was dit gebruik wellicht nooit volledig verdwenen¹⁷⁸.

Om het werkelijke voorhuwelijkse seksuele gedrag te meten gaat men het premaritaal gedrag (Ip) berekenen wat betekent dat men zowel de frequentie van de prenuptiale als de illegitieme geboortes nagaat en deze afweegt tegenover het totaal aantal eerste geboortes¹⁷⁹. Het spreekt voor zich dat dit wel een onderschatting inhield van de werkelijke seksuele activiteit aangezien niet elke geslachtelijke handeling een penetratie betekende en dat deze op zich ook niet altijd een zwangerschap of bevalling tot gevolg had¹⁸⁰.

C. Vandenbroeke besprak in zijn studie omtrent het seksuele gedrag in Vlaanderen onder ander het premaritaal gedrag van de 17de tot het einde van de 18de eeuw. Hierin vermeldde hij dat het voorhuwelijkse seksuele gedrag ook in de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw aanzienlijk was. Tijdens deze periode schommelde het premaritaal gedrag namelijk bij benadering tussen 15 en 20%. Dit betekende dat één op vijf van alle eerste geboortes voor het huwelijk verwerkt waren. Hoewel tijdens deze periodes het aantal onwettige geboorten laag was, namelijk minder dan 1% van alle geboorten, werd dit gecompenseerd door het hoge aantal prenuptiale geboorten, wat insinueerde dat de sociale druk om een huwelijk te sluiten toen sterker was¹⁸¹. M. C. Gijssels toonde aan dat vanaf 1780 de Ip waarden een enorme toename kenden in Oost-Vlaanderen. Terwijl het voorhuwelijkse seksuele gedrag voor 1780 ook voor Oost-Vlaanderen schommelde tussen ongeveer 15 en 20%, was dit omstreeks 1800 reeds 58,3%¹⁸². We kunnen hieruit afleiden dat de jongeren in Vlaanderen ook tijdens de Contrareformatie niet ascetisch waren, hoewel het voorhuwelijkse seksuele gedrag na 1780 enorm toenam. Ook P. Laslett erkende dat seks voor het huwelijk een veel voorkomend gegeven was, ook voor de enorme toename van de illegitimititeit op het einde van de 18de eeuw¹⁸³. In zijn onderzoek naar illegitimititeit in enkele geselecteerde Engelse parochies berekende hij eveneens het premaritaal gedrag voor de periode 1550-1850 door de som te maken van het aantal prenuptiale en onwettige geboorten. Hij poneerde dat ten minste 20%

¹⁷⁷ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, pp. 85-86.

¹⁷⁸ G. ALTER, *Family and the female lifecourse. The women of Verviers, Belgium, 1849-1880.*, London, The University of Wisconsin Press, 1988, p. 123.

¹⁷⁹ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 77.

¹⁸⁰ *Ibid.*, p. 86.

¹⁸¹ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 87.

¹⁸² M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 79.

¹⁸³ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 7.

van alle eerste geboortes buiten het huwelijk verwerkt was. Dit was volgens hem een minimumwaarde. Na 1740 nam dit aantal toe en kenden tot 3 op 5 geboortes een voorhuwelijkse conceptie¹⁸⁴.

Op basis van dergelijke gegevens hebben verschillende academici, zoals G. Alter en P. Laslett, zich geschaard achter de zogenaamde *courtship-hypothese* afkomstig uit de werken van K. Wrightson en D. Levine¹⁸⁵. Belangrijk hierbij is dat de toename van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw er niet gezien wordt als een eenmalige grote verandering van de gedragsnormen, zoals in de bovenstaande hypotheses, maar eerder het gevolg was van een blijvend hanteren van de traditionele praktijken in een veranderde omgeving¹⁸⁶. De toename van de onwettige geboortes hield, volgens deze theorie, geen emancipatie noch rebellie tegenover het ouderlijke gezag in.

Met de *courtship* worden alle culturele gebruiken bedoeld, die te maken hadden met de creatie van koppels, de verschillende fases die hun relatie doorliep, de verloving, etc. Deze gebruiken waren een onderdeel van de traditionele cultuur van een bepaalde regio en bijgevolg goedgekeurd maar tevens in sterke mate bepaald en gecontroleerd door de ouders en de gemeenschap. Zo werd het getolereerd dat wanneer een koppel aanstalten maakte om te huwen, men reeds geslachtsgemeenschap had ondanks dat de Kerk dit afkeurde. De *courtship* werd evenwel enkel geaccepteerd tussen mogelijke huwelijkspartners. Daarnaast is het belangrijk om voor ogen te houden dat de gemeenschap zich slechts tolerant opstelde wanneer een huwelijk of een belofte daartoe het premartiaal gedrag rechtvaardigde. Onwettige geboortes op zich werden bijgevolg nooit goedgekeurd¹⁸⁷.

Het grootste bewijs ten voordele van deze hypothese zijn de grote gelijkenissen die teruggevonden werden tussen de ongehuwde moeders, de moeders die prenuptiale kinderen baarden en degenen waarvan de conceptie en de geboorte van hun eerste kinderen binnen het huwelijk plaatsvonden. Deze gelijkenissen bevestigen dat alle drie de fenomenen zijn oorsprong hadden in een gelijkaardige situatie en dat de jongeren pas deelnamen aan het

¹⁸⁴ *Ibid.*, pp. 54-55.

¹⁸⁵ *Ibid.*, pp. 53-54.

¹⁸⁶ L. A. TILLY, J. W. SCOTT, M. COHEN, *art. cit.*, p. 452.

¹⁸⁷ G. ALTER, *op. cit.*, p. 114., J. SCHELLEKENS, 'Courtship, the clandestine marriage act, and illegitimate fertility in England', In: *Journal of Interdisciplinary History.*, XXV, 1995, 3, p. 436., M. VAN DER HEIJDEN, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en Kerkelijke tucht, 1550-1700.*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1998, pp. 97-102 en p. 109.

seksuele gebeuren wanneer hun ouders en de gemeenschap dit ‘toestemden’. Binnen het West-Europese huwelijkspatroon waren er namelijk enkele opvallende regels. Zo week men zelden af van het principe van de sociale en regionale endogamie en huwde men voor de eerste keer op vrij vaste leeftijden die varieerden naargelang de economische condities¹⁸⁸.

Onderstaande onderzoeken naar illegitimiteit in verscheidene regio’s bevestigen dat deze principes ook door de ouders van onwettige kinderen in ere gehouden werden. Zo bevielen de meeste ongehuwde moeders op huwbare leeftijd, hoewel er soms een lichte variatie merkbaar was tussen de gemiddelde huwelijksleeftijd en de gemiddelde leeftijd waarop men van een bastaard beviel. In Verviers bleken de ongehuwde moeders gemiddeld iets ouder te zijn terwijl de zwangere bruiden normaliter iets jonger waren in vergelijking met de gemiddelde huwelijksleeftijd¹⁸⁹. Voor Vlaanderen werd de gelijkens in leeftijd tussen de ongehuwde moeders en de bruiden bevestigd voor de regio Antwerpen en Kortrijk. De ongehuwde moeders bevielen er namelijk respectievelijk gemiddeld op 25,6 jaar en 26 jaar, wat dicht bij de huwelijksleeftijd lag¹⁹⁰.

In de studie rond het Antwerpse uitgevoerd door B. Verleysen was het mogelijk om informatie te winnen omtrent de biologische vaders van de bastaarden. Hieruit bleek dat ook zij merendeels op huwbare leeftijd waren, hoewel er een niet gering aantal oudere mannen waren die bastaarden produceerden¹⁹¹. Daarnaast kwam de meerderheid van de vaders uit dezelfde sociale klassen als de ongehuwde moeders en vaak uit overeenkomstige beroepscategorieën¹⁹². Uit het onderzoek kwam eveneens naar voren dat ongeveer 97% van de ongehuwde moeders in het Antwerpse in hun woonplaats baarden maar dat een ruime meerderheid van hun partners, namelijk 70%, ook in deze gemeente resideerden¹⁹³.

Deze homogeniteit tussen de ouders van onwettige kinderen werd bevestigd door V. Demars-Sion die een onderzoek uitvoerde gebaseerd op de gerechtelijke dossiers waarin processen werden aangehaald door verleide en zwangere vrouwen in Frankrijk. We moeten hierbij wel opmerken dat de vrouwen die dergelijke processen aangingen niet volledig als representatief beschouwd kunnen worden voor alle ongehuwde moeders omdat alleen degenen waarbij een huwelijk mogelijk was, een proces aangingen. Verleide vrouwen die gehuwd waren of waarvan de partner gehuwd was, evenals relaties waar er een sociale discrepantie tussen het

¹⁸⁸ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, pp. 24-29.

¹⁸⁹ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 125-127.

¹⁹⁰ B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 107. , S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 85.

¹⁹¹ B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 131.

¹⁹² *Ibid.*, p. 136.

¹⁹³ *Ibid.*, p. 119 en p. 138.

koppel was, werden op deze wijze ondervetegenwoordigd¹⁹⁴. Daarbij komt dat alleen de vrouwen die welstellend waren, en bijgevolg een proces konden financieren, in deze bronnen voorkomen¹⁹⁵. Uit de studie van deze processen kwam eveneens naar voren dat de meeste ongehuwde moeders pas overgingen tot geslachtsgemeenschap na een huwelijksbelofte. V. Demars-Sion vermeldde dat ongeveer 75% procent van de onderzochte verleide vrouwen de huwelijksbelofte aanhaalden om hun gedrag te verklaren¹⁹⁶. Dit bevestigt dat het voorhuwelijksse geslachtsverkeer inderdaad sterk gereguleerd lijkt te zijn door de *courtship-praktijken* en dat deze geen rebellie tegenover het ouderlijke gezag inhield.

Het is duidelijk dat volgens deze hypothese er niet zoveel verschil was tussen de illegitieme en de prenuptiale geboortes. Beide kwamen voort uit gelijkaardige omstandigheden maar bij de illegitieme geboortes was men er niet in geslaagd om het huwelijk nog op tijd te voltrekken. De redenen hiertoe konden divers zijn. In de traditionele maatschappij verwachtte men dat men pas huwde wanneer men in de hoedanigheid was om een eigen huishouden en een onafhankelijk nucleair gezin te stichten. Zo kon de mislukking om dit te doen een reden zijn waarom geen huwelijk tijdig gesloten werd. De oprichting van een zelfstandig huishouden kon verstoord worden door negatieve economische verwachtingen zoals een daling van de levensstandaard. Daarnaast konden enorme stijgingen van de pacht- en grondprijzen ontwrichtende factoren zijn. Verder kon de minnaar sterven of weigeren met zijn zwangere partner te huwen. Ook een afwijzing van het huwelijk door de ouders of de autoriteiten kon een oorzaak zijn waarom geen huwelijk werd afgesloten¹⁹⁷.

G. Alter benadrukte eerder het verschil in competitieve kracht op de huwelijksmarkt tussen de ongehuwde moeders en de vrouwen die prenuptialen baarden. Hij poneerde dat wanneer een vrouw verschillende zwakheden had, ze een groter risico liep om een ongehuwde moeder te worden. Een belangrijke factor bij de huwelijkskeuze was onder andere de leeftijd van de vrouw zoals bleek uit de studie van Verviers. Zo hadden oudere vrouwen het moeilijker om een huwelijkspartner te vinden en moesten ze bijgevolg grotere risico's nemen. Als ze zwanger werden, was de waarschijnlijkheid dat ze definitief verlaten werden groter dan bij de

¹⁹⁴ V. DEMARS-SION, *op. cit.*, pp. 41-61.

¹⁹⁵ C. BOERDAM, *art. cit.*, p. 165.

¹⁹⁶ V. DEMARS-SION, *op. cit.*, p. 65.

¹⁹⁷ E. A. WRIGLEY, 'Marriage, Fertility and Population Growth in Eighteenth-Century England' In: R. B. OUTHWAITE, *Marriage and Society: Studies in the social history of marriage.*, London, The Stanhope Press, 1981, p. 160.

jongere vrouwen¹⁹⁸. Daarnaast bleek eveneens hun geografische afkomst een rol te spelen. Migranten bleken een grotere kans tot ongehuwd moederschap te beschikken. Slechts 41% van de ongehuwde moeders waren in Verviers zelf geboren¹⁹⁹. Uit het onderzoek bleek ook dat de huiscompositie van de ongehuwde moeders van groot belang was bij het afdwingen van een huwelijk. Amper 48% van de ongehuwde moeders woonde ten tijde van de bevalling van het onwettig kind bij tenminste 1 van hun ouders, terwijl dit voor de prenuptiale geboortes 71% was. Daarnaast had voornamelijk de aanwezigheid van de vader een enorme invloed op de positie van de vrouw op de huwelijksmarkt en met name inzake het afdwingen van een huwelijk wanneer de dochter zwanger bleek. Bij 28% van de zwangere bruiden was hun vader nog in leven, terwijl dit voor de ongehuwde moeder slechts 10% was²⁰⁰. In het onderzoek van A. Lottin voor de stad Rijsel werd het belang van de vader bevestigd. Ongeveer 60 à 70% van alle ongehuwde moeders had reeds hun vader verloren terwijl slechts 25 à 35% hun moeder had verloren²⁰¹.

We kunnen besluiten dat in het licht van de *courtship-hypothese* de meerderheid van de ongehuwde moeders, vrouwen waren die wilden huwen maar die slechte berekeningen gemaakt hadden inzake de intenties van hun partners en geen huwelijk meer konden afdwingen of waarvan de trouwpartij uitgesteld werd.

Op het einde van de 18de eeuw ondergingen zowel de prenuptiale als de illegitieme geboortes een enorme universele stijging. Dit betekende dat de frequentie van de voorhuwelijksse seksuele activiteit een enorme vlucht nam. Wat de oorzaken hiertoe waren heeft men na jaren onderzoek nog steeds niet met zekerheid kunnen aangeven. We hebben reeds de invloed van een laïciseringsproces evenals de mogelijkheid van een seksuele revolutie besproken. Deze hypothesen bleken niet voldoende of zelfs onwaarschijnlijk.

Vele academici legden een link met de veranderingen in het sociaal-economisch klimaat op het einde van de 18de eeuw die een invloed had op de huwelijksluiting. D. Levine had op basis van een comparatieve studie van verschillende Engelse dorpsgemeenschappen de theorie van de *marriage frustrated* ontwikkeld. Hij zag een link tussen negatieve lokale

¹⁹⁸ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 126- 127.

¹⁹⁹ *Ibid.*, p 127.

²⁰⁰ *Ibid.*, p 127-129.

²⁰¹ A. LOTTIN, 'Naissances illégitimes et filles-mères à Lille au XVIIIe siècle', In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine.*, XVII, 1970, 2, p. 309.

sociaal-economische ontwikkelingen en een toename van de illegitimiteit. Vaak was men op een huwelijk vooruitgegaan, conform de *courtship hypothese*, en kon men door de plots verslechterde economische toestand deze niet meer voltrekken. De economische onzekerheid creëerde met andere woorden illegitimiteit ten koste van het huwelijk²⁰².

Om de theorie te toetsen hebben verschillende academici, onder meer C. Boerdam en G. Verbeurgt, de prijzenevolutie en het huwelijkscijfer vergeleken met de korte termijn variatie van de onwettigheidgraden. C. Boerdam vergeleek de ontwikkeling van de Rotterdamse illegitimiteit met de prijzevolutie van tarwe, rogge en de aardappel. Vooral de prijsfluctuaties van de aardappel, en met name plotse prijsstijgingen na een periode van dalende prijzen, leken hun effect niet gemist te hebben op de illegitimiteit. Er valt evenwel op te merken dat het demografische antwoord op de prijsfluctuaties niet steeds naar voren komt. Bijgevolg moet er rekening gehouden worden met andere ontwrichtende factoren zoals oorlogen en regimewissels. Ter aanvulling voor het bewijs van de geldigheid van de theorie van D. Levine zou er tevens een schaarbeweging moeten merkbaar zijn tussen de nuptialiteit en de illegitimiteit. Volgens C. Boerdam is deze omgekeerd evenredige relatie tussen beide fenomenen waarneembaar voor Rotterdam. Dit betekende dat het verklaringsmodel van Levine in grote mate geldig bleek inzake de korte termijnverschuivingen van de illegitimiteit in Rotterdam²⁰³.

Ook voor Vlaanderen werden deze relaties bekeken. In de regio Gent, bestudeerd door G. Verbeurgt, bleek de connectie tussen de prijzenevolutie, op basis van rogge, en illegitimiteit evenals diens relatie met de nuptialiteit niet steeds op te gaan maar werd er in globo toch enige geldigheid van de theorie vastgesteld²⁰⁴.

We kunnen besluiten dat voor West-Europa de evolutie van de economische conjuncturen en prijzen zeker hun invloed hebben gehad op de huwelijksleeftijd en op de illegitimiteit. Maar deze relatie was evenmin eenduidig waaruit we afleiden dat andere elementen, zoals een toename van het aantal landloze arbeiders, ook hun effect hebben nagelaten.

De transitie die de economie onderging op het einde van de 18de en 19de eeuw werd ook vaak getipt als verklaringsmodel voor de grote algemene toename van de illegitimiteit.

²⁰² D. LEVINE, *Family formation in an age of nascent capitalism*, New York, Academic Press, 1977, pp. 127-128.

²⁰³ C. BOERDAM, *art. cit.*, pp. 169-174.

²⁰⁴ G. VERBEURGT, *Onwettigen en vondelingen te Gent in de 17de en 18de eeuw.*, Gent, R. U. G. (Onuitgegeven licentiaatverhandeling), 1991, pp. 143-155. (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis).

De onderzoekers Tilly, Scott en Cohen zagen voornamelijk de uitbreiding van het proletariaat als oorzaak van de toegenomen onwettigheidgraad. Door het verdwijnen van de mortaliteitscrisissen vanaf begin van de 18de eeuw ging de bevolking toenemen. Zoals vermeld in het tweede hoofdstuk, was de bevolkingtoename de motor achter de industrialisatie in Engeland maar veroorzaakte ook de expansie van de huisnijverheid en de commerciële landbouw in de rest van West-Europa²⁰⁵. De loonarbeid deed zijn opkomst met de creatie van een uitgebreid arsenaal aan landloze arbeiders tot gevolg. Het grote nadeel was dat de jobs die de landloze arbeiders uitvoerden uitermate onstabiel waren en er bijgevolg een verhoogde mobiliteit ontstond onder de jongeren op zoek naar arbeid²⁰⁶. Dit proletariaat en hun mobiliteit zijn volgens Tilly, Scott en Cohen de causale factoren van de versnelde toename van de onwettigheid zowel op het platteland als in de steden. Door de armoede en de onstabiele van de arbeid streefden de jonge vrouwen nog steeds en zelfs in verhoogde mate naar een huwelijk en namen bijgevolg ook risico's, namelijk voorhuwelijkse seks, om dit doel te bereiken²⁰⁷. Door de verhoogde mobiliteit en de afwezigheid van de materiële overwegingen, namelijk land, nam de sociale druk op de mannen om effectief een huwelijk te sluiten, af²⁰⁸.

Een algemene afname van de sociale controle kan evenwel niet de gelijktijdige toename van de prenuptiale geboortes en illegitieme geboortes verklaren. Immers, prenuptiale geboortes insinueren net dat de sociale druk om een herstellend huwelijk af te sluiten wel effectief was.

Andere historici vermeldden en benadrukten eerder de ondergeschikte en toenemende benarde positie van de vrouw op de huwelijksmarkt ten gevolge van de verarmingprocessen die opkwamen vanaf 1780. De vrouw had een dwingende plicht tot het huwelijk omdat zij economisch niet zelfstandig kon zijn, door de lage vrouwelijke lonen, maar tevens omdat haar maatschappelijk aanzien enkel en alleen gebaseerd was op haar functie als echtgenote en moeder. Vanaf het einde van de 18de eeuw onderging het huwelijkspatroon op continentaal West-Europa een verhoogde restrictiviteit met een enorme toename van het aantal personen die nooit huwden. Aanpassingen van het huwelijkspatroon was een middel van de bevolking om een antwoord te bieden aan de dreigende overbevolking en de economische teloorgang²⁰⁹. Dit hield in dat wanneer de vrouwen uiteindelijk wilden huwen, ze steeds grotere risico's

²⁰⁵ L. A. TILLY, J. W. SCOTT, M. COHEN, *art. cit.*, pp. 470-471.

²⁰⁶ *Ibid.*, p. 471.

²⁰⁷ *Ibid.*, pp. 464-465.

²⁰⁸ *Ibid.*, pp. 472-473.

²⁰⁹ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, pp. 39-42.

moesten nemen en dat hun pogingen bijgevolg ook steeds vaker mislukten met onwettige geboortes tot gevolg. Vaak had de man wel intenties om te huwen maar werd de viering uitgesteld door economische redenen. De man kon anderzijds nooit de bedoeling gehad hebben om te huwen waardoor de vrouw definitief werd verlaten. Hij kon immers steeds terugvallen op zijn loon waardoor het huwelijk voor hem niet noodzakelijk was. Dit maakte van de mannen duidelijk de sterkste partij op de huwelijksmarkt²¹⁰. Op deze wijze konden zij het zich permitteren om seks na te streven om enkel hun status te verhogen bij hun *peer group* en niet als een prelude op het huwelijk. G. Alter noemde dit de dubbele standaard. Door hun zwakke positie op de huwelijksmarkt was het aan de vrouwen om het risico te nemen. Dit was evenwel een moeilijke opdracht. Gaf ze te snel toe om voorhuwelijksse seks te hebben, dan kon de man haar verlaten en riskeerde ze een slechte reputatie of zelfs ongehuwde moederschap. Weigerde ze, kon de man twijfelen aan haar engagement. In dit opzicht was de voorhuwelijksse seks zeker niet emanciperend voor de vrouwen²¹¹.

We moeten wel opmerken dat de toename van de illegitimiteit niet steeds gepaard ging met een stijging van de huwelijksleeftijd en het definitief celibaat. In Engeland werd deze periode juist gekenmerkt door een omgekeerde relatie tussen de illegitimiteit en de huwelijksleeftijd. Laslett's hypothese omtrent deze omgekeerde relatie is dat wanneer de hofmakerij intens was ten gevolge van verbeterde economische verwachtingen en men dus vroeger huwden er ook meer mislukkingen waren en dat de illegitimiteit toenam. Tijdens negatieve economische periodes vermeden de jongeren op huwbare leeftijd elkaar dan eerder²¹². D. Levine benadrukte eerder dat de toegenomen landloze arbeiders wegens de afwezigheid van de nood aan land om een huishouden op te richten, vroeger huwden. Daar deze proletarische arbeiders evenwel afhankelijk waren van verre en onstabiele markten werd het eventuele huwelijk eveneens vaker uitgesteld of zelfs afgelast²¹³.

Hoewel P. Laslett de hofmakerijhypothese ondersteunde, vond hij dit verklaringsmodel niet voldoende om de enorme toename van de onwettige geboortes op het einde van de 18de eeuw te bezweren. Hij zinspeelde op het bestaan van een werkelijke non-conformistische subgroep. Hij maakte een onderscheid tussen de *sparrows*, vrouwen die ten gevolge van een mislukte *courtship* een bastaard baarden en bijgevolg niet perse door de omgeving als dissidenten

²¹⁰ *Ibid.*, p. 41.

²¹¹ G. ALTER, *op. cit.*, p. 118.

²¹² P. LASLETT, *op. cit.*, p. 57.

²¹³ D. LEVINE, *op.cit.*, p. 128.

werden gezien en een kleine subgroep die nooit de meerderheid haalde van het totaal aantal bastaardproducenten maar die wel als non-conformistisch werden bestempeld door de gemeenschap²¹⁴. Het belangrijkste kenmerk van deze deviante subgroep, genaamd de *bastardy prone sub-society*, was dat de leden er gerelateerd waren door huwelijk of verwantschap en dat de neiging om bastaarden te produceren er werd overgeërfd²¹⁵. Degenen die zeker deel uitmaakten van deze groep waren de *repeaters*, de vrouwen die meerdere bastaarden baarden en prostituees. Daarnaast kenden zij tijdens periodes met hoge illegitimitewaarden een versnelde fertiliteit, met andere woorden kregen de repeaters meer bastaarden. Dit werd door Laslett het *repeatereffect* genoemd²¹⁶.

De *bastardy prone sub-society* was dus een continue bron van illegitieme kinderen maar werd dit meer uitgesproken in tijden van verhoogde illegitimititeit.

Hoewel deze groep nooit een meerderheid uitmaakte van de bastaardproducten waren zij volgens Laslett wel belangrijk omdat ze de vaak gevonden verwantschap tussen degenen geëngageerd in seksueel non-conformisme uitlegde. Daarnaast verklaarde het ook de versnelde toenames van illegitimititeit. Namelijk dat vanaf een bepaald moment de onwettigheidgraad niet meer steeg door het aantal bastaardproducerende vrouwen maar ook door het toenemende aantal bastaarden bij een minderheid van die vrouwen.

Verschillende studies werden uitgevoerd om de waarde van deze hypothese, namelijk het bestaan van een subgroep met een werkelijk deviant seksuele moraal, te testen. C. Boerdam onderzocht hoeveel van de ongehuwde moeders repeaters of prostituees waren. In Rotterdam bleek 12,9% van alle ongehuwde moeders repeaters te zijn. Volgens Boerdam was dit percentage te laag om het bestaan van een *bastardy prone sub-society* te bevestigen. Daarnaast bleek 10% van de prostituees onderzocht door Boerdam ongehuwde moeder te zijn. Hoewel dus een deel van de bastaarden effectief afkomstig zijn van prostituees en repeaters was het volgens C. Boerdam moeilijk om er een duidelijk verband tussen te zien. C. Boerdam besloot dat het eventuele bestaan van deze subgroep niet als een belangrijke oorzaak van de versnelde toename van de illegitimititeit kon worden beschouwd²¹⁷. De studie van G. Verbeurgt uitgevoerd voor de regio Gent bevestigde dat de *bastardy prone sub-society* niet zo'n grote invloed had. Zo was slechts 3,1 à 4,3% van alle onderzochte ongehuwde vrouwen

²¹⁴ *Ibid.*, p. 218.

²¹⁵ *Ibid.*, p. 221-223.

²¹⁶ *Ibid.*, p. 232-236.

²¹⁷ C. BOERDAM, *art. cit.*, pp. 161-163.

repeater en lag hun aantal hoger in de eerste helft van de 18de eeuw, wanneer de algemene illegitimiteit in de regio lager lag, dan in de 2de helft, wat het *repeatereffect* tegenspreekt²¹⁸.

Het is duidelijk dat er nog steeds geen consensus gevormd werd omtrent de reden van de universele toename van de illegitimiteit en wat de verschillende beïnvloedingsfactoren waren. Hierboven hebben we er enkele geschetst die eventueel niet voor alle regio's geldig bleken maar die wel hun invloed lijken gehad te hebben. We kennen een extra waarde toe aan de *courtship-hypothese*, wegens de resultaten inzake de profielen van de ongehuwde moeders die uit verschillende studies naar bovenkwamen die deze theorie bevestigden. Daarnaast lijkt de dynamiek tussen de demografie en de sociaal-economische veranderingen die zich voltrokken in de periode van de toegenomen illegitimiteit van belangrijke waarde.

We moeten evenwel steeds rekening houden met regionale variaties en erkennen dat de oorzaken pluriform waren.

3. 3. HET BRUGSE VRIJE

In het verdere verloop van dit onderzoek bepalen we het profiel van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije en vergelijken we die met zowel de bevindingen uit overige studies als met het geldende huwelijkspatroon in deze regio. Hieruit zullen we kunnen afleiden of ook de *courtship-hypothese* blijkt te kloppen voor het Brugse Vrije. Daarnaast onderwerpen we ook de theorie van de *bastardy prone sub-society* aan de resultaten bekomen uit ons onderzoek. Om dit hoofdstuk af te sluiten bestuderen we de evolutie van de onwettigheidgraden van het Brugse Vrije en de verschillende geografische streken in het licht van de sociaal-economische ontwikkelingen naar de theorie van D. Levine.

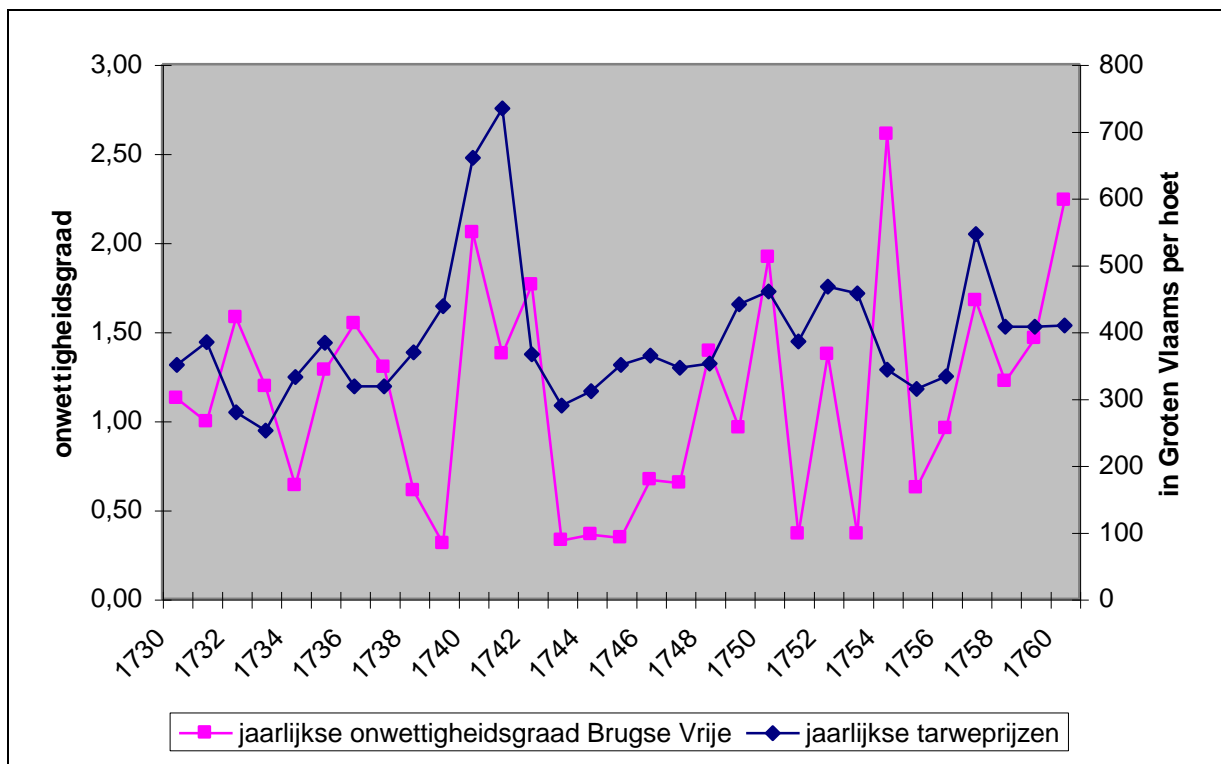
Om de sociaal-economische ontwikkelingen en levensstandaarden binnen het Brugse Vrije te achterhalen, doen we beroep op de prijsreeksen van tarwe verzameld door C. Verlinden en E. Scholliers. Dankzij de verzameling van gegevens over prijzen en lonen in Vlaanderen is het mogelijk deze te vergelijken met het verloop van de illegitimiteit.

We beschikken over reeksen met prijzen van verschillende producten voor Brugge. Deze zijn afkomstig uit de Acta Capituli van het Sint-Donatianskapittel in Brugge. De prijzen kennen

²¹⁸ C. VERBEURGT, *op. cit.*, p. 132.

slechts een geringe afwijking van de stedelijke prijzen²¹⁹. Ondanks dat onze studie gebaseerd is op plattelandgemeenten lijkt het ons toch interessant deze gegevens te vergelijken met de evolutie van de illegiteimitieit in het Brugse Vrije. Voor de 18de eeuw beschikken we enkel over prijzen van tarwe en haver. We hebben ervoor geopteerd om het verloop van de tarweprijzen voor onze periode dichterbij te bekijken. Hoewel tarwe voornamelijk geconsumeerd werd door de elite kunnen we aannemen dat het verloop van de prijzen niet zoveel afweek van de roggeprijzen, een product dat door gans de bevolking geconsumeerd werd. Aangezien de lonen van het begin van de 17de eeuw tot het einde van de 18de eeuw volgens C. Verlinden en E. Scholliers, relatief stabiel bleven, zijn deze prijsreeksen van groot belang om een beeld te creëren van de levensstandaard²²⁰.

Grafiek 3. 7. : evolutie van de tarweprijzen (in groten Vlaams per hoet) en 5-jaarlijkse gemiddelde onwettigheidsgraad Brugse Vrije 1730-1760²²¹

Wanneer we de grafiek bekijken vallen er enkele overeenkomsten op. Voornamelijk in de periode 1730-1745 lijkt de onwettigheidsgraad met enige vertraging steeds te reageren op het prijzenverloop. De correlatie tussen beide elementen voor deze periode bedraagt + 0,35.

²¹⁹ C. VERLINDEN, E. SCHOLLIERS, Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II (XIVE-XIXe eeuw). A. Vlaanderen., Brugge, De Tempel, 1965, pp. 3-10.

²²⁰ Ibid., p 87.

²²¹ Ibid., pp. 40-41.

Wanneer het resultaat van een correlatieberekening boven de 0,3 bedraagt, wordt aangenomen dat er enigszins een positief verband merkbaar is. We kunnen concluderen dat voor de eerste helft van de onderzochte periode er een lichte connectie was tussen het verloop van de tarweprijs en het aantal onwettige geboortes. De prijsuitschieter in de periode rond 1740, veroorzaakt door een enorme crisis in de landbouw, had bijvoorbeeld een duidelijk en vrij direct effect op de illegitimiteit²²².

Vanaf 1745 lijkt de relatie tussen de illegitimiteit en de prijzen enigszins doorbroken. De correlatieberekening bevestigt dit. Voor de periode 1745-1760 bedraagt deze maar + 0,24 meer. Zo vertoont de het verloop van het aantal onwettige geboortes na 1745 grote fluctuaties, in het bijzonder in het jaar 1755, terwijl deze vaak niet voorafgegaan werd door prijsbewegingen.

Het dieptepunt dat de onwettigheidgraad bereikte rond 1745 ging gepaard met een daling van de tarweprijzen. Deze lijkt evenwel niet een voldoende sluitende verklaring te verschaffen daar de onwettigheidgraad een scherpere terugval kent. De prijzen herstelden zich enkel tot op het niveau van vóór de prijsuitschieter van 1740. De onwettigheid daarentegen bleef gedurende enkele jaren laag. Misschien moet de oorzaak gezocht worden bij de oorlogstoestand. Vanaf 1744 tot 1748 werd Vlaanderen bezet door Frankrijk tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog²²³. Over het algemeen wordt een oorlogstoestand gerelateerd met hogere illegitimiteitwaarden. De aanwezigheid van militairen evenals de verhoogde belastingen zouden de creatie van bastaarden eerder in de hand gewerkt hebben²²⁴. In het Brugse Vrije bleek dit niet het geval geweest te zijn. Een mogelijke verklaring is dat er tijdens deze periode bewust geen voorhuwelijks seks werd aangegaan wegens de negatieve oorlogsomstandigheden.

Ook de stijging van de onwettige geboortes in de tweede helft van de 18de eeuw wordt slechts door een lichte toename van de prijzen vergezeld. De groei van de illegitimiteit na 1750 kan dus niet louter verklaard worden door een achteruitgang van de koopkracht.

Zoals we in het tweede hoofdstuk van deze studie stelden, waren er enkele veranderingen die zich voltrokken tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. Zo lieten de eerste symptomen van de verzadiging van de arbeidsmarkt en voornamelijk in de primaire sector zich voelen.

²²² H. VAN PARIJS, *op. cit.*, p. 99.

²²³ J. C. H. BLOM en E. LAMBERTS, *op. cit.*, p. 190.

²²⁴ H. VAN PARYS, *op. cit.*, p.99 en 135.

Daarnaast nam het aantal landloze arbeiders en keuterboeren toe ten gevolge van de stijgende bedrijfsversnippering. Dit kan een aanvullende verklaring bieden voor de groei van de illegitimiteit na 1750. Bovendien kan dit ook aanwijzingen verschaffen voor het afwijkende verloop van de onwettigheidgraad in de polder en de zandregio²²⁵.

De illegitimiteit kende in de polders een grotere stijging van de onwettige geboortes vanaf 1750 dan in de zandregio. Uit het eerste deel weten we dat het aantal losse en veelal landloze arbeiders veel groter was in de regio ten noorden van Brugge. Door de combinatie van enerzijds een stagnerende vraag naar de steeds toenemende landarbeiders na 1750 en de vrijwel volledige afwezigheid van alternatieve tewerkstellingen zoals de rurale linnennijverheid anderzijds leiden we af dat deze landloze arbeiders in de polderregio zich in een verslechterde economische positie bevonden. Dit zou de hogere toename van de onwettige geboortes in deze regio kunnen verklaren. In de zandstreek was het wel mogelijk om een bijkomend inkomen te genereren uit de textielnijverheid. Dit zorgde er mogelijk voor dat de verarming en de versnelde toename van illegitimiteit nog werd uitgesteld door de grotere arbeidsdifferentiatie. We kunnen wel verwachten dat de onwettige geboortes in versterkte mate zullen toenemen in de zandregio tijdens de opkomende crisis in de rurale textielnijverheid op het einde van de 18de eeuw.

Deze hogere onwettigheidwaarden in de agrarische polderregio tijdens de tweede helft van de 18de eeuw zijn geen exclusieve fenomenen voor het Brugse Vrije. M. C. Gijssels merkte in haar studie van het Gentse op dat, hoewel het premaritaal gedrag op een lager en stabielere niveau lag in de agrarische polderregio rond Eeklo dan in het arrondissement Gent, er proportioneel meer onwettige geboortes waren in het eerstgenoemde gewest. Daarnaast bleef de illegitimiteit er langer stijgen. Zo kende het arrondissement Eeklo zijn hoogste onwettigheidgraden in 1850 met 6,7% en bleef deze in het arrondissement Gent beperkt tot 4,8% in 1820²²⁶.

Met andere woorden, de voorhuwelijkse seksuele activiteit kwam frequenter voor in het arrondissement Gent, waar de huisnijverheid wijdverspreid was. In de agrarische polderstreek bleven er evenwel meer kinderen onwettig. De interpretatie die M. C. Gijssels hiervoor naar voren brengt is naar mijn mening onvoldoende. Ze poneerde dat de bevolking in de nagenoeg volledig agrarische polderregio's in het algemeen terughoudender was tegenover voorhuwelijkse seksualiteit, wat de lagere Ip waarden verklaarde. Waarom er meer

²²⁵ Zie grafieken 3. 3. en 3. 4.

²²⁶ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, pp. 99-100.

onwettigen in de polderregio waren had volgens M. C. Gijssels gedeeltelijk te maken met het hoger totaal aantal geboorten in de zandregio die voor een vertekening van de onwettigheidgraad zorgde²²⁷. C. Vandenbroeke daarentegen verklaarde de hogere graad van onwettigheid in de Oost-Vlaamse polderregio aan de hand van de aanwezige socio-economische verschillen. Hij vermeldde dat de polderregio over onvoldoende aanpassingen op economisch vlak beschikte, namelijk de afwezigheid van de rurale textielnijverheid, maar dat eveneens de vrees voor sociale degradatie in de agrarische regio veel sterker was, waardoor de vrouwen sneller in de steek gelaten werden²²⁸.

3. 4. BESLUIT

Tussen 1740 en 1780 steeg de onwettigheid in grote delen van West-Europa in versnelde mate. Ook Vlaanderen bleek hierop geen uitzondering te vormen.

In de periode die door ons onderzocht wordt, namelijk 1730-1760, vertoonden de plattelandgemeentes in het Brugse Vrije analoge waarden als de rest van het Vlaamse platteland. Zo bleef de onwettigheidgraad tijdens de eerste helft van de 18de eeuw vrij laag, namelijk rond de 1% en vertoonde deze een dalende trend. Na een dieptepunt bereikt te hebben omstreek 1745-1746 steeg de illegitimiteit terug tot waarden boven de 1,5% in 1760. De twee morfologische delen van het Brugse Vrije kenden een licht afwijkend verloop. Zo vertoonde de agrarische regio een versnelde toename van het aantal onwettige geboortes na 1750. Het lijkt alsof de universele toename die overal in West-Europa zijn intrede deed, reeds rond 1750 aanving in de polderregio. De zandregio kende vermoedelijk iets later een versnelde en waarschijnlijk grotere toename.

Door het universele en vrij simultane karakter van de groei van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw, gingen vele academici op zoek naar verklaringen voor deze toename evenals de factoren die het fenomeen beïnvloedde en veroorzaakte.

Sommige gingen ervan uit dat de toegenomen onwettigheid het gevolg was van een gewijzigde mentaliteit. Maar zowel een laïcisering evenals een eventuele seksuele emancipatie van de vrouwen uit de populaire klassen bleek ofwel geen voldoende of zelfs

²²⁷ *Ibid.*, p. 100.

²²⁸ C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag...', p. 223.

geen waarschijnlijke verklaring te vormen. Thans wordt de meeste waarde toegekend aan de *courtship hypothesis*. In de traditionele maatschappij werd voorhuwelijkse seks door het volk getolereerd wanneer er een huwelijksbelofte was ondergaan. Vermoedelijk was dit gebruik nog steeds in zwang tijdens de 18de eeuw. Er lag met andere woorden geen verandering van de mentaliteit van de bevolking aan de basis van de stijgende onwettigheid. Het voorkomen van onwettigheid werd binnen deze theorie toegewezen aan de omstandigheden. Zo kon het geplande huwelijk nog door verschillende elementen verstoord worden. D. Levine legde de link tussen onwettigheid en onzekere economische vooruitzichten. G. Alter benadrukte eerder de zwakke positie van de vrouw op de huwelijksmarkt. Wanneer zij over enkele nadelen, zoals een hogere leeftijd of de afwezigheid van een vader, beschikte werd de kans dat zij ongehuwde moeder werd, groter.

Wat nu precies de versnelde toename van de illegitimiteit op het einde van de 18de eeuw veroorzaakte is niet zeker. Tilly, Scott en Cohen zagen het toegenomen aantal landloze arbeiders, gekenmerkt door een hoge mobiliteit en onzekere toekomst, als de belangrijkste oorzakelijke factor. Andere historici tipten eerder de verarming en het restrictievere huwelijkspatroon die hier een gevolg van was. P. Laslett vermeldde eveneens het bestaan van een volledige non-conformistische subgroep onder de ongehuwde moeders.

In welke mate de bovenstaande theorieën op gaan voor het Brugse Vrij gaan we na in het verdere verloop van dit onderzoek. We hebben evenwel reeds de invloed van de prijzen op het verloop van de onwettigheid nagegaan voor het Brugse Vrije. Voornamelijk tijdens de periode 1730-1745 was er een vertraagde relatie tussen beide elementen duidelijk. Na 1745 bleek deze evenwel verbroken.

HOOFDSTUK 4: DE GEBOORTE

Centraal in dit hoofdstuk staat de geboorte van de illegitieme kinderen. Na een summiere bespreking van de seizoensvariaties en de geslachtsverhoudingen van de onwettige geboortes, vestigen we onze blik op de ongehuwde moeders. Zo wordt er een schets weergegeven van het profiel van de ongehuwde moeder, waarbij haar leeftijd, burgerlijke staat, geboorteplaats, beroep en de samenstelling van het huishouden op het ogenblik van of vóór de geboorte besproken worden. In dit onderdeel worden tevens de zogenaamde *repeaters* bekeken. Eveneens voor de natuurlijke vaders behandelen we kort de bevindingen bekomen uit ons onderzoek. Uiteindelijk sluiten wij dit hoofdstuk af met een onderdeel gewijd aan de onwettige kinderen, waarbij we de nadruk leggen op hun toekomstperspectieven en overlevingskansen.

4. 1. DE GEBOORTE

4. 1. 1. INLEIDING

Zoals we reeds bespraken in het vorige hoofdstuk werden er voor het Brugse Vrije tijdens de door ons bestudeerde periode 105 illegitieme geboortes teruggevonden, waarvan 56 afkomstig uit de zandregio en 49 uit de polderstreek. Wanneer we de onwettigheidgraad berekenden, bekwamen we een gemiddelde van 1,13% voor het Brugse Vrije in de periode 1730-1760.

Of het hier een eventuele onderschatting betreft, is niet duidelijk. Er zijn namelijk vele factoren die dit kunnen bewerkstelligen. Een ernstige onderregistratie van het aantal onwettige geboortes in de parochieregisters door de plaatselijke clerus kan evenwel uitgeschakeld worden. In de aktes werden doorgaans op duidelijke wijze de onwettige status vermeld, waardoor we kunnen aannemen dat het ook voor de bastaarden noodzakelijk werd geacht hen te dopen. Men geloofde trouwens dat wie stierf zonder het doopsel te ontvangen niet in de hemel werd toegelaten, een risico dat voor de ongehuwde moeders waarschijnlijk niet opwoog tegenover het geheimhouden van haar illegitieme geboorte²²⁹. Daarnaast worden de parochieregisters tijdens de periode die door ons onder de loep genomen werd, verondersteld van een continue en een goede kwaliteit te zijn in vergelijking met deze uit de 17de eeuw of tijdens de overgang naar de registers van de burgerlijke stand²³⁰.

We moeten wel vermelden dat er eventueel een onderschatting mogelijk is van het aantal doodgeboren bastaarden. De onvolledige registratie van doodgeborenen is een algemeen gekend hekelpunt van de parochieregisters²³¹. In ons onderzoek vonden we geen enkele maal een duidelijke vermelding van een doodgeboren onwettige boreling terug, noch in de geboorte noch in de sterfteaktes. Er was wel één enkele casus waar een bastaard slechts één dag oud was geworden. Dit lijkt ons een distorsie daar het aandeel van de bastaarden bij de doodgeborenen aanzienlijk was. F. Van Poppel en J. Kok vermeldden in hun studie omtrent de mortaliteit van illegitieme kinderen dat zij ongeveer 15% uitmaakten van de doodgeboren baby's in Den Haag en dat dit ongeveer 6% was in de rurale streken²³².

Evenzeer de migratie van de ongehuwde vrouwen kort voor de bevalling naar de anonieme stedelijke context werd vaak gezien als een mogelijke oorzaak van een onderschatting van het aantal onwettige geboortes in een landelijke regio²³³. Dit aandeel kon navenant zijn maar een Zweedse studie ontdekte dat er sprake was van een evenwichtig tweerichtingsverkeer, zodat het uiteindelijke aantal onwettige geboortes in een regio relatief stabiel bleef. Zo keerden verschillende ongehuwde zwangere vrouwen terug naar hun geboortedorp vóór de bevalling²³⁴.

²²⁹ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 121-122.

²³⁰ I. DEVOS en C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden', In: J. ART en M. BOONE, Inleiding in tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw., Gent, Mens en Cultuur Uitgevers, 2004, pp. 192-195.

²³¹ Ibid., p. 195.

²³² F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, 'La cause principale des différences c'est la crime: essai d'explication de la surmortalité des enfants illégitimes a la Haye au milieu du XIXe siecle', In : Annales de démographie historique, Paris, 1995, p. 251.

²³³ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 210.

²³⁴ Citaat uit: B. VERLEYSEN, op.cit., p. 61.

Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat ondanks het feit dat we geen onwettige doodgeboren kinderen teruggevonden hebben, een onderschatting van de onwettigheid relatief beperkt bleef voor ons onderzoek.

4. 1. 2 DE GESLACHTSVERHOUDINGEN

Wanneer we de geslachtsverhoudingen bekijken voor de onderzochte regio zien we dat er een duidelijk overwicht was van het aantal jongens. Voor het Brugse Vrije werden er 19% meer illegitieme mannelijke baby's geboren dan vrouwelijke. Dit is heel wat hoger dan de natuurlijke geslachtsratio van 105 jongens op 100 meisjes bij de geboorte²³⁵. Wanneer we de sekseverschillen afzonderlijk bekijken voor de twee geografische streken van het Brugse Vrije valt het op dat dit mannelijk overwicht volledig bepaald werd door de situatie in de zandregio. Terwijl in de polderregio 4% meer jongens geboren werden, wat dicht bij de natuurlijke waarden ligt, was dit voor de zandregio maar liefst 33%. Hoewel we met een klein aantal geboortes werken, wat betekent dat de resultaten in grote mate beïnvloed kunnen worden door extreme waarden, lijkt ons dit verschil te groot om het enkel aan toeval toe te schrijven.

Tabel 4. 1. De geslachtsverhoudingen van het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
man	32	57,14	25	51,02	57	54,29
vrouw	24	42,86	24	48,98	48	45,71

C. Vandenbroeke vermeldde dat bij de bevruchting het mannelijke overwicht veel groter was dan bij de geboorte. Bij de fertilisatie kon deze proporties aannemen van 100 tot 150% tegenover de vrouwelijke embryo's. Tijdens de dracht werd er dus een natuurlijke selectie ondergaan die dit mannelijke overwicht sterk reduceerde. Tijdens crisistijden kon deze reductie in nog grotere mate optreden²³⁶. Het is mogelijk dat dit een verklaring biedt voor de grotere proporties van mannelijke baby's in de zandregio via een omgekeerde denkpiste. Zo kon een positieve situatie in de zandregio er eventueel voor gezorgd hebben dat de afstoting van de mannelijke embryo's beperkter bleef. Zoals reeds vermeld in het tweede hoofdstuk poneerde C. Vandenbroeke dat de regio's waar de textielnijverheid wijdverspreid was, zoals

²³⁵ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .* , p. 143.

²³⁶ *Ibid.* , pp. 143-144.

in de zandregio, de bevolking er een relatieve welvaart in het 2de en het 3de kwart van de 18de eeuw kenden²³⁷.

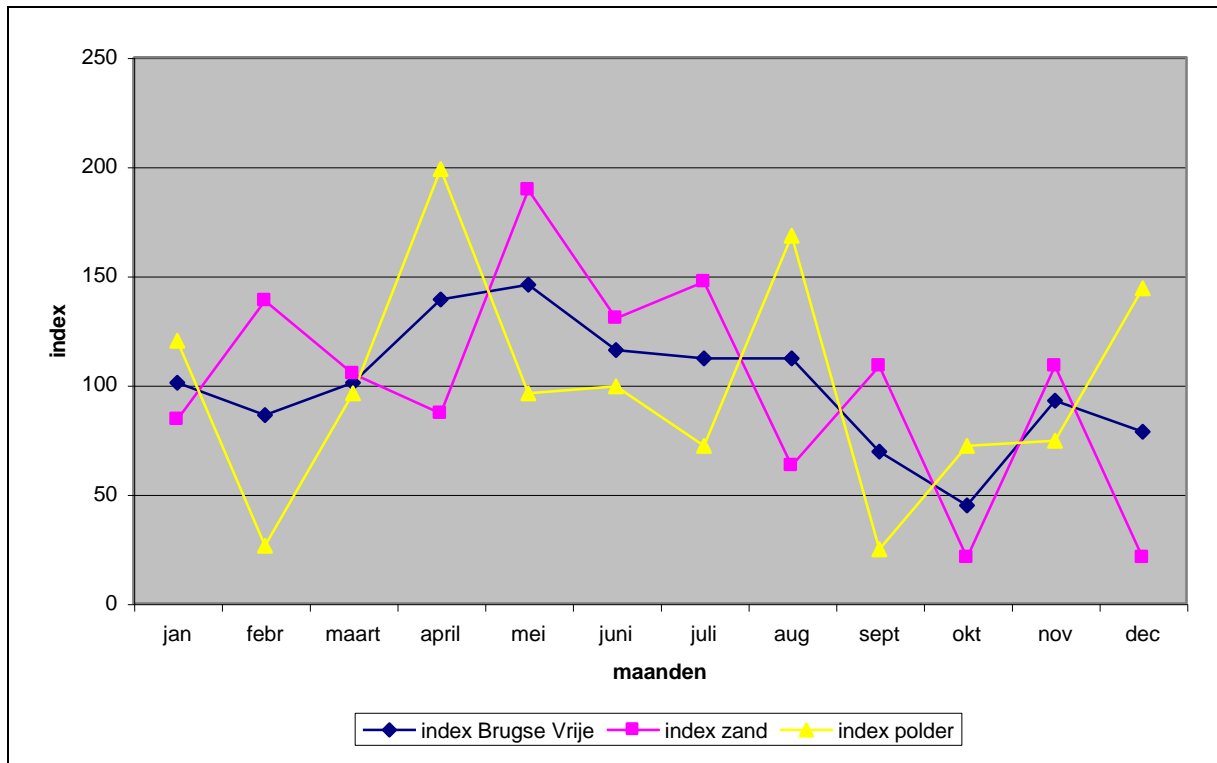
4. 1. 3. SEIZOENSFLUCTUATIES

Om dit eerste onderdeel af te sluiten lijkt het ons aangewezen de seizoensvariatie van de onwettige geboortes te bekijken. Dit kan namelijk al een eerste inzicht geven inzake de geldigheid van de *courtship-hypothese*, waarbij de gelijkenissen tussen de omstandigheden waarin illegitieme als legitieme geboortes ontstonden centraal staan.

In de onderstaande grafiek zijn de concepties van de illegitieme geboortes in het Brugse Vrije afgebeeld. Het leek ons belangrijker om de concepties weer te geven dan de geboortes, omdat deze ons informatie verschaffen over de specifieke periodes waarin voorhuwelijkse seks werd aangegaan. Om de maand van de bevruchting te berekenen zijn we ervan uitgegaan dat een zwangerschap negen maanden bestreekt, hoewel dit in de werkelijkheid niet steeds het geval was. Daarnaast werd er voor geopteerd om met een index van het aantal concepties per maand te werken om een optimale vergelijking tussen het verloop in de twee onderzochte regio's te bewerkstelligen.

Grafiek 4. 1. De seizoensfluctuaties van de onwettige concepties in het Brugse Vrije, 1730-1760

²³⁷ C. VANDENBROEKE, 'Levensstandaard en tewerkstelling. . . ', p. 189.

Wanneer we het verloop voor gans het Brugse Vrije bekijken, valt het op dat de meeste bevruchtingen plaats vonden in de periode van april tot augustus, met een kleine piek in de maanden april en mei. De periode van september tot maart vertonen lagere waarden met een dieptepunt in de maanden september en oktober en een lichte terugval in februari. Verscheidene studies omtrent de onwettigheid die uitgevoerd werden voor andere regio's in Vlaanderen tijdens het Ancien Regime vertonen grote gelijkenissen met dit patroon van de seizoensvariatie van de illegitieme concepties in het Brugse Vrije. In deze studies zijn het aantal concepties in de maand augustus wel reeds sterk gedaald²³⁸. Als we de twee regio's apart bekijken zien we dat de afwijking van dit klaarblijkelijk algemene patroon een gevolg was van een piek van de onwettige concepties in de polderregio.

De veel voorkomendheid van dit patroon insinueert dat de variatie in de concepties van ontzettigen op maandelijks termijn weinig afweek van de fluctuaties van alle concepties. L. Spanhove vermeldde in zijn studie naar de bevolkingsevolutie op het platteland rond Brugge in de 18de eeuw dat de wettige concepties het hoogst waren van april tot mei. Hierna trad een daling in met een dieptepunt in september en oktober. Na een stijging in de maanden november en december bleven de concepties stabiel tijdens de periode van januari tot en met

²³⁸ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 84. ; H. VAN PARYS, *op. cit.*, pp. 100-101. ; G. VERBEURGT, *op. cit.*, p. 205. ; S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, pp. 83-84.

maart²³⁹. Wanneer wij dit vergelijken met de onwettige concepties bekomen uit ons onderzoek valt de gelijkenis niet te ontkennen. Ook de studie van Veurne-Ambacht bevestigde dat zowel de onwettige als de wettige concepties in de 17de–18de eeuw het bovenbeschreven patroon volgden²⁴⁰. Het samenvallen van de onwettige en wettige seizoensfluctuaties is overigens niet beperkt tot Vlaanderen. Ook in Engeland werden er grote gelijkenissen onderkend tussen de seizoensvariatie van de concepties van de onwettige en wettige geboortes. Er dient wel benadrukt te worden dat dit niet overal zo was. Zo wees een studie van Gaunt in Oost-Zweden aan dat de periodes waarin vele illegitieme concepties plaatsvonden sterk konden afwijken van de legitieme²⁴¹.

We kunnen ons afvragen welke factoren dit vrij typische preïndustriële patroon bepaalden. De hogere waarden in de periode van april tot juli, wat samenvalt met de lente en de vroege zomer, waarin de meeste dieren copuleren, kan een argument zijn²⁴². Daarnaast betekende mooier weer dat de jongeren zich konden onttrekken van de ouderlijke controle binnenshuis om in de velden wat privacy op te zoeken²⁴³. De voornaamste reden is de vele feesten, waaronder huwelijksfeesten, kermessen en bedevaarten die in de maanden april en mei werden gehouden en waar beide seksen elkaar konden ontmoeten²⁴⁴. De lagere waarden vanaf juli-augustus kunnen in de rurale regio's gerelateerd worden met de arbeid in de primaire sector²⁴⁵. In de zomer was het enorm druk wegens het binnenhalen van de oogst, zodat normaal tijdens deze periode een daling van het aantal concepties merkbaar was. Er was zelfs sprake van een bewust bepalen van de concepties zodat de geboortes niet in de actieve seizoenen vielen zoals april/mei en juli/augustus wat inderdaad overeenkomt met een lager aantal concepties vanaf de maanden augustus tot november²⁴⁶. Ook de Kerk kon hier invloed op hebben. Deze bepaalde immers dat tijdens de vasten en advent, respectievelijk rond maart en december, er een verbod was op geslachtsgemeenschap. Het blijkt evenwel dat deze verbodsbepalingen, met name tijdens de advent, niet steeds gevolgd werden²⁴⁷.

²³⁹ L. SPANHOVE, *art. cit.*, p. 89.

²⁴⁰ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 120.

²⁴¹ Citaat uit: E. A. WRIGLEY, *art. cit.*, p. 162.

²⁴² G. VERBEURGT, *op. cit.*, p. 206.

²⁴³ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 84.

²⁴⁴ M. C. GIJSSELS, *loc. cit.*

²⁴⁵ H. VAN PARYS, *op. cit.*, p. 101.

²⁴⁶ C. VANDENBROEKE, 'Het seksueel gedrag. . .', p. 227.

²⁴⁷ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en Trouwen...*, p. 60.

Hoewel het Brugse Vrije grote gelijkenissen vertoont met het algemene patroon vallen er toch enkele verschillen op tussen de polder en de zandstreek. Er is zelfs enigszins sprake van een tegengesteld verloop. Het afwijkende patroon en de fluctuaties in beide regio's vallen moeilijk te verklaren. We moeten wel opnieuw benadrukken dat het weinig aantal geboortes waarmee we werken, enige discrepanties met zich mee kon brengen.

In de polderregio vallen twee pieken op, namelijk in april en augustus. De piek in april was zoals reeds hierboven vermeld vrij algemeen en kan verklaard worden door de vele feesten waarbij jongeren met elkaar in contact kwamen. De lagere waarden in de periode mei en juni kunnen daarnaast veroorzaakt zijn door het vele werk die er te doen was in de primaire sector. De maand augustus vertoonde terug een piek. Mogelijks zorgde het binnenhalen van de oogst ervoor dat de contacten tussen de jongeren, die werkten op de grote landbouwbedrijven, opnieuw voor een korte periode werden aangewakkerd. De toename in december kan opnieuw gerelateerd worden met een aantal feesten, hoewel dit ook de periode van de advent was, wanneer geslachtsgemeenschap volgens de Kerk getemperd moest worden. Dit verbod blijkt dus in de polder niet echt veel effect gehad te hebben op de voorechtelijke relaties, hoewel de lagere waarden in februari en in mindere mate maart aangeven dat het verbod op seks tijdens de vastenperiode wel enigszins gevolgd werd.

De zandregio vertoonde inzake de verbodsbepalingen van de Kerk een tegengesteld verloop, namelijk weinig concepties in december en hogere waarden in februari en maart. De onwettige concepties in de periode mei en juni vormen in de zandregio een piek, conform de algemene trend. In augustus was er, in tegenstelling tot de polder, wel een daling. Dit verschil tussen beide regio's kan mogelijks verklaard worden door de afwijkende bedrijfsstructuren. In de polderregio gingen de jongeren tijdens de oogstperiode werken op de grote commerciële boerderijen waar zij in contact kwamen met arbeiders van het andere geslacht. In de zandregio waar het kleinbedrijf de norm was, maakte men minder gebruik van landarbeiders, zodat dit contact er niet was.

We kunnen besluiten dat het Brugse Vrije in grote lijnen het typische preïndustriële patroon van de seizoensvariatie van de concepties volgde, wat de *courtship-hypothese* enigszins bevestigt. Wanneer we de twee regio's apart beschouwen, vertonen deze evenwel enkele onregelmatigheden.

4. 2. DE MOEDER

4. 2. 1. AANTAL

Hoewel we 105 onwettige geboortes terugvonden in de gemeenten geselecteerd uit het Brugse Vrije voor de periode 1730-1760, betekent dit niet dat er evenveel moeders waren. We hebben in het Brugse Vrije in totaal 91 ongehuwde moeders teruggevonden waarvan er 11 meer dan één keer het leven schonken aan een onwettig kind. Deze vrouwen werden *repeaters* genoemd en bespreken we verder in dit hoofdstuk. Naast deze *repeaters* onderging de meerderheid van de ongehuwde moeders slechts eenmalig een illegitieme geboorte. In totaal waren dit 80 vrouwen. Hoewel de zogenaamde *singletons* een duidelijke meerderheid vormden, viel het aantal *repeaters* niet te verwaarlozen. Zij maakten 12,09% van de ongehuwde moeders uit, wat toch een navenant aandeel is.

Vooraleer over te gaan naar de bespreking van het profiel van de ongehuwde moeder willen eerst nog even de aandacht vestigen op enkele problemen die we ondervonden in de loop van het onderzoek. De parochieregisters voor de periode 1730-1760, hoewel vrij volledig, bevatten niet veel informatie. Meestal werden in de geboorteaktes enkel de namen van het kind, de moeder en in enkele gevallen die van de natuurlijke vader vermeld. Hoewel pas vanaf 1778 beslist werd om meer gegevens in de aktes op te schrijven, ondervonden wij dat soms vanaf 1750 bijkomende informatie zoals de leeftijd of de geboorteplaats van de moeder werd vermeld²⁴⁸. Deze opname van extra informatie in de geboorteaktes was jammer genoeg veelal uitzondering dan regel.

Om over gegevens rond de ongehuwde moeders, het onwettige kind en de eventuele vader te beschikken, zijn we er telkens op zoek gegaan naar hun geboorte-, huwelijks- en sterftegegevens in de klappers. Vaak bleek het moeilijk om linken te leggen tussen de verschillende aktes. Zo was het eventueel mogelijk om de vital facts van een bepaalde vrouw te reconstrueren maar kon niet met zekerheid gesteld worden dat dit effectief de ongehuwde moeder uit de geboorteakte van het illegitieme kind betrof. Dikwijls hadden we een vermoeden dat dit wel zo was. Om deze gegevens niet uit te sluiten hebben we ze opgenomen in deze studie maar wordt er steeds vermeld of de gegevens met zekerheid juist waren of niet.

We hebben een onderscheid gemaakt tussen de informatie waarvan we met zekerheid, vermoedelijk of zonder zekerheid de juistheid ervan konden bepalen. Er werd uitgegaan van een bepaalde zekerheid wanneer er een duidelijke link was tussen de geboorteakte van het

²⁴⁸ I. DEVOS, C. VANDENBROEKE, 'Historische demografie. . .', p. 193-195.

illegitieme kind en de andere gegevens. Dit was bijvoorbeeld mogelijk wanneer er een leeftijd van de moeder in de geboorteakte van het onwettige kind werd meegegeven en deze in grote mate overeenkwam met een geboorteakte van de ongehuwde moeder. Vaak waren de volkstellingen uit 1748 voor het Brugse Vrije van belang in dit proces. Wanneer de bastaard nog leefde en woonde bij zijn moeder, werden de andere gegevens uit de volkstellingen als ‘zeker’ beschouwd. De status ‘vermoedelijk’ werd aan die gegevens toegewezen wanneer er een link was met de geboorteakte van de bastaard maar via de getuigen. Wanneer bijvoorbeeld de getuigen op de geboorteakte van het illegitieme kind verwanten van de moeder bleken te zijn, konden we ervan uitgaan dat deze informatie vermoedelijk geldig was. We waren niet zeker van de gegevens wanneer op geen enkele wijze een directe link tussen de geboorteakte van de bastaard en de overige gegevens gelegd kon worden, hoewel de vital facts van de moeder of vader onderling wel klopten. Tijdens de verwerking van de gegevens werd steeds onderzocht in welke mate de vermoedelijk en de niet zekere gegevens afweken van de zekere informatie. Wanneer er een te grote discrepantie merkbaar was, werden deze bijgevolg niet opgenomen.

4. 2. 2. DE LEEFTIJD VAN DE ONGEHUWDE MOEDERS

In dit onderdeel wordt er een overzicht gegeven van de leeftijden van de ongehuwde moeders op het ogenblik van hun eerste onwettige geboorte. De leeftijden bij eventuele meerdere illegitieme geboortes worden verder in dit hoofdstuk besproken wanneer we ons specifiek focussen op de *repeaters*. Er werd er voor geopteerd enkel de eerste illegitieme geboortes op te nemen om een goede vergelijking te kunnen maken met de leeftijd waarop vrouwen voor het eerst huwden. Deze vergelijking is belangrijk om de geldigheid van de vermelde *courtship-hypothese*, waarbij verondersteld wordt dat zowel het huwelijk als de illegitimititeit een gevolg was van de *courtschip*, namelijk de traditionele gebruiken rond het proces waarbij koppels gevormd werden, voor het Brugse Vrije te toetsen²⁴⁹.

In totaal werden er voor 67 van de 91 vrouwen een leeftijd teruggevonden, wat overeenkomt met 73,6%. Voor sommige ongehuwde moeders beschikken we over leeftijden bekomen uit verschillende akten die niet steeds met elkaar overeenkomen, hoewel het dezelfde vrouw betreft. Voornamelijk in de sterfteaktes was de priester vaak niet accuraat inzake de

²⁴⁹ G. ALTER, *op. cit.*, p. 125.

leeftijdsvermelding. Wanneer wij de keuze hadden, gaven we de voorkeur aan de leeftijdsvermelding uit bepaalde aktes. Ze staan hieronder volgens graad van belangrijkheid opgesomd, waarbij aan de eersten een grotere waarde werden toegekend: vermelding van de leeftijd van de moeder in de geboorteakte van de bastaard, geboorteakte van de moeder, volkstelling uit 1748, de huwelijksakte van de moeder, de sterfteakte. De leeftijden die we bekwamen waren niet allemaal zeker. Ongeveer voor 50% van de leeftijden zijn we zeker van, 10% was de afgeleide leeftijd vermoedelijk die van de ongehuwde moeder en van 40% zijn we niet zeker.

De gemiddelde leeftijd waarbij een ongehuwde moeder van haar eerste illegitieme kind beviel was in het Brugse Vrije 26,9 jaar. Dit gemiddelde werd berekend op basis van alle gegevens. Wanneer wij enkel de zekere gegevens in beschouwing nemen was de gemiddelde leeftijd 26,33 jaar. Er is dus sprake van een lichte vervorming door de gegevens waarvan we niet volledig zeker waren van hun geldigheid. Aangezien de zekere leeftijden nog vrij talrijk zijn, namelijk 36% van alle vrouwen, baseren we ons op deze gegevens. De moeders waren dus gemiddeld 26 jaar en 4 maanden oud. De mediaan was 23 jaar wat betekent dat het gemiddelde vervormd werd door een aantal oudere leeftijden. De meerderheid van de vrouwen was dus iets jonger bij de geboorte van hun bastaard dan deze gemiddelde leeftijd aangeeft. Wanneer we de twee oudste leeftijden (47 en 50 jaar) elimineerden, bekwamen we al een veel reëler gemiddelde, namelijk 25 jaar.

Jammer genoeg beschikken we niet over gemiddelde leeftijden bij het eerste huwelijk voor de regio rond Brugge maar uit gegevens voor Vlaanderen en Brabant gepubliceerd door C. Vandenbroeke konden we een gemiddelde leeftijd van 27 jaar berekenen voor de periode 1730-1760²⁵⁰. We kunnen dus besluiten dat de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije enkele maanden jonger waren bij de onwettige geboorte. Rekening houdend met bovenvermelde vervorming kon het verschil evenwel oplopen tot 2 jaar.

Wanneer we de bekomen leeftijden vergelijken met de resultaten uit onderzoeken omtrent de onwettigheid in andere regio's tijdens de 18de eeuw, kunnen we besluiten dat de waarden voor het Brugse Vrije relatief algemeen waren. In het Antwerpse bekwam B. Verleysen een gemiddelde van 25 jaar voor de periode 1780-1799. In Kortrijk bleken de ongehuwde

²⁵⁰ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', In: I. DEVOS, L. KENNEDY, Marriage and rural economy. Western Europe since 1400., Turnhout, Brepols, 1999, p. 118.

moeders iets ouder te zijn, namelijk 26 jaar, tijdens dezelfde periode. We merken op dat vanaf de 2de helft van de 18de eeuw de leeftijden van de ongehuwde moeders een algemene dalende trend vertoonden in Vlaanderen²⁵¹. Met dit indachtig kunnen we aannemen dat de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije omstreeks het midden van de 18de eeuw op een jongere leeftijd van hun eerste bastaard bevielen dan in de regio rond Antwerpen en Kortrijk op het einde van de 18de eeuw. Dit proces is bovendien ook reeds duidelijk in het Brugse Vrije. De gemiddelde leeftijd voor de periode 1730-1744 was 27,4 jaar terwijl deze voor de periode 1745-1760 reeds gedaald was tot 26,6 jaar op basis van alle gegevens. De twee hogere leeftijden die voor een vervorming van het algemene gemiddelde zorgden, waren daarenboven allebei afkomstig uit de periode 1745-1760.

Het overzicht met de leeftijdscategorieën, in tabel 4. 2. , vertoont een duidelijk overzicht van de categorieën 20-24 en 25-29 jaar voor het Brugse Vrije. Samen waren ze goed voor 70% van alle ongehuwde moeders. De leeftijdscategorie 20-24 jaar geniet evenwel een meerderheid met 45%.

Tabel 4. 2. Leeftijd spreiding in het Brugse Vrije, 1730-1760

	Gegevens zeker		Alle gegevens	
	abs	%	abs	%
<15	0	0,00	0	0,00
15-19	3	9,09	6	8,96
20-24	15	45,45	25	37,31
25-29	8	24,24	16	23,88
30-34	2	6,06	11	16,42
35-39	3	9,09	5	7,46
40-44	0	0,00	2	2,99
45-49	1	3,03	1	1,49
>50	1	3,03	1	1,49

Uit de tabel blijkt duidelijk dat tienerzwangerschappen vrij uitzonderlijk waren in het Brugse Vrije. De drie ongehuwde moeders die in deze categorie voorkwamen waren 18 en 19 jaar. Dit bevestigt dat geslachtsgemeenschap niet voor de jong en onervaren was weggelegd en dat men pas op huwbare leeftijd overging tot seks²⁵². Het lage aantal tienerzwangerschappen is ook niet verwonderlijk daar de menstruatie pas op late leeftijd intrad tijdens het Ancien Regime, namelijk omstreeks 15-16 tot 18-19 jaar²⁵³.

De jongeren werden in het Ancien regime pas vanaf 25 jaar als volwassen beschouwd wat betekende dat als ze voor hun 25 jaar wensten te huwen ze de toestemming van hun ouders of

²⁵¹ M. C. GIJSSELS, *art. cit.*, p. 98. ,C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag. . . ', p. 214.

²⁵² P. LASLETT, *op. cit.*, p. 54.

²⁵³ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 186.

voogd moesten krijgen²⁵⁴. Gezien de dominantie van de leeftijdscategorie 20-24 jaar onder de ongehuwde moeders kon een weigering door de ouders of de voogd om een huwelijk toe te staan mogelijks reeds een gedeeltelijke verklaring vormen voor de illegitieme geboorte, hoewel wanneer een vrouw zwanger was men toch over het algemeen een huwelijk prefereerde.

Wanneer we de leeftijden voor de twee onderzochte regio's bekijken, kunnen enkele verschillen opgemerkt worden. Het gemiddelde van de zekere leeftijden waarop de ongehuwde moeders bevielen van hun eerste bastaard was voor de zandregio 25,1 jaar, terwijl dit in de polderstreek 28 jaar was. De mediaan voor beide gebieden was respectievelijk 23 en 25 jaar. Het is duidelijk dat de ongehuwde moeders in de regel ouder waren in de plattelandsgemeenten ten noorden van Brugge dan deze in de zandregio. Dit wordt eveneens duidelijk bevestigd als we de leeftijdspreiding bekijken.

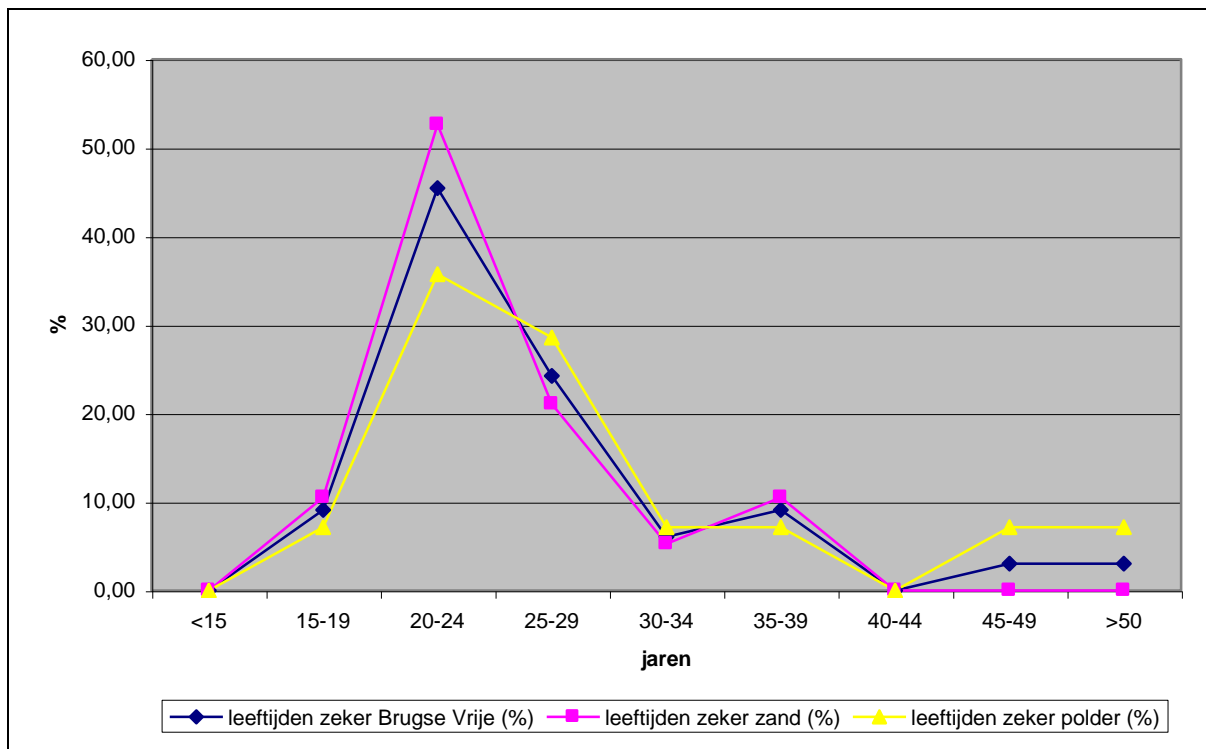
Tabel 4. 3. Leeftijdspreiding zand en polderregio, 1730-1760

	zand				polder			
	Gegevens zeker		Alle gegevens		Gegevens zeker		Alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
<15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	2	10,53	2	5,56	1	7,14	4	12,90
20-24	10	52,63	17	47,22	5	35,71	8	25,81
25-29	4	21,05	9	25,00	4	28,57	7	22,58
30-34	1	5,26	4	11,11	1	7,14	7	22,58
35-39	2	10,53	3	8,33	1	7,14	2	6,45
40-44	0	0,00	1	2,78	0	0,00	1	3,23
45-49	0	0,00	0	0,00	1	7,14	1	3,23
>50	0	0,00	0	0,00	1	7,14	1	3,23

Om de verschillen inzake de leeftijdspreiding tussen de regio's volledig tot hun recht te laten komen, worden deze verduidelijkt in een grafische voorstelling. We hebben enkel de zekere gegevens opgenomen in de onderstaande grafiek.

Grafiek 4. 2. De leeftijdsspreiding in het Brugse Vrije, 1730-1760 (zekere gegevens in %)

²⁵⁴Ibid., p. 55.

We zien dat in beide regio's een grote meerderheid van de ongehuwde moeders afkomstig is uit de leeftijdsklassen 20-24 en 25-29 jaar met een dominantie van de eerste. In de zandregio is de leeftijdscategorie 20-24 evenwel veel beter vertegenwoordigd, namelijk 53%, dan in de polderregio met 36%. In het laatstgenoemde gebied lijken de leeftijden iets meer gespreid te zijn over de oudere leeftijdsklassen. We moeten wel opmerken dat in de polders twee extreme leeftijden voorkwamen die, zoals eerder werd vermeld, voor een vorming kunnen zorgen. Wanneer we alle leeftijden, ook degene waarvan we niet zeker waren, beschouwen, blijft het verschillende patroon in de zand en de polderregio geldig. In zandregio bleef er een sterke concentratie binnen de 20-24 en 25-29 jaar terwijl dit minder duidelijk was in de polderstreek. Het aantal moeders in de oudere leeftijdsklassen, en voornamelijk tussen de 30-34 jaar, waren sterker vertegenwoordigd in de polders.

Dit verschil is verrassend aangezien er in de zandregio een restrictiever huwelijkspatroon, namelijk hogere huwelijksleeftijden en hoger aantal definitief celibatairen, in werking was dan in de polderstreek²⁵⁵. Deze paradox kan slechts gedeeltelijk verklaard worden door de burgerlijke staat van de ongehuwde moeders. Zoals we verder bespreken, zijn er in de polderregio inderdaad meer ongehuwde moeders die al weduwe, en bijgevolg waarschijnlijk ouder, waren op het moment van de geboorte van hun illegitiem kind dan in de zandregio. Dit

²⁵⁵ N. ZWAENPOEL, *op. cit.*, pp. 39-40. ; L. SPANHOVE, *art. cit.*, p. 93.

hoger aantal weduwes was evenwel vrij beperkt zodat deze niet volledig de oudere leeftijden in de polderregio kan verklaren.

Een andere mogelijke interpretatie verschaft G. Alter ons. In zijn onderzoek naar de ongehuwde moeders in Verviers concludeerde hij dat hoewel deze vrouwen er gemiddeld één jaar ouder waren dan de bruiden bij hun eerste huwelijk er sprake is van een bepaalde subgroep die gekenmerkt werd door een lagere gemiddelde leeftijd. Deze subgroep vertoonde grote gelijkenissen met de zwangere bruiden die bevielen van prenuptiale kinderen. De bastaarden afkomstig uit deze subgroep werden dan ook snel na hun geboorte gelegitimeerd door een huwelijk²⁵⁶. Bij deze moeders is het duidelijk dat hun huwelijk wegens hun jeugdige leeftijd niet vervroegd, en dus in tegenstelling tot de prenuptialen niet op tijd voltrokken, kon worden maar dat de intenties van het koppel om te trouwen niet betwist werden. G. Alter benadrukte het onderscheid tussen bovenvermelde groep en de oudere ongehuwde moeders die een grotere kans hadden om definitief verlaten te worden²⁵⁷. Het is mogelijk dat de meeste van de ongehuwde moeders in de zandregio tot de subgroep behoorden en dat op deze wijze hun jongere leeftijden verklaard kunnen worden. Dit thema wordt uitgebreid besproken in hoofdstuk vijf.

4. 2. 3. DE BURGERLIJKE STAAT VAN DE MOEDERS

In dit onderdeel wordt nagegaan of de ongehuwde moeders op het moment van de onwettige geboorte al dan niet weduwes waren. Wederom werd er zelden een vermelding gemaakt van de burgerlijke staat in de geboorteaktes van de bastaarden. Deze informatie hebben we bijgevolg gehaald uit de sterfteaktes van de moeder of eventuele vermeldingen uit de volkstelling van 1748. In totaal konden we voor 52 van de 91 ongehuwde moeders haar burgerlijke staat achterhalen wat een 57% betekende. De repeaters werden enkel opgenomen voor hun eerste onwettige geboorte. Meestal bleef hun burgerlijke staat stabiel wat een overschatting betekende wanneer wij hen bij elke onwettige geboorte zouden opnemen. Slechts in één geval was er een mutatie. De betreffende ongehuwde moeder was bij haar eerste bastaard alleenstaand, maar bij haar tweede reeds weduwe. In dit onderdeel werd ze opgenomen als ongehuwd.

²⁵⁶ G. ALTER, *op. cit.*, p. 131-133.

²⁵⁷ *Ibid.*, p. 127.

Ook hier waren we niet steeds zeker over de geldigheid van de informatie. Er wordt dus andermaal een onderscheid gemaakt tussen de gegevens waarvan we zeker, vermoedelijk zeker en niet zeker waren. De burgerlijke staat werd als zeker beschouwd wanneer deze vermeld werd in de geboorteakte van de bastaard of als bij de sterfteakte of volkstelling van de moeder een overleden echtgenoot werd vermeld die zeker reeds gestorven was voor de geboorte van de bastaard. Daarnaast werden de moeders die ongehuwd stierven beschouwd als zekere vrijgezellen. We waren minder zeker over de burgerlijke staat vermeld op de sterfteaktes, waarvan we zeker of bijna zeker waren, wanneer de vermelde echtgenoot effectief na de geboorte van de bastaard huwde met de moeder. Eventuele vroegere echtgenoten werden namelijk niet steeds vermeld. Ten slotte kon er geen zekerheid toegekend worden aan de burgerlijke staat vermeld in de sterfteaktes of volkstellingen wanneer er geen zekerheid was omtrent deze aktes zelf.

Hoewel er van enige vervorming sprake is door de minder zekere gegevens hebben we deze toch opgenomen in het onderzoek wegens het geringe aantal burgerlijke staten waar we volledig zeker van waren (15% of 8 vrouwen). Wanneer we de tabel 4. 4. bekijken, zien we dat de overgrote meerderheid van de ongehuwde moeders op het moment van de illegitieme geboortes nooit gehuwd waren geweest. Dit aandeel lijkt groter te zijn in de zandregio. Wanneer we alle gegevens beschouwen was 90% van de moeders in de zandregio ongehuwd op het ogenblik van de onwettige geboorte, terwijl dit in de polderregio 72,73% was. Dit lager aantal ongehuwde vrouwen werd bepaald door een hoger aantal weduwen in de laatstgenoemde regio. In totaal maakten zij er 27% van de ongehuwde moeders uit. We moeten wel vermelden dat dit aantal hoogstwaarschijnlijk overschat is. In de polder zijn we namelijk van twee derden van deze weduwes niet zeker over de gegevens. Daarnaast kan het weinig aantal gegevens waarover we beschikken voor ernstige overdrijvingen zorgen. Wanneer we louter naar de zekere gegevens kijken zien we dat er evenveel moeders in beide regio's op het ogenblik van de bevalling ongehuwd waren.

Tabel 4. 4. Burgerlijke staat van de moeders in het Brugse Vrije, 1730-1770

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
ONGEHUWD totaal	27	90,00	16	72,73	43	82,69
zeker	3	75,00	3	75,00	6	75,00

vermoedelijk	13	100,00	6	85,71	19	95,00
niet zeker	11	84,62	7	63,64	18	75,00
WEDUWE totaal	2	6,67	6	27,27	8	15,38
zeker	0	0,00	1	25,00	1	12,50
vermoedelijk	0	0,00	1	14,29	1	5,00
niet zeker	2	15,38	4	36,36	6	25,00
GEHUWD totaal	1	3,33	0	0,00	1	1,92
zeker	1	25,00	0	0,00	1	12,50
vermoedelijk	0	0,00	0	0,00	0	0,00
niet zeker	0	0,00	0	0,00	0	0,00

Als wij onze waarden vergelijken met andere studies, versterkt dit het vermoeden dat het grote aantal weduwes in de polderregio het gevolg was van een distorsie. In het Antwerpse was het aandeel van de nooit gehuwden voor de periode 1780-1815, 94,8% terwijl de weduwen slechts 5% uitmaakten²⁵⁸. We moeten wel benadrukken dat B. Verleysen een overschatting van het aantal nooit gehuwden benadrukte in haar studie. A. Vandendriessche bekwam inderdaad licht afwijkende waarden voor het Meetjesland op het einde van de 18de eeuw met name 92% ongehuwde vrouwen tegenover 8% weduwes²⁵⁹.

We kunnen concluderen dat hoewel de vele weduwes onder de ongehuwde moeders in de polders niet als absoluut beschouwd kunnen worden, we ze zeker ook niet mogen onderschatten. In het Ancien Regime was de huwelijksduur in één derde van de gevallen beperkt tot 10 jaar door de hoge mortaliteit²⁶⁰. Er bestonden dus vele jonge weduwes die vaak hun kans opnieuw waagden op de huwelijksmarkt. Dikwijls hadden ze een jong gezin zodat het niet onwaarschijnlijk was dat ook zij een grote nood voelden een nieuwe man te vinden. Koppels waarvan één of beide weduwe of weduwnaar waren, kwamen dan ook frequent voor in de preïndustriële maatschappij²⁶¹. De weduwes, en voornamelijk deze afkomstig uit de lagere sociale klassen, hadden het echter heel wat moeilijker dan hun mannelijke lotgenoten om te hertrouwen²⁶². We kunnen dus vermoeden dat ook hun pogingen vaak mislukten en ze uiteindelijk een ongehuwde moeder werden. Daarnaast verklaarde C. Vandembroeke in zijn studie naar voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen dat in het Ancien Regime, oudere personen en voornamelijk weduwes en weduwnaars vaak actiever waren dan de jongeren

²⁵⁸ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 116.

²⁵⁹ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 83.

²⁶⁰ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. ...*, p. 43.

²⁶¹ C. VANDENBROEKE, *loc. cit.*

²⁶² *Ibid.*, p. 45.

inzake premaritaal seks²⁶³. We kunnen dus verwachten dat er ook bij hen vaak ‘ongelukjes’ gebeurden.

Ten slotte vonden we in de zandregio nog één moeder die gehuwd bleek te zijn. Het betreft Maria Jacoba Follet die op 27 november 1738 beviel van een onwettige zoon, Maximilianus. In de akte werd vermeld dat de moeder gehuwd was maar dat de echtgenoot afwezig bleek te zijn en het kind niet wenste te erkennen. Hij had blijkbaar de getuigen hiervan op de hoogte gebracht, aangezien zij verklaarden dat het kind niet onder zijn naam gedoopt mocht worden²⁶⁴. Het kind stierf 2 maanden later en was inderdaad illegitiem gebleven²⁶⁵. Of het hier een buitenechtelijke geboorte betreft of de ouders gescheiden leefden, valt niet op te maken uit de akte. De afwezigheid van de echtgenoot doet evenwel het laatste vermoeden.

4. 2. 4. DE GEBOORTEPLAATS VAN DE ONGEHUWDE MOEDERS

Voor 56 vrouwen konden we hun geboorteplaats bepalen, wat 61,54% van alle onderzochte vrouwen uitmaakte. We moeten evenwel benadrukken dat we enkel naar de geboorteaktes van de ongehuwde moeders in de geboorteplaats van de bastaard en in de direct aangrenzende gemeenten gezocht hebben. Meldingen van andere gemeenten als geboorteplaats werden daarom enkel bekomen wanneer dit afgeleid kon worden uit de andere gegevens. Soms vonden we in de geboorteakte van de bastaard terug waar de moeder geboren was. Ook uit de sterfte- en huwelijksaktes kon er informatie bekomen worden omtrent de geboorteplaats van de moeder. Deze werkwijze zorgt ervoor dat de ongehuwde moeders die geboren waren in niet-aangrenzende gemeenten onderschat worden. We willen wel benadrukken dat toch bij benadering 62% van alle moeders op deze manier terug gevonden werden, waaruit we afleiden dat de meerderheid van de vrouwen toch dicht bij hun eigen geboorteplaats hun onwettig kind baarden.

Tabel 3. 5. De geboorteplaats van de ongehuwde moeder in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%

²⁶³ C. VANDENBROEKE, ‘Het seksuele gedrag. . . .’, p. 214.

²⁶⁴ RAB, Parochieregisters, Microfilm 1218421, Akte 27/11/1738.

²⁶⁵ RAB, Parochieregisters, Microfilm 1218422, Akte 24/01/1739.

GEBORTEPLAATS BASTAARD totaal	24	80,00	12	46,15	36	64,29
zeker	11	91,67	4	33,33	15	62,25
vermoedelijk	6	85,71	2	66,67	8	80,00
niet zeker	7	63,63	6	54,55	13	59,09
AANGRENZENDE GEMEENTE totaal	5	16,67	9	34,62	14	25,00
zeker	0	0,00	5	41,67	5	20,83
vermoedelijk	1	14,29	0	0,00	1	10,00
niet zeker	4	36,36	4	36,36	8	36,36
VERDER totaal	1	3,33	5	19,23	6	10,71
zeker	1	8,33	3	25,00	4	16,66
vermoedelijk	0	0,00	1	33,33	1	10,00
niet zeker	0	0,00	1	9,09	1	4,55

In beide regio's bevielen de meeste ongehuwde moeders in hun eigen geboorteplaats. In de zandregio was dit de overgrote meerderheid terwijl er in de polderregio meer ongehuwde moeders bevielen in een aanpalende gemeente aan hun geboorteplaats. We kunnen evenwel aannemen dat zij in de loop der jaren verhuisd waren naar deze aangrenzende gemeenten in functie van werk en dus in hun toenmalige woonplaats bevielen. In haar onderzoek naar de onwettigheid in de regio rond Antwerpen schreef B. Verleysen dat hoewel 67% van de ongehuwde moeders beviel in hun eigen geboorteplaats, 97% van deze vrouwen ook woonde in de geboorteplaats van hun bastaard²⁶⁶. Uit deze gegevens besluiten we dat de ongehuwde moeders die ervoor kozen om op het platteland hun bastaard te baren dit voornamelijk in een vertrouwde omgeving deden en bijgevolg waarschijnlijk enige steun kregen van hun familie en kennissen.

Wanneer we het aandeel van de ongehuwde moeders die geboren waren in de niet-aangrenzende gemeenten aanschouwen, is het duidelijk dat dit vaker voorkwam in de polderregio. Als we nagaan welke gemeenten dit waren, was dit in de polderregio ook verder dan in de zandstreek. In de polders waren er twee ongehuwde moeders die bevielen in Westkapelle terwijl hun geboorteplaats beduidend verder lag. De ene was geboren in Kortrijk, terwijl de andere ongehuwde moeder afkomstig was uit Brussel. Voor beide vrouwen werd hun geboorteplaats vermeld in de geboorteakte van het onwettige kind zodat we zeker zijn van de gegevens. De andere ongehuwde moeders die bevielen van hun onwettig kind verder van hun eigen geboorteplaats legden niet zo'n grote afstanden af²⁶⁷.

²⁶⁶ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 119.

²⁶⁷ Polder: 1 ongehuwde moeder: geboren in Adegem en geboorte bastaard in Westkapelle (Zeker); 1 vrouw geboren in Snellegem en geboorte bastaard in Westkapelle (niet zeker); 1 vrouw geboren in Dudzele en geboorte bastaard in Houthave(vermoedelijk). Zand: 1 vrouw geboren in Ettelgem en geboorte bastaard in Aartrijke.

Aangezien we enkel informatie hebben over de geboorteplaats en niet over de woonplaats van de ongehuwde moeders kunnen we niet met zekerheid besluiten in welke mate deze vrouwen in het Brugse Vrije bevielen in een vertrouwde omgeving hoewel we hiertoe wel een indicatie kregen. We hadden wel informatie over het migratiepatroon van de ongehuwde moeder. Zo komt duidelijk naar voren dat de ongehuwde moeders in de zandregio veel honkvaster waren dan de vrouwen onderzocht in de polderregio. Dit heeft grotendeels te maken met de verschillende economische structuur van beide regio's. In de polderregio was de landarbeid in loondienst er in hogere mate vertegenwoordigd, een beroep dat gekenmerkt werd door grotere mobiliteit²⁶⁸.

4. 2. 5. DE SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS VAN DE ONGEHUWDE MOEDERS VOOR DE ONWETTIGE GEBOORTE

De enige bron die ons informatie kan verschaffen omtrent de compositie van het huishouden van de ongehuwde moeder vóór de geboorte van haar illegitieme kind is de volkstelling uit 1748 die voor gans het Brugse Vrije georganiseerd werd. Bijgevolg behandelen wij voor dit onderdeel enkel die moeders die na 1748 van een bastaard bevielen om hun situatie vóór deze ingrijpende gebeurtenis in te schatten. Uiteindelijk vonden wij deze gegevens voor 21 van de door ons onderzochte vrouwen. Dit is 48,84% van alle ongehuwde moeders die in en na 1748 van een bastaard bevielen. Het grootste nadeel van deze bron is dat hij slechts een momentopname weergeeft. Vele ongehuwde moeders waren op het ogenblik van de volkstelling nog kinderen waardoor we geen beeld krijgen van de huishoudcompositie vlak voor de geboorte of conceptie van de onwettige kinderen. Niettemin blijkt dat ook met deze bron enkele opvallende en waardevolle besluiten kunnen getrokken worden. Net zoals in de andere onderdelen van dit onderzoek waren wij niet steeds zeker over de bekomen gegevens. Het aantal niet zekere gegevens bleek evenwel gering te zijn inzake de samenstelling van de huishoudens. Enkel voor de weduwe in de zandregio, het uitbestede kind en de dienstmeid in de polderregio konden geen zekere link gemaakt worden met de ongehuwde moeder. De overige gegevens waren zeker of vermoedelijk. Bijgevolg hebben wij geen onderscheid gemaakt omdat de kans tot vervorming beperkt was.

²⁶⁸ N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, p. 168.

Vooraleer we ingaan op de resultaten lichten we kort het concept ‘huishouden’ toe. In de volkstelling werd de bevolking in blokken gegroepeerd waarin eerst de gezinshoofden, vervolgens de kinderen en eventuele inwonend dienstpersoneel, verwanten en kostgangers vermeld werden. Welke criteria de ambtenaren voor deze opstelling hanteerden is niet duidelijk. Vermoedelijk was het slapen onder één dak evenals het gezamenlijk uitvoeren van enkele activiteiten zoals produceren en consumeren belangrijk voor het bepalen van een huishouden²⁶⁹. Op deze wijze kunnen we aannemen dat wanneer een persoon bij een bepaald huishouden werd vermeld deze samenleefde met de andere leden.

Tabel 4. 6. Samenstelling van het huishouden van de ongehuwde moeders vóór de onwettige geboorte, Brugse Vrije, 1748

	zand		polder	
	abs	%	abs	%
Bij 1 of beide ouders :	8	72,72	6	50,00
Beide	3	27,27	1	10,00
Alleen bij de moeder	4	36,36	4	40,00
Alleen bij de vader	1	9,09	0	0,00
Bij verwanten	1	9,09	1	10,00
Gehuwd	0	0,00	1	10,00
Weduwe	1	9,09	1	10,00
Alleen	1	9,09	0	0,00
Andere:	0	0,00	2	20,00
uitbested	0	0,00	1	10,00
dienstpersoneel	0	0,00	1	10,00

De meeste van de ongehuwde moeders woonden ten tijde van de volkstelling bij één of beide ouders. Voornamelijk in de zandregio was dit duidelijk het geval. Opvallend is dat 45,54% van de ongehuwde moeders in de zandregio en 40% in de polderregio één van hun ouders verloren had. Met name de vader was doorgaans reeds gestorven. We willen herhalen dat de ongehuwde moeders ten tijde van de volkstelling meestal tieners of prille twintigers waren en dat het aantal dat hun vader verloren had voor de geboorte van de bastaard nog sterk kon oplopen. Het onderzoek naar onder meer ongehuwde moeders in Verviers uitgevoerd door G. Alter bevestigt dit. Hij observeerde een aantal vrouwen zowel ten tijde van hun illegitieme geboorte als een langere tijd, namelijk tot tien jaar, voor deze gebeurtenis²⁷⁰. De huishoudcomposities van de ongehuwde moeders die hij voor een langdurige periode bestudeerde vertoonden grote gelijkenissen met de waarden bekomen uit ons onderzoek. Alter

²⁶⁹ N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, p. 76.

²⁷⁰ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 25-27.

stelde vast dat ongeveer 70% van de ongehuwde moeders bij één of beide ouders woonde vóór de geboorte. Hiervan waren er 46% die enkel bij hun moeder huisde en waarvan de vader bijgevolg bereids gestorven was tegenover 2% waarvan alleen hun vader vermeld werd. Van de overige 22% leefde beide ouders nog. Het belang van het onderzoek van G. Alter is dat hij deze gegevens vergeleek met de samenstelling van de huishoudens van degenen die huwden zonder zwanger te zijn en de zogenaamde prenuptiale bruiden. Hieruit bleek dat de ongehuwde moeders werkelijk een nadeel hadden. Van de prenuptiale en postnuptiale bruiden leefde respectievelijk 85% en 75% één of allebei hun ouders nog. Voornamelijk wanneer wij de afwezigheid van de vaders bekijken valt het nadeel op. In beide groepen was ongeveer 25 à 26% vaderloos. Het verschil met de ongehuwde moeders is duidelijk. Bij de observatie van de ongehuwde moeders in Verviers ten tijde van de onwettige geboorte woonde slechts 48% bij één of beide ouders, terwijl dit voor de zwangere en niet zwangere bruiden respectievelijk 71 à 74% was²⁷¹. Ook A. Lottin merkte dit fenomeen op tijdens de studie van de onwettigheid in Rijsel. Gemiddeld 70% van de ongehuwde moeders had er één of beide ouders verloren op het ogenblik van de onwettige geboorte. Voornamelijk de sterfte van de vader leek een decisieve rol gespeeld te hebben want 60 à 70% van deze vrouwen had reeds hun vader verloren tegenover 25 à 35% hun moeder. Volgens A. Lottin waren de grotere sterfterisico's voor mannen in het Ancien Regime niet voldoende om deze proporties te verklaren. Naar zijn mening had het overlijden van de vader directe gevolgen op het gedrag van de toekomstige ongehuwde moeders. Enerzijds betekende het verlies van het hoofd van de familie dat de weduwe er alleen voor stond en bijgevolg moest gaan werken. Hierdoor werden de kinderen aan hun lot overgelaten en gingen ze sneller buitenshuis gaan werken, wat de kans op een ongehuwde zwangerschap verhoogde. Anderzijds benadrukte A. Lottin de psychologische gevolgen. De dochters zouden zich makkelijker emanciperen zonder de aanwezigheid van de vaderlijke autoriteit. Maar belangrijker was dat de verleiders de jonge vrouwen zonder vader als een gemakkelijk prooi beschouwden omdat deze geen druk kon uitoefenen tot een herstelling van de eer, namelijk een huwelijk²⁷².

Deze gegevens blijken dus in sterke mate overeen te komen met de situatie in het Brugse Vrije waar 36,36% van de ongehuwde moeders in de zandstreek en 40% in de polderregio hun vader hadden verloren.

²⁷¹ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 127-129.

²⁷² A. LOTTIN, *art. cit.*, pp. 305-309.

De overige ongehuwde moeders die niet bij minimum één van de ouders woonden, zijn verspreid over de andere categorieën. Twee woonden in bij verwanten, vermoedelijk omdat hun ouders gestorven waren. Overigens was nog één vrouw gehuwd op het ogenblik van de volkstelling, terwijl twee reeds weduwe waren geworden en alleen woonden, ofwel samen met haar kinderen of zonder anderen. Daarnaast was er nog één ongehuwde moeder die volledig alleen woonde. De laatste categorie bestond uit een uitbested kind dat inwoonde in een vreemde familie en een dienstmeid. Van deze gegevens waren wij echter niet zeker.

4. 2. 6. BEROEP EN SOCIALE KLASSE VAN DE ONGEHUWDE MOEDERS

Opnieuw zijn wij aangewezen op de volkstelling van 1748 om informatie te bekomen omtrent het beroep van de ongehuwde moeders. Geen enkele keer werd er een beroep vermeld op de geboorteakte van het onwettige kind en slechts éénmaal verkregen we informatie rond de professionele bezigheid in een sterfteakte. Ten tijde van de volkstellingen waren de meeste ongehuwde moeders nog kind of reeds gehuwd waardoor zeer weinig beroepsvermeldingen gevonden werden. In de bovenvermelde sterfteakte werd het beroep spinsters genoemd. Uit de volkstelling werd slechts éénmaal een beroep gevonden, namelijk een dienstmeid. Wij waren wel niet zeker omtrent deze informatie. De vrouwen die in de volkstellingen het hoofd van een huishouden waren, namelijk twee weduwes en een vrouw die volledig alleen woonde, waren allen afhankelijk van de armenzorg. Dit is niet verwonderlijk vermits vele ongehuwde vrouwen en weduwes het moeilijk hadden om te overleven en zij de meerderheid van de behoeftigden van de armendis vormden. Het vrouwelijke loon betrof maar de helft tot een kwart van het loon van een mannelijke ongeschoolde arbeider, waardoor zij niet zelfstandig konden overleven²⁷³. Wegens de beperkte gegevens die we hebben inzake de beroepsstructuur van de ongehuwde moeders, is het bijgevolg niet mogelijk er een studie van te maken. Onderzoeken die uitgevoerd werden in latere periodes, wanneer de bronnen meer informatie bevatten, maken het toch mogelijk om ons een beeld te vormen. Alle onderzoeken vermeldden een dominantie van het dienstpersoneel, textielwerksters en dagloonsters onder de ongehuwde moeders. In bepaalde regio's bleek het overgrote deel van de ongehuwde moeders eerder tewerkgesteld als dienstpersoneel²⁷⁴. P. Laslett benadrukte de grote concentratie van dienstmeiden onder de ongehuwde moeders in Engeland en poneerde zelfs dat er een

²⁷³ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 41.

²⁷⁴ V. DEMARS-SION, *op. cit.*, p. 53. , B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 109.

positieve correlatie tussen beide op te merken viel²⁷⁵. Andere studies duiden voornamelijk de textielsector aan als de belangrijkste beroepssector van de ongehuwde moeders²⁷⁶. In de overige studies maakten de dagloonsters of arbeidsters het gros van de ongehuwde moeders uit²⁷⁷. Deze variatie werd voornamelijk bepaald door de algemene beroepenstructuur van de betreffende gebieden. Zo waren de meeste ongehuwde moeders textielwerksters in de regio's waar de huisnijverheid bloeiend was of in de stedelijke textielcentra. In landbouwregio's waar de huisnijverheid minder verspreid was, vond men dan voornamelijk dienstpersoneel of arbeidsters. Met de specifieke verschillen tussen de polderregio en zandregio inzake de beroepenstructuur indachtig kunnen we vermoeden dat in de zandregio de meeste ongehuwde moeders tewerkgesteld waren in de rurale textielnijverheid, dikwijls in combinatie met de landbouw. In de polderregio, gezien de vele landarbeiders en de nagenoeg afwezigheid van de huisnijverheid, kunnen we het als waarschijnlijk achten dat de meeste ongehuwde moeders er tewerkgesteld waren als dienstpersoneel of arbeidster.

We concluderen dat hoewel de dominantie van een bepaalde beroepstak kon variëren in de verschillende regio's, de meeste van de ongehuwde moeders tewerkgesteld waren in de bovenvermelde drie beroepsgroepen. Dit waren eveneens de laagste professionele klassen. De ongehuwde moeders werden dus voornamelijk gerekruteerd uit de laagste geledingen van de maatschappij. Zij bleken dan ook nergens of in heel uitzonderlijke gevallen voor te komen in de hogere sociale klassen. Dit is niet verrassend daar het kuisheidsmoraal en de sociale controle er veel sterker was dan bij de bezitslozen en armere klassen. Er stond dan ook meer op het spel²⁷⁸.

Dat onwettigheid in relatie stond met armoede werd eveneens door C. Boerdam aangetoond voor Rotterdam aan de hand van een studie van de huisvesting. In de stad was het verschil tussen rijk en arm dermate duidelijk in het stadsplan dat het mogelijk werd de sociale status van de populatie die in een bepaalde wijk woonde te bepalen. Ze onderkende een opvallende concentratie van de ongehuwde moeders in de armste wijken²⁷⁹.

G. Alter onderzocht tevens de beroepen van de hoofden van de huishoudens waartoe de ongehuwde moeders behoorden. Zo werd het mogelijk om na te gaan uit welke sociale lagen deze vrouwen precies afkomstig waren. Opnieuw werd de relatie tussen onwettigheid en

²⁷⁵ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 56.

²⁷⁶ G. ALTER, *op. cit.*, p. 129.; A. LOTTIN, *art. cit.*, p. 310.; F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, *art. cit.*, p. 255.; S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 99.

²⁷⁷ A. DELECHAMBRE, *op. cit.*, p. 124bis.

²⁷⁸ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 88.

²⁷⁹ C. BOERDAM, *art. cit.*, pp. 159-161.

sociale klasse duidelijk. Illegitimiteit werd voornamelijk geassocieerd met de laagste sociale lagen van de bevolking, namelijk de textielarbeiders, geschoolde arbeiders en dagloners en kwamen deze slechts uitzonderlijk voor in de hogere klassen²⁸⁰.

Ook voor het Brugse Vrije hebben we de beroepen van de huishoudhoofden bekeken op basis van de informatie bekomen uit de volkstelling van 1748.

Tabel 4. 7. De beroepen van de huishoudhoofden in het Brugse Vrije, 1748

	zand			polder		
	zeker	verm.	niet zeker	zeker	verm.	niet zeker
A. Bij 1 of beide ouders						
A. 1. Beide						
Beroep vader:						
arbeider	1					
bakker				1		
armen en disgenoten	1	1				
A. 2. Alleen bij de moeder						
Beroep moeder:						
landbouwster				1		
winkelier	1					
armen en disgenoten	2	1				
A. 3. Alleen moeder en stiefvader						
Beroep stiefvader:						
landbouwer				1		
herbergier				1		
metser					1	
A. 4. Alleen bij de vader						
Beroep vader:						
strooidekker	1					
B. Bij verwanten						
Beroep hoofd huishouden:						
Landbouwer	1					
Arbeider					1	
C. Gehuwd						
Beroep echtgenoot:						
arbeider					1	
Beroep vrouw:						
geen beroep vermeld					1	
D. Weduwe						
armen den disgenoten			1	1		
E. Alleen						
armen en disgenoten	1					

In de bovenstaande tabel 4. 7. zien we dat de meerderheid van de ongehuwde moeders afkomstig waren uit een huishouden dat onder de armen en disgenoten werd vermeld in de volkstelling van 1748. Zij maakten reeds 42,11% van de huishoudens uit. In dit onderdeel

²⁸⁰ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 130-131.

hebben we de dienstmeid en het uitbestede kind buiten beschouwing gelaten. Daarnaast waren er drie arbeiders, evenals drie landbouwers en drie ambachtslui, waaronder een bakker, metser en strooidekker. Overigens was er nog een winkelier en herbergier. Wanneer wij een onderscheid maken tussen de zand en de polderregio blijken de disgenoten voornamelijk uit de zandstreek te komen, namelijk zeven van de acht arme gezinnen. Verder kwamen er iets meer arbeiders, landbouwers en ambachtslui voor in de polderregio. We concluderen bijgevolg dat voornamelijk in de zandregio de huishoudens waartoe de ongehuwde moeders voor de onwettige geboorte toe behoorden, arm waren. In beide streken was er geen enkele ongehuwde moeder die lid was van de hogere klassen.

4. 2. 7. DE BASTARDY PRONE SUB-SOCIETY EN DE REPEATERS

Volgens P. Laslett maakten de repeaters onderdeel uit van de *bastardy prone sub-society*, samen met de prostituees en de singletons die, veelal familiale, connecties onderhielden met ander seksuele non-conformistische personen²⁸¹. Tijdens ons onderzoek vonden we geen prostituees tussen de ongehuwde moeders. Dit impliceert natuurlijk niet dat er geen ongehuwde moeders onder de ‘meisjes van plezier’ waren.

We vonden wel een groot aantal repeaters. Zoals reeds vermeldt, brachten elf vrouwen of 12,09% van de ongehuwde moeder meer dan één onwettig kind ter wereld. Zes hiervan waren afkomstig uit de zandregio wat betekende dat 12,77% van de ongehuwde moeders er repeaters waren. In de polderstreek was dit percentage iets lager, namelijk 11,36%, of vijf vrouwen. Deze werden *repeaters* genoemd ter onderscheiding van de *singletons* of *sparrows* die slechts eenmalig een bastaard ter wereld brachten. We benadrukken dat hoewel het bekomen percentage reeds vrij hoog is, dit vermoedelijk een onderschatting inhield. Enerzijds waren we gebonden aan een eind- en begindatum van de onderzochte periode. Zo is het mogelijk dat enkele ongehuwde moeders die wij als singletons aanzagen nog een bastaard kregen voor of na de onderzochte periode. Zo is er de casus van Joanna Respaille. Tijdens de periode 1730-1760 beviel zij van één onwettig kind. Uit de geboorteaktes bleek dat zij reeds van een illegitieme tweeling was bevallen in 1729 en dus een repeater was²⁸². In ons onderzoek hebben wij er voor geopteerd om haar dan ook als dusdanig te behandelen. Anderzijds werkte

²⁸¹ P. LASLETT, *op. cit.*, p. 220.

²⁸² RAB, *parochieregisters*, Microfilm 0291058, akte 8/5/1736. ; RAB, *parochieregisters*, Microfilm 0291058, akte 3/8/1729.

de migratie van de ongehuwde moeders een onderschatting van het aantal repeaters in de hand.

Ondanks deze mogelijke discrepanties bekwamen wij een hoog percentage aan repeaters. In de plattelandsgemeentes in het Antwerpse was slechts 5% van de ongehuwde moeders repeater tijdens de periode 1780-1815²⁸³. Andere berekeningen van aandeel van de repeaters in overige plattelandsregio's brachten gelijkaardige waarden voort²⁸⁴. In de stedelijke context weken de bekomen waarden meer van elkaar af. In Rotterdam werd er voor het einde van de 18de eeuw een percentage van 12,9% repeaters berekend, een waarde gelijkaardig aan deze voor het Brugse Vrije²⁸⁵. Maar als we de berekeningen voor de stad Brugge bekijken valt het op in welke mate het platteland afweek van de stedelijke situatie. Zo maakten de repeaters slecht 2,8% van alle ongehuwde moeders uit in Brugge²⁸⁶. In Gent lagen de percentages niet veel hoger, namelijk 3,1 en 4,3%²⁸⁷. Wat de bepalende factoren waren voor deze sterk afwijkende waarden is niet duidelijk. S. Vercruysse poneerde in haar studie over de ongehuwde moeders in de streek rond Kortrijk dat het aantal repeaters rechtevenredig verbonden was met de bevolkingsdichtheid van een regio²⁸⁸. De bovenstaande voorbeelden tonen aan dat dit evenwel niet altijd het geval was. Daarnaast kan een mogelijke interpretatie zijn dat men in bepaalde regio's toleranter stond tegenover het concubinaat waardoor er bij gevolg meer repeaters waren. Anderzijds is het mogelijk dat bepaalde regio's meer *bastardy-proned* waren dan andere.

Naast de repeaters vonden wij tussen de ongehuwde moeders ook nog verschillende familiale banden terug. Zo waren er twee zussen die beide een bastaard produceerden²⁸⁹. Verder was er een vrouw die beviel van een illegitiem kind, terwijl dit kind later ook zelf ongehuwde moeder werd²⁹⁰. Een andere ongehuwde moeder bleek op basis van haar geboorteakte waarschijnlijk zelf een onwettig kind te zijn²⁹¹. Overigens ondervonden wij dat sommige ongehuwde moeders huwden of zwanger waren geworden van vermoedelijke verwanten van

²⁸³ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 120.

²⁸⁴ Meetjesland : 1780-1796: 6%, 1830-1846: 8,5%. ; Platteland Kortrijk: 1780-1815: 6%; Cambrésis : 6,3%. Uit respectievelijk: A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 66. ; S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 87. ; B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 120.

²⁸⁵ C. BOERDAM, *art. cit.*, p. 161.

²⁸⁶ H. VAN PARYS, *op. cit.*, p. 135.

²⁸⁷ G. VERBEURGT, *op. cit.*, p. 130.

²⁸⁸ S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 87.

²⁸⁹ RAB, *parochieregisters*, Microfilm 1218115, akte 28/4/1737 en akte 18/6/1746.

²⁹⁰ RAB, *parochieregisters*, Microfilm 0293228, akte 21/1/1742 en akte 24/4/1760.

²⁹¹ RAB, *parochieregisters*, Microfilm 1218178, akte 20/4/1725.

de andere ongehuwde moeders. Zo beviel Maria Theresia Sagaert van een onwettige dochter op 17 februari 1748²⁹². Een maand later huwde ze Petrus Demeyere die de vermoedelijke broer was van Godelive Demeyere die het jaar ervoor zelf een bastaard had gebaard²⁹³. Ook kwamen de ongehuwde moeders vaak op als getuigen of meters bij de andere onwettige kinderen in hun dorp. Eveneens in de studies naar de illegitimiteit in de regio rond Antwerpen en Kortrijk werden dergelijke relaties tussen de ongehuwde moeders teruggevonden²⁹⁴. In de stad Kortrijk bleek uiteindelijk 7% van alle onderzochte vrouwen een dichte verwante te hebben die eveneens ongehuwde moeders was. Dit waren voornamelijk zussen²⁹⁵.

Naast de familiale banden tussen de ongehuwde moeders en het voorkomen van repeaters was volgens P. Laslett het *repeatereffect* een kenmerk van de *bastardy prone sub-society*. Dit hield in dat wanneer de onwettigheid toenam er tevens een verhoogd aantal bastaarden afkomstig was van repeaters dan in periodes van lage illegitimiteit. Volgens P. Laslett was dit het ultieme bewijs voor het bestaan van de subgroep²⁹⁶. Wanneer wij de gegevens uit het Brugse Vrije confronteren met deze theorie, blijkt deze op het eerste zicht niet volledig op te gaan. In de periode tot en met 1744 was 26,5% van alle bastaarden geboren in deze tijdsspanne afkomstig van een repeater. Tijdens deze tijdsspanne was de onwettigheidgraad in het Brugse Vrije gemiddeld 1,10%. In de periode vanaf 1745 tot 1760 was het aantal bastaarden geproduceerd door repeaters slechts 21,42% terwijl de onwettigheidgraad licht gestegen was tot 1,17%. Wanneer wij evenwel rekening houden met het verschillende verloop van de onwettigheidgraad in de twee onderzochte regio's van het Brugse Vrije, krijgen wij een ander beeld²⁹⁷.

In de zandregio was de onwettigheidgraad in de eerste helft van de door ons onderzochte periode 1,15%. In deze tijdsspanne waren er 11 of 37,93% van alle onwettige geboortes afkomstig van repeaters. Tijdens de tweede helft was de illegitimiteit terug gedaald naar 0,91% terwijl er slechts 4 of 14,8% van de bastaarden gebaard waren door repeaters. Op basis van deze gegevens lijkt het *repeatereffect* reeds te kloppen, maar er is meer. Zo bevond de

²⁹² RAB, parochieregisters, Microfilm 121815, akte 17/2/1748.

²⁹³ RAB, parochieregisters, Microfilm 121815, akte 18/5/1747. ; RAB, parochieregisters, Microfilm 1218421, akte 14/3/1748. ; R. L. DEWULF-HEUS, Volkstelling te Lichtervelde 1748., Brugge, Westvlaams Genootschap voor Familie-en wapenkunde, 1983, 57p.

²⁹⁴ B. VERLEYSEN, op. cit., p. 127. ; S. VERCRUYSSSE, op. cit., p. 88.

²⁹⁵ S. VERCRUYSSSE, op. cit., pp. 88-89.

²⁹⁶ P. LASLETT, op. cit., p. 232.

²⁹⁷ Zie bijlage 4. 1. : Vergelijken van de onwettigheidgraad en het aantal bastaarden afkomstig van repeaters, zand en polder, 1730-1760.

onwettigheid zich op zijn hoogste punt in de zandregio tijdens de periode 1732-1742²⁹⁸. Tijdens deze jaren van verhoogde illegitimitewaarden waren maar liefst 10 bastaarden afkomstig van *repeaters*. Vanaf 1742 onderging de illegitimititeit een forse daling en bleef deze vrij laag tot 1748. Derhalve kwam er tijdens deze tijdsspanne geen enkele bastaard voor geproduceerd door *repeaters*. Na 1748 steeg de onwettigheid terug gestaag en bleef deze aanhouden tot het einde van de onderzochte periode. Ook het aantal bastaarden, namelijk 4, met *repeaters* als moeders waren conform het *repeatereffect* toegenomen.

Hoewel het reeds duidelijk is dat de theorie van P. Laslett in grote lijnen blijkt op te gaan voor de zandregio komt deze connectie nog geprononceerder uit voor de polderregio. Tot en met 1744 was de gemiddelde onwettigheidgraad 1,05% en werden er slechts 2 bastaarden afkomstig van *repeaters* geboren. Tijdens de periode 1745 tot 1760 steeg de illegitimititeit tot 1,60% terwijl 8 bastaarden een *repeater* als moeder hadden. Zoals reeds vermeld in het derde hoofdstuk van deze scriptie, onderging de onwettigheid in de polderregio vanaf 1752 een versnelling tot het einde van de onderzochte periode²⁹⁹. In deze tijdsspanne werden 6 van de 10 gevonden bastaarden afkomstig van *repeaters* geboren.

Ook een correlatietest bevestigt het sterke positieve verband die er tussen de onwettigheid en het aantal bastaarden afkomstig van *repeaters* merkbaar is³⁰⁰. In de zandregio was deze +0,72 terwijl de relatie iets uitgesprokener was in de polderregio met +0,76.

Uit deze opsomming van gegevens is het duidelijk dat er meer bastaarden afkomstig waren van *repeaters* tijdens periodes van verhoogde onwettige fertiliteit. Dit lijkt logisch want hoe meer onwettige geboortes, hoe groter de kans dat ze afkomstig waren van *repeaters*. Maar dit verklaart evenwel niet de grotere proportionele toename van deze ‘*repeaters*-bastaarden’ tijdens de periodes van verhoogde onwettigheid en hun quasi afwezigheid wanneer de onwettigheidgraad een lage of dalende trend vertoonde. We besluiten dat er een kern van waarheid vervat zit in het *repeatereffect* en de theorie van de *bastardy prone sub-society* voor de zand en polderregio. Verder bleek het tevens belangrijk om dit fenomeen op microniveau te bestuderen in nauw verband met de fluctuaties van de onwettigheidgraad.

²⁹⁸ Zie grafiek 3. 3.

²⁹⁹ Zie grafiek 3. 4.

³⁰⁰ De correlatietest is gebaseerd op: Zand: 15 bastaarden van *repeaters*. Hiervan het 5-jaarlijkse gemiddelde berekent en een correlatietest uitgevoerd met het 5-jaarlijkse gemiddelde van de onwettigheidgraad. Polder: 10 bastaarden van *repeaters*. Idem werkwijze.

Wanneer wij het profiel van de repeaters vergelijken met die van alle ongehuwde moeders in het Brugse Vrije vallen enkele verschillen op. We beklemtonen dat we met een klein aantal vrouwen werken zodat het gevaar op vervormingen door extreme waarden reëel is. Desondanks willen wij deze verschillen toch even meegeven³⁰¹. De gegevens die we terugvonden voor de repeaters waren allemaal zeker of vermoedelijk zeker. Wegens het geringe aantal gegevens hebben wij geen onderscheid gemaakt tussen de correcte en vermoedelijk zekere vital facts.

De repeaters waren bij de geboorte van hun eerste onwettig kind gemiddelde 27,6 jaar, waarbij de mediaan 27 jaar was. Dit was iets ouder dan de gemiddelde leeftijd van de ongehuwde moeders bij hun eerste illegitieme geboorte, voornamelijk wanneer we de mediaan bekijken die 23 jaar was voor alle ongehuwde moeders. Daarnaast waren er ook meer weduwes onder de repeaters. We hadden slechts voor 5 vrouwen gegevens over hun burgerlijke staat, waarvan twee weduwes waren. Daarnaast was er één repeater die bij haar eerste onwettige geboorte nog ongehuwd was terwijl zij bij de tweede geboorte reeds weduwe was geworden. Wanneer wij de geboorteplaatsen van de repeaters vergelijken met deze van hun bastaarden waren 6 van de 7 repeaters waarvoor we informatie hadden, geboren in de plaats waar ze van hun onwettige kind bevielen. Dit percentage is hoger dan voor alle ongehuwde moeders waardoor we kunnen besluiten dat de repeaters geografisch minder mobiel waren wat eventueel te maken heeft met een minder strenge afkeuring door hun dichte omgeving, de subgroep, tegenover het ongehuwde moederschap. Deze lagere mobiliteit van de repeaters werd eveneens opgemerkt in de studie van B. Verleysen in het Antwerpse³⁰². Omtrent de samenstelling van het huishouden en de sociale klasse van de repeaters zijn de gegevens te beperkt, namelijk slechts 3 vrouwen, om enigszins een vergelijking mogelijk te maken. We willen wel vermelden dat één repeater, namelijk Constantie Thiel, afkomstig was uit een gezin waar haar vader gestorven was maar de moeder reeds hertrouwd was met een herbergier ten tijde van de volkstelling³⁰³. Dergelijke etablissementen konden op het platteland al vaak een verdoken vorm zijn van een prostitutiehuis of hadden op zijn minst een slechte reputatie. We kunnen verwachten dat de ongehuwde moeder vaak moest meehelpen in de herberg en dat de oorzaak van haar 'repeaterschap' eventueel in deze richting gezocht moet worden.

³⁰¹ Zie bijlagen 4. 2. en 4. 3. voor de tabellen: leeftijdsspreiding en geboorteplaats.

³⁰² B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 122.

³⁰³ DEWULF-HEUS R.L en DEWULF M., *Volkstelling 1748.ramskapelle,westkapelle, Knokke, Heist, Brugge*, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, 1979,44p.

We kunnen besluiten dat het profiel van de repeaters in lichte mate afwijkt van het algemene profiel geschetst voor alle ongehuwde moeders. Het is evenwel mogelijk dat deze verschillen enkel bekomen zijn door het lage aantal vrouwen die we konden bestuderen. In het Antwerpse werden namelijk nauwelijks deviaties gevonden tussen het profiel van de repeaters en de singletons. Zij bleken op ongeveer dezelfde leeftijd bevallen te zijn van hun eerste onwettige geboorten, waren beide voornamelijk tewerkgesteld in de dienstensector maar bleken toch, zoals reeds vermeld, iets meer te bevallen in hun eigen geboorteplaats³⁰⁴.

Op basis van deze gelijkenissen besloot B. Verleysen dat het ongehuwde moederschap van de repeaters op een zelfde wijze ontstond als die van de singletons³⁰⁵. Daarnaast vermeldde C. Boerdam dat dubbel zoveel repeaters uiteindelijk huwden dan de singletons in Rotterdam³⁰⁶. Dit deed zowel C. Boerdam als B. Verleysen vermoeden dat ook de repeaters net als de singletons een huwelijk ambieerden en dus geen afwijkende seksuele moraal kenden. De familiale banden tussen de ongehuwde moeders en het voorkomen van de vele repeaters werden dan verklaard door de dubbele standaard aangebracht door G. Alter³⁰⁷. Een slechte, meestal ongewilde reputatie door het baren van een bastaard of verwantschap met een bastaardproducent zorgde er namelijk voor dat ze sneller ongehuwde moeder of repeater werden. Samen met andere sociaal-economische nadelen hadden deze vrouwen een lagere *bargain-power* op de huwelijksmarkt en gingen de verleiders hen sneller verlaten of overhalen tot voorechtelijke seks met een valse huwelijksbelofte.

Dat er zoveel meer repeaters uiteindelijk bleken te huwen staat volgens mij evenwel niet haaks op het bestaan van de *bastardy prone sub-society*. Zij huwden namelijk met andere personen die eveneens lid waren van de subgroep en bijgevolg het ongehuwde moederschap niet als negatief beschouwden.

Ondanks deze opmerking kan de bewering dat deze vrouwen een afwijkende seksuele moraal kenden, conform P. Laslett, waar het produceren van bastaarden volledig getolereerd werd en waarbij repeaters onder dezelfde noemer geplaatst werden als de prostituees, volgens mij niet volledig hard gemaakt worden. Hoewel het grote aantal repeaters, hun onderlinge familiale connecties en het *repeatereffect* duidelijk lijkt op te gaan voor de zand en de polderregio, konden deze evengoed het gevolg zijn van een ongewilde slechte reputatie conform de dubbele moraal van G. Alter.

³⁰⁴ *Ibid.*, pp. 122-124.

³⁰⁵ *Ibid.*, p. 124.

³⁰⁶ C. BOERDAM, *art. cit.*, p. 161.

³⁰⁷ G. ALTER, *op. cit.*, p.120 en 138.

P. Laslett stelde zich evenwel ook de vraag of het voorkomen van repeaters evenals de verwantschappen tussen de bastaardproducenten niet volledig het gevolg was van hun armoede en lage status. Hij erkende dat de twee opwaartse trends van de illegitimiteit, aan het begin van de 16de en einde 18de eeuw, gepaard gingen met een toename van het aantal bezitslozen en dat de repeaters niet steeds maar meestal tot de armste van de maatschappij behoorden. Hij besloot dat meer studies uitgevoerd moesten worden om een antwoord te kunnen bieden en de bovenstaande vraagstelling uit te sluiten. Hij benadrukte evenwel dat armoede niet rechtlijnig in een afwijkend gedrag resulteerde en dat er dus toch iets meer moet zijn, zoals goedkeuring van een *peer group* om te verklaren waarom bepaalde vrouwen zich prostitueerden en meerdere bastaarden kregen³⁰⁸.

Deze discussie achter zich latende hadden we graag nog even het aantal bastaarden per repeater en de intervallen tussen de onwettige geboortes besproken.

In totaal werden er 11 repeaters gevonden die samen 25 bastaarden voortbrachten, wat neerkomt op 2,27 bastaarden per vrouw. Wanneer we de tabel 4. 8. bekijken waren de meerderheid van de repeaters slechts tweemaal bevallen van een onwettig kind. Drie bastaarden was al reeds een uitzondering. In de zandregio vonden wij nog één ongehuwde moeder die beviel van vijf illegitieme kinderen.

Tabel 4. 8. Het aantal bastaarden per repeater in het Brugse Vrije, 1730-1760

	polder		zand		totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%
2	3	60,00	5	83,33	8	72,73
3	2	40,00	0	0,00	2	18,18
4	0	0,00	0	0,00	0	0,00
5	0	0,00	1	16,67	1	9,09
	5	100,00	6	100,00	11	100,00

Het gemiddelde interval tussen de onwettige geboortes van de repeaters was 4,7 jaar, de mediaan was 4 jaar. Wanneer we de spreiding van de intervallen bekijken in tabel 4. 9. valt het op dat deze zeer divers was. De tweede bastaard kon zowel reeds een jaar als meer dan 10 jaar na de eerste onwettige bevalling komen. De meerderheid blijkt vier jaar na de eerste illegitieme geboorte van een tweede bevallen te zijn. Hiermee ligt de gemiddelde vruchtbaarheid van de repeaters iets lager dan die van gehuwde vrouwen. C. Vandenbroeke

³⁰⁸ P. LASLETT, *op. cit.*, pp. 225-226.

vermeldde dat een interval van twee tot drie jaar tussen de opeenvolgende geboorten als algemene regel beschouwd kon worden voor het Ancien Regime³⁰⁹.

Tabel 4. 9. Interval tussen de onwettige geboortes in het Brugse Vrije, 1730-1760

aantal jaren	1ste-2de geboorte		2de-3de geboorte		3de-4de geboorte		4de-5de geboorte		Totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
1	1	9,09	0	0,00	0	0	0	0	1	6,67
2	3	27,27	0	0,00	1	100	0	0	4	26,67
3	0	0,00	1	50,00	0	0	0	0	1	6,67
4	2	18,18	1	50,00	0	0	1	100	4	26,67
5	0	0,00	0	0,00	0	0	0	0	0	0,00
6	0	0,00	0	0,00	0	0	0	0	0	0,00
7	2	18,18	0	0,00	0	0	0	0	2	13,33
8	1	9,09	0	0,00	0	0	0	0	1	6,67
9	0	0,00	0	0,00	0	0	0	0	0	0,00
10	1	9,09	0	0,00	0	0	0	0	1	6,67
> 10	1	9,09	0	0,00	0	0	0	0	1	6,67
	11	100,00	2	100,00	1	100	1	100	15	100,02

4. 2. 8. DE HOUDING VAN DE GEMEENSCHAP TEGENOVER DE ONGEHUWDE MOEDERS

Zoals we reeds aanhaalden in het vorige hoofdstuk stond de Kerk negatief tegenover voorhuwelijkse seks en bijgevolg ook tegenover onwettige kinderen. De wereldlijke overheden zag ze eveneens liever gaan dan komen wegens de financiële last die ze konden worden. Daarnaast hebben we ook vermeld dat de bevolking ondanks de negatieve beoordeling door de geestelijke en wereldlijke overheden enigszins tolerant stond tegenover voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap wanneer deze gebeurde in het vooruitzicht van een huwelijk. In dit onderdeel willen we graag dieper ingaan op hoe de omgeving en de familie reageerde op een ongehuwde moeder en welke nadelen er verbonden waren met deze gesteldheid.

G. Alter vermeldde dat hoewel voorhuwelijkse seksualiteit dus enigszins geduld werd, onwettige geboorten gecensureerd waren en zeker niet de goedkeuring kenden van de gemeenschap³¹⁰. Ofschoon het dus als gebruikelijk beschouwd werd dat men seks had

³⁰⁹ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 67.

³¹⁰ G. ALTER, *op. cit.*, p. 124.

wanneer er een duidelijke verlovingsovereenkomst gesloten was, werden de vrouwen aangemaand om toch voorzichtig om te springen met hun kuisheid. Het verlies ervan kon namelijk grote gevolgen hebben voor zowel de vrouw als de samenleving. Voor de gemeenschap was het belangrijk om het instituut van de familie en de mannelijke dominantie te behouden. Onwettige kinderen en ongehuwde moeders konden deze pilaren van de preïndustriële maatschappij aantasten³¹¹. Voor de vrouwen was het verlies van hun maagdelijkheid zonder dat een huwelijk voltrokken werd voornamelijk gevaarlijk omdat zij een ongewenste reputatie kregen wat grote gevolgen had voor hun huwelijkskansen. Vrouwen die zich te losbandig gedroegen en zich eventueel durfden te vertonen in herbergen en dergelijke werden automatisch van hoererij beschuldigd³¹². Ook de ongehuwde moeders werden hoogstwaarschijnlijk gestigmatiseerd hoewel we kunnen verwachten dat er hier toch variaties in merkbaar waren. We kunnen bijgevolg aannemen dat er een groot verschil was inzake de negatieve beoordeling door de gemeenschap wanneer een onwettig kind het gevolg was van een langdurige en vaste relatie dan wanneer het een ongewenst resultaat was van losbandig gedrag³¹³. Voornamelijk als er relatief snel na de geboorte een huwelijk kon gesloten worden, bleven de gevolgen hoogstwaarschijnlijk beperkt tot wat achterklap. Als een huwelijk echter niet direct in het verschiet lag, al dan niet gewild, waren zowel de moeder als de vader waarschijnlijk een prooi voor de charivari's. Dit waren een soort van stoeten waar alle schandelijke gebeurtenissen aangeklaagd en geridiculiseerd werden. Ook de mannen ontsnapten dus niet aan hun verantwoordelijkheden zonder een afstraffing door de gemeenschap. Deze mag geenszins onderschat worden in de kleine rurale gemeenschappen. Zo konden de sociale en economische sancties navenant zijn en kon de man zijn werk verliezen³¹⁴. Dat de afstraffing van de ongehuwde moeders door de gemeenschap evenwel niet blijvend was, kan afgeleid worden uit het feit dat zij meestal in hun eigen geboortedorp bevielen. Waarschijnlijk ging de steun die ze verkregen van hun familie op tegen de eventuele verwijten en aanklachten. We kunnen besluiten dat hoewel er weinig bronnen zijn die ons informatie kunnen verschaffen over hoe de gemeenschap omging met ongehuwde moeders en in welke mate de stigmatisering doorgevoerd werd deze toch niet ondraaglijk moet geweest zijn. Er waren vermoedelijk wel gradaties van stigmatisatie naargelang de aard van de relatie waaruit de bastaard voortkwam.

³¹¹ *Ibid.*, p. 140.

³¹² *Ibid.*, p. 124 en 139.

³¹³ E. A. WRIGLEY, *art. cit.*, pp. 155-156.

³¹⁴ G. ALTER, *op. cit.*, p. 124.

Wanneer de ongehuwde moeder er niet in slaagde om met de natuurlijke vader te huwen, zag haar toekomst er minder rooskleurig uit. Haar huwelijkskansen daalden. Vaak werd de accumulatie van de bruidschat, een belangrijke voorwaarde tot het huwelijk in de rurale gemeenschap, onderbroken door de zwangerschap³¹⁵. Daarnaast was de last van een kind, zeker wanneer het van een vreemde man was, groot voor een jong koppel en werd dus allicht niet als positief beschouwd door de potentiële echtgenoten. In een maatschappij waar de vrouwen economisch niet onafhankelijk konden zijn, wegens te lage lonen, maar waar eveneens de sociale status van de vrouw voornamelijk van haar burgerlijke staat afhing was een nadeel op de huwelijksmarkt een niet te onderschatten straf³¹⁶. Voornamelijk vanaf het midden van de 18de eeuw wanneer steeds minder mensen konden huwen en de spanningen op de huwelijksmarkt toenamen³¹⁷.

Uit verschillende studies blijkt dat sommige vrouwen nog konden terugvallen op hun familie. Zo bleef een niet onbelangrijk aantal ongehuwde moeders met hun bastaard bij haar ouders wonen tot eventueel een huwelijk volgde³¹⁸. Ook de broers, zussen en eventuele andere verwanten gingen niet automatisch de ongehuwde moeder verstoten³¹⁹. In ons onderzoek vonden we trouwens verschillende casussen waar dichte verwanten optraden als getuigen bij de onwettige geboorte. Wanneer de ouders niet meer leefden of als de familie de ongehuwde moeder toch verstootte waren er tevens andere alternatieven. Zo kon de ongehuwde moeder samenhooken met lotgenoten, andere ongehuwde vrouwen of met weduwen³²⁰. Daarnaast bleef de staat ondanks zijn afkeuring tegenover onwettige geboortes hen vermoedelijk geldelijk ondersteunen. Dit deden ze uit vrees voor een groter kwaad, namelijk dat als de moeders aan hun lot overgelaten werden zij tot wanhoop gedreven zouden worden, tot kindermoord toe³²¹.

Hoewel er dus een serie van redmiddelen was om de ongehuwde moeders op te vangen, bleken deze wellicht onvoldoende. Sommige vrouwen hadden geen familie of werden er door verstoten. Hoewel bij deze situaties de armendis tussenkwam was dit slechts een pleister op een gapende wonde. De ongehuwde moeder had het moeilijk om te overleven als ze er alleen

³¹⁵ O. H. HUFTON, 'Women, Work and Marriage in eighteenth century France', In: R. B. OUTHWAITE, Marriage and Society: Studies in the social history of marriage, London, The Stanhope Press, 1981, p. 194.

³¹⁶ C. VANDENBROEKE, op. cit., pp. 40-42.

³¹⁷ Ibid., p. 203.

³¹⁸ F. POPPEL, J. KOK en E. KRUSE, art. cit., p. 255

³¹⁹ A. VANDENDRIESSCHE, op. cit., p. 110.

³²⁰ O. HUFTON, 'Women without men: widows and spinters in Britain and France in the eighteenth century', In: Journal of Family History, 1984, 9, 4, p. 362.

³²¹ B. VERLEYSEN, op. cit., p. 78.

voor stond en sommige vervielen dan ook in een soort semi-prostitutie of in de kleine criminaliteit³²².

Het is duidelijk dat een huwelijk zowel door de gemeenschap als door de ongehuwde moeder zelf als de ideale oplossing werd beschouwd. Ook de Kerk toonde zich tolerant tegenover onwettige kinderen wanneer een huwelijk tussen de ouders volgde, door de bastaard bij het huwelijk op te waarderen tot een legitiem kind³²³. Trouwen bleek evenwel niet altijd een optie, voornamelijk voor degenen die er geen materiële of financiële middelen toe hadden. Daarnaast hing ook veel af van de intenties en het gedrag van de natuurlijke vader. In het volgende onderdeel gaan we hier dieper op in.

4. 3. DE NATUURLIJKE VADER

4. 3. 1. DE HOUDING VAN DE BIOLOGISCHE VADER TEGENOVER DE ONGEHUWDE MOEDER EN HET ONWETTIGE KIND

In welke mate de natuurlijke vaders aangespoord werden en intenties hadden om met de ongehuwde moeder te huwen, valt moeilijk te onderzoeken. Bronnen laten maar sporadisch iets na omtrent de gevoelswereld en mentaliteit van het volk. Daarnaast is er voor de Zuidelijke Nederlanden maar weinig gekend omtrent de rechten en plichten van de natuurlijke vader, evenals die van de ongehuwde moeder en haar onwettige kind.

V. Demars-Sion vermeldde in haar studie op basis van de ‘declarations de grossesse’ in Frankrijk dat er tijdens de Middeleeuwen verschillende juridische mogelijkheden waren voor de ongehuwde moeder om de natuurlijke vader op te sporen en die te dwingen tot het opnemen van zijn verantwoordelijkheden tegenover het onwettige kind. Een probaat middel daartoe was de vaderschapsverklaring waarin de ongehuwde moeder tijdens de bevalling ondervraagd werd naar de identiteit van de vader. Er werd aanvankelijk veel waarde gehecht aan deze eed in *doloribus partus* omdat men geloofde dat iemand die oog in oog stond met de dood enkel de waarheid sprak³²⁴. Vanaf de 16de eeuw verminderde dit vertrouwen in de ongehuwde moeder gestaag en werd het nodig geacht om ook andere bewijzen aan te halen die de identiteit van de vader en zijn relatie met de moeder bevestigden. De bewijslast, die

³²² F. POPPEL, J. KOK en E. KRUSE, *art. cit.*, p. 244.

³²³ G. ALTER, *op. cit.*, p. 123.

³²⁴ A. LOTTIN, *art. cit.*, p. 281.

volledig bij de ongehuwde moeder lag, werd dus tot een maximum opgevoerd terwijl er steeds minder geloof gehecht werd aan haar verklaringen³²⁵. In de 18de eeuw werden de vaderschapsacties in Frankrijk dan ook afgeschaft. In de Zuidelijke Nederlanden waren deze acties eveneens een courant gebruik tot deze afgeschaft werden in 1778³²⁶.

Het dalende geloof in de ongehuwde moeder op wettelijk vlak betekende niet dat zij in de steek werd gelaten. De gemeenschap maakte er werk van om de natuurlijke vader op te sporen en deze via zowel economische als sociale sancties tot rede te brengen en tot een huwelijk te overtuigen³²⁷. Niet elke vrouw kon evenwel op evenveel steun rekenen van de omgeving en haar familie. Wanneer haar gedrag als misplaatst of losbandig beschouwd werd, kwam de gemeenschap niet tussen³²⁸. Evenals de afwezigheid van de vader van de ongehuwde vrouwen had gevolgen op dit vlak. Zoals we reeds in de vorige onderdelen stelden, hadden de ongehuwde moeders inderdaad dergelijke nadelen waardoor de sociale druk op de natuurlijke vaders niet ten volle doorgevoerd kon worden of inefficiënt was om hem te overtuigen.

Naast de doeltreffendheid van de sociale druk hing ook veel af van de intenties van de ongehuwde vader. Zo kon deze wel een huwelijk geambieerd hebben maar kon dit wegens economische omstandigheden niet voltrokken worden. Zoals meermaals vermeld, was het bezit van wat kapitaal om een zelfstandig huishouden op te starten een noodzakelijke voorwaarde alvorens een huwelijk te sluiten. Daarnaast kon het eveneens gebeuren dat de biologische vaders nooit de intentie gehad hebben om te huwen, maar dat zij de jonge vrouwen hadden misleid onder de mom van een huwelijksbelofte. In een maatschappij waar het voor sommige jongeren moeilijk was om de economische voorwaarden tot een huwelijk te volbrengen kon de status binnen de mannelijk *peer group* belangrijker worden. Binnen deze groep van gelijkgezinden verschaften kortstondige seksuele relaties prestige³²⁹. Anderzijds wilden de mannen geen huwelijk voltrekken uit angst voor sociale degradatie. Namelijk dat zij bepaalde economische en sociale verwachtingen hadden die door een huwelijk met de ongehuwde moeder niet meer voltrokken konden worden en men er dus voor koos om hun verantwoordelijkheden niet na te komen³³⁰.

³²⁵ V. DEMARS-SION, *op. cit.*, p. 139.

³²⁶ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 109.

³²⁷ V. DEMARS-SION, *op. cit.*, p. 169.

³²⁸ G. ALTER, *op. cit.*, p. 120.

³²⁹ *Ibid.*, p. 119.

³³⁰ *Ibid.*, p. 115.

Wanneer de vader er toch voor opteerde om het kind te ondersteunen kon hij dit doen door een erkenning of legitimatie van de bastaard. Een erkenning hield in dat de vader in de geboorteakte zijn vaderschap bevestigde zonder dat hij met de ongehuwde moeder huwde. Wat deze erkenning nu precies voor juridische gevolgen had voor het illegitieme kind is niet duidelijk. Wel kreeg het de achternaam van de vader en vermoedelijk ondersteunde hij de moeder financieel. Daarnaast bleef het kind zijn onwettige status behouden³³¹. Een legitimering gebeurde bij een huwelijk tussen de ongehuwde moeder en de natuurlijke vader, hoewel dit soms ook een andere man kon zijn, waarbij de echtgenoot verklaarde de bastaard als zijn wettig kind te zien. Met andere woorden werd de status van de bastaard geregulariseerd en opgewaardeerd tot een wettig kind met gelijke rechten³³².

4.3.2. AANTAL

In dit onderdeel hebben we het over de mannen die ofwel in de geboorteakte, of in de huwelijksakte of in beide expliciet als de vader van het onwettige kind werden vermeld. Door de officiële optekening van deze mannen gingen we er van uit dat zij de natuurlijke vaders waren. In totaal vonden wij voor 12 bastaarden een officiële vermelding van de vader. Dit betekent dat 11,43% van alle onwettige kinderen ten minste erkend werden. Dit hield waarschijnlijk een onderschatting in daar een aantal ongehuwde moeders vermoedelijk wel huwde met de natuurlijke vader van het onwettige kind maar het nagelaten werd dit te vermelden in de akte. Twee van deze mannen verklaarden hun vaderschap enkel in de huwelijksakte, terwijl de overige tien dit reeds bij de geboorte van het onwettige kind deden. Van deze twaalf casussen vonden wij uiteindelijk van negen een huwelijk terug. Dit betekende evenwel niet dat de overige drie enkel hun bastaard erkenden. Het was mogelijk dat zij migreerden naar de woon- of geboorteplaats van de vader en daar het kind legitimeerden via een huwelijk. Uiteindelijk werden 8 bastaarden van de 9 casussen waarvoor we een huwelijk tussen de ouders vonden, gelegitimeerd. We kunnen dus besluiten dat wanneer de natuurlijke vader ervoor opteerde om het kind te erkennen uiteindelijk ook in de regel met de moeder huwde en de status van de bastaard gereguleerd werd.

Deze 8 legitimaties komen neer op een wettigingsgraad van 7,62%. Wanneer we dit cijfer vergelijken met ander studies voor Vlaanderen valt het op dat dit toch nog een relatief hoog cijfer was. Zo werden in het Antwerpse slecht 2,3% van de bastaarden gelegitimeerd in het

³³¹ B. VERLEYSEN, *op. cit.*, pp. 143-144.

³³² *Ibid.*, p. 143.

begin van de 19de eeuw. Er werden wel heel wat meer onwettige kinderen erkend, namelijk 21%³³³. In de regio Kortrijk lagen de waarden iets hoger. Daar werden in de stad Kortrijk tijdens de periode 1780-1815, 4,36% van de bastaarden gelegitimeerd. Op het platteland rond de stad was dit 6,9%³³⁴. C. Vandenbroeke vermeldde dat vanaf het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw het aantal erkenningen en legitimaties kortstondig afnam ten gevolge van een tijdelijke daling van de invloed van de Kerk en de lagere sociale positie van de vrouw³³⁵. Dit kan eventueel een verklaring bieden voor de ietwat lagere waarden in het Antwerpse en de regio Kortrijk die beide de illegitimiteit bestudeerde voor de periode 1780-1815.

Wanneer wij het aantal vermeldingen van de natuurlijke vaders vergelijken tussen de zand en de polderregio zien we dat er meer vaders bekend waren in de zandregio. Voor zeven onwettige geboortes of 12,5% van alle onwettige geboortes in de zandregio, werd er vermelding gemaakt van de natuurlijke vader. In de polderregio was dit slechts het geval voor vijf bastaarden of 10,2%. Ook inzake de uiteindelijke legitimatie van het onwettige kind nam de zandregio de voorsprong met 8,9%, terwijl in de polder 6,1% van de bastaarden geregulariseerd werden.

Verder in dit onderdeel onderzoeken we het profiel van de natuurlijke vader op het ogenblik van de geboorte van het illegitieme kind en vergelijken we dit met de gegevens teruggevonden voor de ongehuwde moeders. We benadrukken wederom dat het aantal gegevens die we terugvonden zeer beperkt waren. We willen voornamelijk een summier beeld schetsen en deze toetsen met bevindingen uit ander studies.

4. 3. 3. HET PROFIEL VAN DE NATUURLIJKE VADER

Van de twaalf natuurlijke vaders vonden wij voor acht een leeftijd. Opnieuw waren we niet steeds zeker van de gegevens. We hebben er voor geopteerd om, gezien het lage aantal, alle leeftijden te bekijken. In de polderregio werden slechts twee leeftijden gevonden, waarvan we

³³³ *Ibid.*, p. 176.

³³⁴ S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 119.

³³⁵ C. VANDENBROEKE, 'het seksuele gedrag. . .', p. 204.

beide zeker waren. Eveneens in de zandregio werden slechts twee zekere leeftijden gevonden. De overige vier uit de zandstreek waarvan we niet zeker zijn, lijken wel voor enige vertekening te zorgen, aangezien deze relatieve hoge leeftijden waren. De gemiddelde leeftijd van de natuurlijke vaders in de zandregio was 29,3 jaar, op basis van alle gegevens. De zekere leeftijden waren wat jonger zodat dit gemiddeld 26 jaar was. Hoewel er dus van een discrepantie sprake is, lijkt de grote lijn wel duidelijk, namelijk dat de natuurlijke vaders in de polderregio een stuk ouder waren, gemiddeld 36,5 jaar, dan deze in de zandregio. Dit verschil wordt eveneens duidelijk wanneer we de verspreiding van de leeftijden bekijken.

Tabel 4. 10. Leeftijdsspreiding van de natuurlijke vaders in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
< 20	0	0,00	0	0,00	0	0,00
20-24	3	50,00	0	0,00	3	37,50
25-29	0	0,00	0	0,00	0	0,00
30-34	1	16,67	0	0,00	1	12,50
35-39	1	16,67	2	100,00	3	37,50
40-44	1	16,67	0	0,00	1	12,50
>45	0	0,00	0	0,00	0	0,00
	6	100,00	2	100,00	8	100,00

Voor de zandregio zien we voornamelijk een concentratie van de natuurlijke vaders in de leeftijdsklasse van 20-24 jaar terwijl beide biologische vaders uit de polderregio tussen de 35 en 39 jaar waren. Ook bij de ongehuwde vrouwen was deze Noord-Zuid tegenstelling merkbaar, die in tegenspraak was met het geldende huwelijkspatroon in beide regio's. De zandregio werd namelijk gekenmerkt door een restrictiever huwelijkspatroon met een hoger definitief celibaat en hogere huwelijksleeftijden dan in de polderregio³³⁶. Ter herhaling: de ongehuwde moeders waren gemiddeld 25,7 jaar in de zandregio, tegenover 28 jaar in de polderstreek. We hebben reeds de hypothese van het bestaan van een subgroep naar voren gebracht. Hierbij poneerde G. Alter dat de ongehuwde moeders en de natuurlijke vaders die het kind uiteindelijk legitimeerden door een huwelijk te voltrekken, jonger waren³³⁷. Voor de zandstreek lijkt deze theorie enigszins op te gaan, maar dit was duidelijk niet het geval voor de polderregio. Aangezien de tegenstelling van jongere illegitieme koppels in de zandregio tegenover duidelijk oudere in de polderstreek zich doortrekt, kunnen we suggereren dat tussen beide regio's een afwijkende vorm van illegitimiteit bestond. Zo is het mogelijk dat in de

³³⁶ L. SPANHOVE, *art. cit.*, p. 93.; N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, pp. 36-41 en p. 48.

³³⁷ G. ALTER, *op. cit.*, p. 132.

zandregio illegitimiteit voornamelijk gecreëerd werd door personen die nog te jong waren om te huwen maar die vroegtijdig risico's genomen hadden. In de polderstreek ging het dan voornamelijk om oudere personen die uit een grote wil tot een huwelijk wat meer op het spel gezet hebben om dit te kunnen voltrekken. We willen benadrukken dat dit louter speculaties zijn, maar dat het verschil wel opvallend en in tegenspraak is met de geldige huwelijkspatronen in de zand en de polderstreek.

De gemiddelde leeftijd van de natuurlijke vader was 31 jaar en de mediaan 32 in het Brugse Vrije. Wanneer we dit vergelijken met de gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen blijken de vaders iets ouder te zijn. De mannen huwden namelijk rond hun 29 jaar voor de eerste maal omstreeks het midden van de 18de eeuw in Vlaanderen³³⁸. In het Antwerpse was de natuurlijke vader ten tijde van de onwettige geboorte eveneens gemiddeld 31 jaar. De mediaan lag een stuk lager, namelijk 27 jaar doordat het gemiddelde vervormd werd door een relatief groot aantal oudere leeftijden. De meeste natuurlijke vaders waren wel tussen de 20-24 en 25-29 jaar. Toch waren 10% van deze mannen er ouder dan 45 jaar³³⁹. De leeftijden waren er dus net zoals in het Brugse Vrije verspreid over verschillende leeftijdsklassen.

Inzake de burgerlijke staat van de natuurlijke vaders vonden wij voor louter vijf mannen informatie terug, waarvan we niet zeker zijn of toch een vermoeden hebben. Hieruit bleek dat drie natuurlijke vaders nooit gehuwd waren geweest op het ogenblik van de onwettige geboorte terwijl twee reeds weduwnaars waren. Van één van de weduwnaars waren we niet zeker zodat we kunnen besluiten dat op basis van deze weinige gegevens de meerderheid nog nooit gehuwd was geweest ten tijde van de onwettige geboorte.

Over de geboorteplaats van de natuurlijke vader evenals zijn huishoudcompositie voor de geboorte van de bastaard werden te weinig gegevens gevonden om enigszins van belang te zijn. Ook de gegevens gevonden inzake de beroepen van deze mannen, op basis van de volkstellingen verschaffen ons niet veel inzicht in het profiel van de natuurlijke vader. B. Verleysen vermeldde in haar studie dat ook de natuurlijke vaders voornamelijk uit de laagste klassen afkomstig waren. De meeste waren dagloners, landbouwers, dienstponeel en ambachtslui³⁴⁰. In het Brugse Vrije vonden wij 5 beroepen die de natuurlijke vaders uitoefenden voor de geboorte van de bastaard. Twee hiervan waren dagloners. Verder vonden

³³⁸ C. VANDENBROEKE, 'Le cas flamande. . .', p. 929.

³³⁹ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, pp. 129-130

³⁴⁰ *Ibid.*, p. 132.

wij nog twee landbouwers en nog één koewachter. Ook al zijn de gegevens beperkt, blijkt het Brugse Vrije toch enigszins te passen binnen de bevindingen gevonden voor het Antwerpse.

4. 4. DE BASTAARD

4. 4. 1. HOUDING TEGENOVER HET KIND

P. Aries was de pionier inzake de these dat binnen de traditionele maatschappij, ouders relatief onverschillig stonden tegenover hun pasgeborenen en kinderen in het algemeen en dat deze als onvolwaardige individuen werden beschouwd. Hij poneerde dat tijdens de Middeleeuwen het volk het concept van de kindertijd niet kenden. Vanaf dat het kind niet meer gezoogd hoefde te worden werd het geïntroduceerd in de wereld van de volwassenen en moest het zijn steentje bijdragen tot het inkomen van het gezin³⁴¹.

Volgens E. Shorter waren het de hoge sterfterisico's van de kinderen evenals de economische omstandigheden en de gewoontes van de gemeenschap die er voor zorgden dat de overleving van het kind onderschikt was aan deze van de ouders zelf³⁴². Het voorbestaan en het goed functioneren van het landbouwbedrijf of het blijvend genereren van een inkomen waren hoofdzaken voor het traditionele gezin. Vrouwen die buitenshuis werkten gingen dan ook kort na de bevalling terug werken, waardoor het jonge kind vaak alleen werd gelaten. Bij negatieve economische condities werden er vele kinderen verlaten of overgelaten aan de armen. Men offerde dus een kind op voor 'belangrijkere' zaken zoals de overleving van gans het gezin³⁴³. Volgens E. Shorter was deze apathische houding tegenover het kind niet alleen te verklaren vanuit economisch opzicht. Hij vermeldde dat de moeders die thuis werkten en zich dus konden bezighouden met de kinderen dit tevens op een zeer strikte en affectieloze manier deden. Daarbij verwees men naar kinderen als 'het' en werd er met weinig emotie gereageerd op de sterfte van zuigelingen en jonge kinderen³⁴⁴. P. Aries vermeldde dat er enige verandering merkbaar was vanaf de 16de- 17de eeuw in de hogere klassen en zich zeer geleidelijk aan verspreidde over de andere klassen³⁴⁵. Auteurs zoals L. A. Pollock en R. Trumbach poneerden dat het kind pas vanaf de 18de eeuw een belangrijkere plaats kreeg binnen het gezin. E. Shorter was van oordeel dat het betere moederschap pas vanaf de 19^{de}

³⁴¹ P. ARIES, *Centuries of childhood*, Harmondsworth, Penguin Books, 1962, p. 395.

³⁴² E. SHORTER, *The making of...*, p. 168.

³⁴³ *Ibid.*, pp. 171-173.

³⁴⁴ *Ibid.*, pp. 171-172.

³⁴⁵ P. ARIES, *op. cit.*, p. 398.

eeuw kenmerkend werd³⁴⁶. Evenals L. Flandrin bemerkte dat de desinteresse tegenover het kind aanhield tot de 19de eeuw met als bewijs de toename van het aantal vondelingen tussen de 17de en de 19de eeuw³⁴⁷. Hoewel er dus enige discussie is omtrent de periode vanaf wanneer meer belang gehecht werd aan het kind, kunnen we besluiten dat in de 18de eeuw het welstellen van het kind ondergeschikt was aan de economische en materiële belangen van het gezin.

Op deze wijze kunnen we met sterkte vermoeden dat de ongehuwde moeder, mits zij er alleen voor stond, snel de overweging maakte om van het onwettige kind af te geraken. De geboorte van een bastaard had dan ook uitermate grote gevolgen voor haar, voornamelijk inzake haar huwelijkskansen. Wanneer de natuurlijke vader besloot om de moeder niet te huwen werd de toekomst van de ongehuwde moeder onheilspellend. Meestal was ze er nog niet in geslaagd haar bruidschat te vergaren en betekende de last van een onwettig kind een groot nadeel op de huwelijksmarkt. In de vorige onderdelen hebben we reeds vermeld dat de ongehuwde moeder eventueel kon rekenen op steun van de familie. Sommige vrouwen stonden er evenwel alleen voor en hadden het reeds moeilijk om zichzelf te onderhouden wegens de te lage vrouwelijk lonen. De komst van een ongewenste kind kon hen dan ook het gevoel geven dat zij zich in een uitzichtloze situatie bevonden en werd alles overwogen om deze teniet te doen.

4. 4. 2. ABORTUS PROVOCATUS EN KINDERMOORD

Beide fenomenen vallen moeilijk te onderzoeken daar ze over een groot ‘dark number’ beschikken. Slecht bij een beperkt aantal gevallen kwamen de misdaden, meestal toevallig aan het licht en zijn dus zeker niet representatief voor de frequentie dat de bevolking naar dergelijke oplossingen greep. C. Vandenbroeke haalde aan dat abortus en kindermoord in de Oudheid en de Middeleeuwen frequent gebruikt werden om een overbevolking tegen te gaan³⁴⁸. Ook de Nederlandse onderzoeker S. Faber was van mening dat kindermoord en abortus in het licht van een poging om het kinderaantal te beperken, gezien moet worden en dat beide fenomenen tot voor de anticonceptie op een ruime schaal werd toegepast een aanzienlijke frequentie kende³⁴⁹.

³⁴⁶ E. SHORTER, *The making of. . .*, p. 168.

³⁴⁷ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 44.

³⁴⁸ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 207.

³⁴⁹ S. FABER, ‘Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam’, In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden.*, XCII, 1978, p. 226.

Tijdens het Ancien Regime waren er verschillende middeltjes bekend om een miskraam te forceren. Zo waren er menstruatieopwekkende drankjes en kruiden die vrij verkrijgbaar waren. Een ander mogelijkheid was het toepassen van uitwendig geweld op zichzelf om de vrucht te doen afdrijven. Deze pogingen tot abortus waren wel weinig effectief maar werden vermoedelijk veel toegepast³⁵⁰.

Eenmaal het kind geboren was, was kindermoord of infanticide een andere, weliswaar drastische oplossing. Dit kon men op verschillende wijzen tewerkstellen. Ofwel werd het kind direct na de geboorte op een of andere wijze, veelal door verstikking, om het leven gebracht of liet men het na de zuigeling de nodig zorg te verschaffen na zijn geboorte. Zo konden de moeders weigeren het kind te voeden of de nodige medische of andere deskundige hulp in te roepen bij ziekte van de zuigeling³⁵¹.

Op basis van de processen gevoerd naar kindermoord werd het mogelijk om een profiel te schetsen van de ‘moordende moeders’ in Amsterdam tijdens de 18de eeuw. Zij waren overwegend jonge ongehuwde vrouwen, gemiddeld 27 jaar, waren meestal niet afkomstig van Amsterdam en werkten er als dienstpersoneel³⁵². Ook voor Schotland werd er een onderzoek uitgevoerd naar de moeders die infanticide pleegden in de 18de eeuw door D. A. Symonds. Daar waren de vrouwen eveneens veelal ongehuwd en tewerkgesteld als dienstpersoneel op een landbouwbedrijf of ander jobs waarbij zij ver weg waren van hun familie³⁵³. De moeders die tot een dergelijke wanhoopsdaad gedreven werden waren dus op onwettige wijze zwanger geworden en konden niet rekenen op steun van de biologische vader of hun familie. Beide onderzoekers vermeldden dat de natuurlijke vader amper in de processen voorkwam. Velen van hen bleken afwezig te zijn, gevlucht of waren niet bereid om het op te nemen voor de ongehuwde moeder uit vrees voor sociale degradatie³⁵⁴. Wanneer naar de beweegredenen gevraagd werd tijdens de processen haalden de vrouwen doorgaans angst voor het verlies van hun werk en bijgevolg armoede evenals een vrees voor de schande die hen als ongehuwde moeder te beurt zou vallen, aan³⁵⁵. Volgens D. A. Symonds waren voornamelijk de moeilijke huwelijkscondities de achterliggende reden. Met name dat een zwangerschap geen huwelijk

³⁵⁰ B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 88.

³⁵¹ S. FABER, *art. cit.*, pp. 225-226.

³⁵² *Ibid.*, p. 227.

³⁵³ D. A. SYMONDS, ‘Reconstructing rural infanticide in eighteenth-century Scotland’, In: *Journal of women’s history*, X, 1998, 2, p. 64.

³⁵⁴ D. A. SYMONDS, *art. cit.*, p. 77.; S. FABER, *art. cit.*, p. 233.

³⁵⁵ S. FABER, *art. cit.*, p. 238.

teweeg kon brengen wanneer er geen materiële middelen toe waren. De jonge vrouwen hadden namelijk in hun verleiders een echtgenoot gezien maar bleek dit niet wederzijds te zijn. De vrouwen werden verlaten en zonder steun van hun familie bevonden zij in een uitzichtloze situatie.

C. Vandenbroeke haalde aan dat vanaf de 18de eeuw zowel de wereldlijke als de geestelijke overheden zich meer inzette om dergelijke praktijken in te dijken en ze harder aan te pakken. Een mooi voorbeeld hiervoor was de verplichting om elke zwangerschap te registreren in Frankrijk. De reden voor deze grotere bescherming voor de ongeboren vrucht was dat de toenmalige absolutistische staten zowel fiscaal als militair beter gediend waren met een grote bevolkingsdichtheid³⁵⁶. In welke mate dit ook effectief lukte is niet duidelijk. In het artikel van S. Faber werd een poging gedaan om een idee te krijgen rond het ‘dark number’ van de infanticide. Dit deed hij aan de hand van enkele alternatieve bronnen, waaronder schouwregisters, waarin alle sterfgevallen waarop een lijkschouwing werd uitgevoerd, werden vermeld en de sterfte dus in verdachte omstandigheden was voltrokken. Hierin werden vele zuigelingen geregistreerd die uit grachten en openbare secreten waren gehaald. Wanneer men op deze lijken een longenproef kon uitvoeren, een test waarmee men kon bepalen of het kind doodgeboren was of nog geademd had vooraleer te sterven, bleken negen op tien nog geleefd te hebben en waren dus vermoedelijk vermoord. Dergelijke cijfers tonen duidelijk aan dat infanticide geen marginaal fenomeen was en dat slechts een zeer kleine minderheid van de daders uiteindelijk gevat werden. Op basis van deze bron was er inderdaad een afname van dergelijke dode pasgeborenen merkbaar na 1770. Een andere bron die S. Faber aanhaalde, namelijk de haaldoden-boeken, waarin alle personen die in verdachte omstandigheden waren gestorven maar er geen lijkschouwing op werd uitgevoerd, sprak dit tegen. De cijferreeksen die bekomen werden uit deze bron bleven hoog, ook na 1770, zodat S. Faber besloot dat het niet als zeker gesteld kan worden dat het aantal kindermoorden omstreeks 1800 daalde³⁵⁷.

Een andere reden waarom men vermoedde dat kindermoord minder gebruikelijk werd op het einde van de 18de, was dat vanaf deze periode het aantal vondelingen enorm toenam. Zo was het mogelijk dat de bevolking nu voor een meer humane oplossing koos voor het beperken van het kinderaantal in plaats van kindermoord³⁵⁸.

³⁵⁶ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen. . .*, p. 207.

³⁵⁷ S. FABER, *art. cit.*, pp. 235-237.

³⁵⁸ *Ibid.*, p. 236.

4. 4. 3. VONDELINGEN

Naast abortus of kindermoord kon eveneens het te vinden leggen van de bastaard een soelaas bieden voor de ongehuwde moeder. Dat vele ongehuwde moeders dit ook deden lijkt besloten te kunnen worden uit de gelijktijdige groei van het aantal vondelingen en onwettigen vanaf het einde van de 18de eeuw. De toename van het vondelingenlegioen was evenals de stijging van de onwettigheid in grote delen van West-Europa merkbaar³⁵⁹. Uit microstudies blijkt dat hoewel de illegitieme kinderen de meerderheid van de vondelingen uitmaakte, het aantal wettige vondelingen zeker niet onderschat mag worden. Volgens onderzoeken bleek één vijfde tot één derde van de vondelingen afkomstig te zijn uit een wettige relatie³⁶⁰. Op deze wijze kan de correlatie tussen de stijging van de vondelingen en de onwettigheid niet als absoluut beschouwd worden. Beide fenomenen werden wel gevoed door dezelfde factoren. Zo betekende de verarming, typerend voor het einde van de 18de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw, evenals de daling van de kindersterfte tijdens deze periode, voor vele een excessieve kinderlast die men niet meer kon onderhouden³⁶¹. De relatie tussen het verloop van het aantal vondelingen en roggeprijzen werd voor Gent bevestigd³⁶². Zowel gehuwde als ongehuwde personen gingen er in toenemende mate hun kinderen te vinden leggen in de hoop dat zij daar een beter bestaan zouden vinden. Dit bleek echter een grote misvatting aangezien de vondelingen een uitermate hoog sterfterisico hadden en het te vondeling leggen bijgevolg gezien kan worden als een indirecte vorm van kindermoord. Slecht 10 tot 20% bleek tot 12 jaar te overleven³⁶³.

De meeste vondelingen die overleefden werden uitbesteed aan een pleeggezin of wanneer deze nog gezoogd moesten worden, aan een vroedvrouw. We kunnen evenwel aannemen dat zij het vreemde kind achterstelde en het dus niet de nodig zorg en voeding kreeg. Voornamelijk vanaf het einde van de 18de eeuw wanneer steeds meer vrouwen, door de linnencrisis, een extra inkomen poogden te genereren door als vroedvrouw op te treden maar waarbij minder kwaliteit aan de dag gebracht werd, daalden de levenskansen van de jonge vondelingen enorm. Ook bij de pleeggezinnen werden de vondelingen niet beter behandeld.

³⁵⁹ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 210.

³⁶⁰ Ibid., p. 211.; G. VERBEURGT, op. cit., p. 174.

³⁶¹ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 213.

³⁶² G. VERBEURGT, op. cit., p. 189.

³⁶³ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 213.

We kunnen er vanuit gaan dat zij goed moesten werken voor het karige eten die ze kregen en dat zij als verdoken slaven beschouwd mogen worden³⁶⁴.

4. 4. 4. KINDER- EN ZUIGELINGENSTERFTE BIJ ONWETTIGEN

Ook wanneer de onwettige kinderen niet vroegtijdig gedood of te vinden gelegd werden was hun toekomst minder rooskleurig dan die van hun legitieme leeftijdsgenoten. De bastaarden bleken door een oversterfte gekenmerkt te worden. Een Nederlandse studie waarbij het verschil tussen het sterfterisico van wettige en onwettige kinderen onderzocht werd door F. Van Poppel, J. Kok en E. Kruse toonde aan dat deze bij de illegitieme kinderen 40% hoger kon liggen³⁶⁵. Traditioneel werden de hogere sterfterisico's bij de onwettigen verklaard door 'engeltjesmakerij'. Namelijk dat de moeder opzettelijk naliet de nodige zorg of voeding voor de zuigelingen te voorzien waardoor het na enige weken stierf door hongersnood of ontbering. Tijdgenoten, waaronder, de Hollandse arts Jonkers, vermeldde dat voornamelijk de sterfte die in de 2de à 3de week na de geboorte voorviel het gevolg waren van deze nalatigheden³⁶⁶. Tegenwoordig zijn de historici van mening dat de discrepantie tussen de wettige en illegitieme zuigelingensterfte reeds in grote mate kan uitgelegd worden door de sociale en economische verschillen³⁶⁷. De ongehuwde moeders waren meestal afkomstig uit de laagste geledingen van de maatschappij. Daarnaast gingen zij veelal tot kort voor en na de bevalling uit werken en verkregen zij mogelijk geen of minder steun van omgeving en familie. Zoals we verder zullen zien waren dit belangrijke elementen die een grote invloed hadden op het sterfterisico van zuigelingen.

Wanneer we inzoomen op de zuigelingensterfte of het overlijden tijdens het eerste levensjaar, besproken in het onderzoek voor Den Haag in de 19de eeuw, bleek er tijdens de eerste maanden geen groot verschil merkbaar tussen de wettige en onwettige zuigelingensterfte. Pas vanaf de derde maand bleef de onwettige sterfte relatief hoog terwijl deze van de wettige baby's een sterkere daling onderging. Daarnaast had een eventuele legitimering van het kind een grote invloed op de overlevingskansen tijdens het eerste levensjaar³⁶⁸.

³⁶⁴ *Ibid.*, pp. 216-217.

³⁶⁵ F. VAN POPPEL, J. KOK en E. KRUSE, *art. cit.*, p. 245.

³⁶⁶ Citaat uit: F. VAN POPPEL, J. KOK en E. KRUSE, *art. cit.*, p. 261.

³⁶⁷ *Ibid.*, p. 246.; C. VANDENBROEKE, F. VAN POPPEL, A. M. VAN DER WOUDE, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculier perspectief', In: *Tijdschrift voor de geschiedenis*, 94, 1981, 3, p. 479.

³⁶⁸ F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, *art. cit.*, pp. 258-259.

De factoren die deze verschillen veroorzaakten waren pluriform. Uit het bovengenoemde onderzoek bleek dat voornamelijk de sociale klasse waaruit de ouders afkomstig waren een grote invloed had op het sterfterisico van de zuigelingen. De variabele of de moeder al dan niet werkte had een minder eenduidig effect op de sterfte. In het algemeen was het negatief voor de overlevingskansen van de zuigelingen als de moeder ging gaan werken. Dit was voornamelijk zo wanneer de plaats van de arbeid buitenshuis was en men snel na de geboorte terug ging werken, wat vaak het geval was bij de ongehuwde moeders in Den Haag. Hierdoor werden de kinderen niet enkel vaker alleen gelaten maar werd er ook sneller overgegaan op kunstmatige melk of vast voedsel³⁶⁹. Volgens C. Vandenbroeke, F. Van Poppel en E. A. Van Der Woude waren de voedingsgewoontes, met name de lactatie en de duur, de belangrijkste determinerende factor betreffende de zuigelingensterfte³⁷⁰. Eveneens de leeftijd van de moeder bleek een aanzienlijk invloed te hebben. F. Van Poppel en J. Kok haalden aan dat wanneer de moeder jonger was dan 23 jaar en ouder dan 35 jaar het sterfterisico voor hun kinderen groter was³⁷¹. Afsluitend was ook de nabijheid van familie een belangrijke factor. Zo hadden de kinderen waarvan de moeder alleen woonde of geïmmigreerd was een groter sterfterisico³⁷². Het is duidelijk dat de ongehuwde moeders vaak negatief scoorden inzake bovengenoemde beïnvloedingsfactoren op de zuigelingensterfte.

Ook voor het Brugse Vrije leek het ons aangewezen om een onderzoek uit te voeren naar de leeftijdsspecifieke sterfterisico's van de onwettige kinderen. Bijgevolg zijn wij op zoek gegaan naar de sterfteaktes van de door ons gevonden bastaarden in zijn geboorteplaats evenals in de direct aangrenzende gemeenten. Alsook hebben we er rekening mee gehouden dat sommige bastaarden erkend of gelegitimeerd waren en dus de familienaam van hun vermoedelijke vader droegen. We hebben ons evenwel enkel gefocust op de zuigelingen- en kindersterfte en hebben derhalve niet gezocht naar degenen die op latere leeftijden stierven. De door ons bekomen waarden kunnen dus als minima beschouwd worden omdat er zeker een aantal bastaarden waren die tussen hun geboorte en hun vijfde levensjaar wel gestorven waren maar in andere parochies. In totaal vonden wij voor 32, waarvan allen zeker waren, van de 105 bastaarden een sterfteakte. Hiervan waren er 26 die in de loop van hun eerste levensjaar stierven. Wanneer we de zuigelingensterfte berekenden bekwamen we 247,6%. Deze waarde ligt zo'n 20% hoger dan de gemiddelde zuigelingensterfte voor West-Vlaanderen rond 1750,

³⁶⁹ *Ibid.*, pp. 262-263.

³⁷⁰ C. VANDENBROEKE, F. VAN POPPEL, A. M. VAN DER WOUDE, *art. cit.*, p. 473.

³⁷¹ F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, *art. cit.*, p. 269.

³⁷² *Ibid.*, p. 264.

die 205‰ bedroeg. Vermoedelijk betreft de door ons bekomen zuigelingensterfte voor het Brugse Vrije inderdaad een onderschatting. In het Antwerpse werden immers veel hogere waarden gevonden van 357‰ voor de illegitieme zuigelingensterfte³⁷³.

Als wij de zuigelingensterfte bekijken voor de twee regio's in het Brugse Vrije is er opnieuw een duidelijk verschil merkbaar. Zo was deze in de zandregio gemiddeld 214,3‰ terwijl in de polderregio een merkbaar hogere waarde gehaald werd, namelijk 285,7‰. Dit lag volledig binnen de verwachtingen. Reeds in het tweede hoofdstuk hebben wij aangehaald dat de algemene zuigelingensterfte hoger lag in de kustreek dan in de zandregio. N. Demaegdt bekwam voor haar gemeentes in de zandregio een gemiddelde van 184‰³⁷⁴. Voor de polderregio hebben we geen waarden inzake de algemene zuigelingensterfte gevonden. We weten wel dat deze, zoals eerder werd vermeld, in West-Vlaanderen rond 1750 gemiddeld 205‰ bedroeg. Aangezien de zandregio lagere waarden haalden, werden deze dus gecompenseerd door een hogere zuigelingensterfte in de polderstreken. Dit verschil kan verklaard worden door de beroepsstructuur en de hieraan gerelateerde borstvoedingsgewoontes van de regio's. Er was namelijk een negatieve correlatie merkbaar tussen de expansie van de huisnijverheid, wat betekende dat vrouwen thuis konden blijven om te werken en borstvoeding geven, en het niveau van de zuigelingensterfte. In de regio's waar de vrouwen buitenshuis werkten, zoals landarbeid in loondienst, was dit minder mogelijk³⁷⁵. Dit kan een verklaring bieden voor de hogere sterfte van zowel de wettige als de onwettige zuigelingen in de polderstreek.

Laten we nu even de maandelijkse spreiding van de sterfte tijdens het eerste levensjaar voor het Brugse Vrije van dichterbij bekijken in tabel 4. 11. .

Tabel 4. 11. Spreiding van de zuigelingensterfte in het Brugse Vrije, 1730-1760

maand	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
1	4	33,33	9	64,29	13	50,00
2	4	33,33	0	0,00	4	15,38
3	0	0,00	1	7,14	1	3,85
4	1	8,33	2	14,29	3	11,54
5	0	0,00	0	0,00	0	0,00
6	0	0,00	0	0,00	0	0,00
7	0	0,00	0	0,00	0	0,00
8	1	8,33	1	7,14	2	7,69

³⁷³ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 101.

³⁷⁴ N. DEMAEGDT, *op. cit.*, p. 93. Gemeentes: Oostkamp, Ruddervoorde en Waardamme.

³⁷⁵ C. VANDENBROEKE, F. VAN POPPEL, A. M. VAN DER WOUDE, *art. cit.*, pp. 488-498.

9	1	8,33	0	0,00	1	3,85
10	1	8,33	1	7,14	2	7,69
11	0	0,00	0	0,00	0	0,00
12	0	0,00	0	0,00	0	0,00

Zowel in de zand als in de polderregio was het sterfterisico het grootst tijdens de eerste maand. De eerste levensmaand werd voornamelijk bepaald door de endogene sterfte. Dit zijn de sterfgevallen die veroorzaakt werden door medische en biologische factoren die een invloed hadden tijdens of kort na de bevalling. Tot het midden van de 19de eeuw was het aandeel van de endogene sterfte stabiel en waren er bijgevolg ook geen grote verschillen merkbaar tussen de onwettige en wettige geboorten. Toch valt het op dat de polderstreek, in vergelijking met de zandregio, gekenmerkt werd door een oversterfte tijdens de eerste maand. Wanneer we de verspreiding van de zuigelingensterfte bekijken tijdens de eerste vier weken blijken de meeste van de onwettige zuigelingen in de polderregio binnen de eerste twee weken na de geboorte gestorven te zijn en lag hun aandeel hoger dan in de zandstreek. Aangezien de endogene sterfte, die dominant was tijdens de eerste levensweken, stabiel was, kunnen we vermoeden dat hier toch enigszins sprake kan zijn van engeltjesmakerij die potentieel wat meer ingang vond in de polderstreek.

Tabel 4. 11. Weekspreading van de zuigelingensterfte in het Brugse Vrije, 1730-1760

	Zand		Polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
1ste week	0	0,00	4	44,44	4	30,77
2de week	2	50,00	2	22,22	4	30,77
3de week	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4de week	2	50,00	3	33,33	5	38,46

Ook de tweede maand haalde nog hoge sterftcijfers onder de bastaarden in de zandstreek terwijl deze in de polderregio iets meer verspreid lag over de latere maanden. Vanaf de laatste weken van de eerste maand werd de sterfte van de zuigelingen bepaald door exogene factoren. Hiermee worden alle externe en omgevingsinvloeden bedoeld, zoals onder andere de voedingsgewoonten. We hebben reeds vermeld dat de lagere zuigelingensterfte van de bastaarden in de zandregio vermoedelijk in deze richting gezocht moest worden.

Naast de zuigelingensterfte werd door F. Van Poppel en J. Kok eveneens het verschil van de kindermortaliteit tussen de wettigen en onwettigen onderzocht. Hieruit bleek dat het grotere sterfterisico van de onwettige kinderen tijdens het eerste levensjaar gestaag afnam en vanaf het tweede levensjaar zelfs lager was dan die van hun wettige leeftijdsgenoten. De verklaring hiervoor was dat de onwettige kinderen tijdens hun eerste levensjaar een onverbiddelijk selectieproces waren ondergaan zodat de ‘zwakke schakels’ reeds geëlimineerd waren. Uiteindelijk beschikten de onwettigen zelfs tot een 15% lager sterfterisico vanaf hun eerste tot hun vijfde levensjaar dan de wettigen³⁷⁶.

Voor het Brugse Vrije vonden wij maar zeer weinig sterfteaktes terug waarbij het kind gestorven was tussen zijn eerste en vijfde levensjaar. Er werden namelijk maar zes casussen opgetekend wat een kindersterfte van 75,59‰ vormde³⁷⁷. Er moet wel vermeld worden dat het risico tot onderschatting groter werd naarmate de kinderen ouder werden. Zo waren waarschijnlijk meerdere kinderen reeds geïmmigreerd naar andere gemeenten. Dit was vermoedelijk het geval gezien het grote verschil met de cijfers van de totale kindersterfte aangehaald door C. Vandenbroeke voor Zuid-Vlaanderen. Hij vermeldde dat deze in de 18de en 19de eeuw gemiddeld 130-135‰ bedroeg³⁷⁸. Hoewel het door ons gevonden kindersterfecijfer onder de bastaarden in het Brugse Vrije waarschijnlijk niet als representatief beschouwd kan worden, blijkt deze wel interessant wanneer we de twee regio’s onderling vergelijken. Opnieuw is deze, ondanks het geringe aantal, opmerkelijk groter in de polderregio. In de zandregio stierven 3,57% van de bastaarden tussen hun eerste en vijfde levensjaar, terwijl dit in de polderstreek 8,16% was. Na het tweede levensjaar was de sterfte minder afhankelijk van de voedingsgewoonten, maar bleek uit het onderzoek van F. Van Poppel en J. Kok voornamelijk een oudere leeftijd van de moeder een negatief effect te hebben op de levensverwachting van de bastaarden³⁷⁹. Zoals we in het onderdeel over de leeftijden van de ongehuwde moeders zagen waren zij in de polderstreek opmerkelijk ouder dan in de zandstreek zodat deze variabele een rol kan gespeeld hebben in de hogere kindersterfte in de polderregio.

4. 5. BESLUIT

³⁷⁶ F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, *art. cit.*, pp. 259-260.

³⁷⁷ 6 casussen van kindersterfte op 79 bastaarden (aantal bastaarden – aantal die reeds stierf binnen hun eerste levensjaar).

³⁷⁸ C. VANDENBROEKE, ‘Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen (18de –19de eeuw), In: *Studia Historica Gandensia. Uit de seminaries voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent*, 200, 1977, p. 210.

³⁷⁹ F. VAN POPPEL, J. KOK, E. KRUSE, *art. cit.*, p. 269.

Terugblikkend op dit hoofdstuk kunnen wij enkele besluiten trekken inzake het profiel van de ongehuwde moeders en de natuurlijke vaders in het Brugse Vrije en de verschillen die we vonden tussen de polder en zandstreek.

Eerst willen we de besluiten herhalen betreffende de geslachtsverhoudingen van de bastaarden en de seizoensvariatie van hun conceptie. Uit de geslachtverhoudingen bleek een grote meerderheid van de bastaarden mannelijk te zijn. Dit overwicht werd volledig bepaald door de zandregio. Wat de oorzaak hiertoe was, is niet duidelijk maar we hebben aangehaald dat eventueel het positieve economische klimaat die er in de regio's waar de rurale huisnijverheid verspreid was tijdens het tweede en derde kwart van de 18de eeuw heerste, zijn invloed kon gehad hebben.

Op basis van de seizoensvariatie werd een eerste bevestiging van de *courtship-hypothese* voor het Brugse Vrije geleverd. De concepties van de onwettige geboorten kwamen namelijk in grote mate overeen met de fluctuaties van alle geboortes waardoor we kunnen aannemen dat ook de voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap ontstond op gelijkaardige momenten als deze binnen het huwelijk. Er was hier wel een uitzondering op merkbaar, namelijk het hoge aantal illegitieme concepties tijdens de maand augustus in de polderregio. Vermoedelijk heeft dit te maken met de vele landarbeiders die er hielpen om de oogst binnen te halen en er op deze wijze contacten ontstonden tussen jongeren.

Wanneer wij het profiel van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije vergeleken met de huwelijkspatronen vielen enkele verschillen op. Zo waren de ongehuwde moeders veelal iets jonger dan de gemiddelde bruid bij haar eerste huwelijk, wat 27 jaar was. Dit verschil kon evenwel oplopen tot 2 jaar wanneer de twee oudste leeftijden buiten beschouwing werden gelaten. Wanneer wij de twee regio's van het Brugse Vrije vergeleken bleken voornamelijk de ongehuwde moeders in de zandregio jonger te zijn, namelijk 25 jaar, dan de gemiddelde bruid, met name wanneer we in gedachten houden dat de zandregio gekenmerkt werd door een restrictiever huwelijkspatroon. In de polderregio waren de ongehuwde moeders dan weer gemiddeld één jaar ouder, namelijk 28 jaar, dan de bruiden bij hun eerste huwelijk. Ook wanneer wij de leeftijden van de natuurlijke vaders beschouwden kwam dit verschil tussen Noord en Zuid duidelijk naar voren. De mannen waren vrij oud in de polderregio, gemiddeld 36,5 jaar, in vergelijking met de gemiddelde huwelijksleeftijd van 29 jaar. De biologische vaders in de zandregio benaderden de huwelijksleeftijd meer, maar wanneer wij enkel de

zekere gegevens beschouwden bleken zij iets jonger te zijn, namelijk 26 jaar. Er is dus inzake de leeftijden van de illegitieme koppels een vrij grote homogeniteit merkbaar in beide regio's en waren deze in tegenspraak met de algemene geldige huwelijkspatronen.

Inzake de burgerlijke staat was het gros van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije nooit gehuwd geweest vóór de onwettige geboorte. In de polderregio waren er vermoedelijk wat meer weduwes onder de ongehuwde moeders. Daarnaast bevielen in beide regio's de meeste vrouwen in hun eigen geboorteplaats. Dit was voornamelijk het geval voor de zandregio, terwijl in de polderregio ook velen uit een aangrenzende gemeenten afkomstig waren maar ook van verder. Dit heeft mogelijks te maken met hun tewerkstelling. We hebben vermeld dat hoewel er geen informatie geleverd werd inzake de beroepen van de ongehuwde moeders, zij in de polderregio waarschijnlijk met name dienstpersoneel en losse arbeidsters waren, terwijl in de zandregio het aantal textielwerksters onder de ongehuwde moeders vermoedelijk wat hoger lag. Dit waren allemaal beroepen van de laagste sociale klassen van de maatschappij. Ook de natuurlijke vaders kwamen voornamelijk uit deze geledingen.

Wanneer wij de samenstelling van de huishoudens van de ongehuwde moeders voor de onwettige geboorte en hun sociale klasse bekeken, vielen er enkele zaken op en verschaften zij ons een hint inzake het ontstaan van het ongehuwde moederschap. Zo bleken vele ongehuwde moeders hun vader verloren te hebben. Op deze wijze konden zij bij een onwettige zwangerschap in mindere mate een huwelijk forceren door de afwezigheid van hun vader. Wanneer wij evenwel de polder en zandregio apart beschouwden, leek het alsof de onwettigheid in de zandregio voornamelijk veroorzaakt of ten minste beïnvloed werd door de armoede van de huishoudens waaruit de vrouwen afkomstig waren. Het merendeel was er namelijk afhankelijk van de armendis. In de polderregio was dit minder het geval. De hoofden van de huishoudens waren hoewel nog steeds lid van de laagste sociale klassen toch iets welstellender. De ongehuwde moeders in laatstgenoemde regio bleken wel in grotere mate één of beide ouders verloren te hebben.

We hebben reeds de hypothese aangehaald dat er in beide regio's een andere soort van illegitimititeit bestond. Hieruit voortvloeiend kan het zijn dat de bastaarden in de zandregio veelal voorkinderen waren. De bastaarden werden er dan ook iets vaker erkend en gelegitimeerd in de laatstgenoemde regio. Dit had eventueel ook zijn gevolgen op de overlevingskansen van de onwettige kinderen. In de polderregio was zowel de zuigelingen-

als de kindersterfte hoger. Hoewel deze in de polderregio ook voor de wettige kinderen hoger lag dan in de zandregio, is er een vermoeden dat in de polders in grotere mate aan engelenmakerij werd gedaan gezien de hoge concentratie van de sterfte van de zuigelingen tijdens de eerste maand en voornamelijk in de eerste twee weken.

Om af te sluiten waren er inzake het aantal repeaters weinig verschillen op te merken tussen beide regio's. Er waren slecht in kleine mate iets meer repeaters in de zandstreek. We willen wel nog benadrukken dat het Brugse Vrije gekenmerkt werd door een groot aantal repeaters en dat het *repeatereffect* geldig bleek te zijn voor de twee regio's onderling.

HOOFDSTUK 5: HET HUWELIJK

In het volgende hoofdstuk behandelen we de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders. We gaan na hoeveel van de moeders uiteindelijk huwden en of er eventuele opvallende verschillen merkbaar waren tussen degenen die er in slaagden om te trouwen en deze die alleen bleven. Verder bespreken we het interval tussen de geboorte van de bastaard en het huwelijk en of een eventuele sterfte van het onwettige kind een invloed uitoefende op de

huwelijkskansen van de moeder. Overigens schetsen we het profiel van de echtgenoten en vergelijken we de karakteristieken met deze van de ongehuwde moeders om na te gaan in welke mate er homogeniteit tussen het koppel merkbaar was en of deze afweken van het algemene huwelijkspatroon. We sluiten dit hoofdstuk af met een studie van de huishoudens na de geboorte van de bastaard om een blik te werpen op wat er gebeurde na het huwelijk of wanneer de moeder alleenstaand bleef, hoe ze overleefde.

5. 1. DE HUWELIJKSKANSEN VAN DE ONGEHUWDE MOEDERS

5. 1. 1. HET AANTAL DAT HUWDE OF ALLEEN BLEEF

In het vorige hoofdstuk besloten we dat indien de ongehuwde moeder niet met de vader van het onwettige kind huwde haar huwelijkskansen vermoedelijk daalden. Welke proportie deze afname kon aannemen, is niet duidelijk. Uit verscheidene studies blijkt er hierin een grote variatie merkbaar. Zo stelde M. Mitterauer dat in vele regio's in het Noorden van Europa een onwettig kind geen wezenlijke invloed had op de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders. In het Middellandse Zeegebied had dit volgens M. Mitterauer wel navenante repercussies hoewel ook hier regionale variatie niet uitgesloten was³⁸⁰. Voor West-Europa viel een minder duidelijke lijn te trekken. J. Depauwe bemerkte dat slechts 7,8% van de onderzochte moeders in het achttiende-eeuwse Nantes uiteindelijk huwde en dus blijkbaar wel een groot nadeel ondervond op de huwelijksmarkt³⁸¹. In het Meetjesland en in de regio rond Kortrijk lagen de percentages opnieuw heel wat hoger voor het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw, namelijk bij benadering 60%³⁸². Ook beschrijvingen van tijdgenoten bevestigen de regionale variatie inzake de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders. M. Segalen gaf enkele voorbeelden uit ruraal Frankrijk onder andere uit Bretagne waar luidde dat een vrouw ondanks een onwettig kind geen moeilijkheden ondervond om te huwen³⁸³. Zij vermeldde dat de variatie inzake de mate waarin de ongehuwde moeders afgekeurd werden door haar omgeving evenals haar huwelijkskansen zich niet beperkte tot regio's maar dat deze eveneens kon differentiëren tussen dorpen. Ze formuleerde een hypothese om deze diversiteit te helpen verklaren. Volgens M. Segalen waren de uiteindelijke huwelijkskansen, evenals de

³⁸⁰ M. MITTERAUER, *Ledige Mütter. Zur geschichte unehelicher Geburten in Europa.*, München, Beck, 1983, pp. 55-56.

³⁸¹ J. DEPAUWE, 'Les filles-mères se marient-elles? L'exemple de Nantes au XVIIIe siècle.', In: *Aimer en France 1760-1860.*, Clermont-Ferrand, II, 1980, p. 525.

³⁸² A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 78., S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 90.

³⁸³ M. SEGALEN, *Mari et femme dans la société paysanne.*, Paris, Flammarion, 1980, p. 27.

algemene beoordeling van de ongehuwde moeder door de gemeenschap afhankelijk en beïnvloed door de sociale structuren die er in een regio of dorp heersten. Zo waren de sterk gepolariseerde gebieden, waar verschillende sociale klassen naast elkaar leefden, strenger tegenover vrije voorhuwelijkse relaties tussen jongeren dan in regio's waar de maatschappij er gebaseerd was op een meer egalitaire basis. De reden hiertoe was dat in de streken die gekenmerkt werden door een duidelijke hiërarchie het belangrijk was voor de overlevering van het patrimonium dat er enkel huwelijken gesloten werden tussen families met een gelijkaardig economisch statuut. Het huwelijk en de eerbaarheid van de vrouwen waren er dus van primordiaal belang om sociale degradatie te voorkomen. Bijgevolg betekende een ongehuwde zwangerschap in dergelijke regio's een vernietiging van alle huwelijkskansen van de jonge vrouw en een veroordeling om het kind alleen op te voeden. In de streken waar er geen grote verschillen waren tussen de aanwezige sociale klassen, hechtte men minder waarde aan een huwelijksstrategie en stond men bijgevolg ook lossier tegenover voorhuwelijkse relaties. De huwelijkskansen na een ongehuwde zwangerschap werden dan ook in mindere mate aangetast³⁸⁴. Deze hypothese kan van waarde zijn om de verschillen tussen de polder en de zandregio inzake onwettigheid te verklaren. De polderstreek werd immers gekenmerkt door een grotere polarisatie namelijk een aantal grote en middelgrote boeren maar ook talrijke landloze en veelal arme landarbeiders. De zandregio bestond daarentegen voornamelijk uit kleine landbouwers met weinig landarbeiders³⁸⁵.

Voor het Brugse Vrije zijn we op zoek gegaan naar de huwelijksaktes van de ongehuwde moeders. Eveneens de sterfteaktes als de volkstellingen konden ons uitsluitsel geven omtrent de uiteindelijke burgerlijke staat van de onderzochte vrouwen. We vonden voor 52 van de 91 vrouwen een huwelijk terug. Voor 14 van hen werd vastgesteld dat zij alleen bleven en voor de overige 25 werd er geen informatie gevonden. We willen wel vermelden dat dit vermoedelijk een onderschatting inhoudt gezien we enkel consequent op zoek zijn gegaan naar de huwelijksaktes in de geboorteplaats van het onwettige kind en de direct aangrenzende gemeenten. Degenen waarvoor we geen informatie konden achterhalen waren derhalve geïmmigreerd en in andere gemeentes eventueel nog gehuwd.

Wanneer wij bovenstaande waarden in procenten plaatsen bekomen we een minimum- en maximumwaarde van het aantal dat trouwde. Zo huwde 57,1% van alle onderzochte vrouwen. Wanneer wij degenen waarvoor geen informatie teruggevonden werd buiten beschouwen

³⁸⁴ *Ibid.*, pp. 27-30.

³⁸⁵ N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, pp. 202-204.

laten was dit 78,79%. De reële waarde ligt hier ergens tussenin. Het is mogelijk dat degenen die migreerden en waarvoor geen informatie gevonden werd in grotere mate gestigmatiseerd waren en hun huwelijkskansen dus lager lagen. Dit was vermoedelijk dan ook de reden voor hun uitwijking. In welke mate zij uiteindelijk huwden, en het reële percentage dus meer neigde naar de hierboven geponeerde minimum- of maximumwaarde was onder andere afhankelijk van de overlevering van dit stigma.

Wanneer we de door ons bekomen percentages vergelijken met deze uit andere studies, kunnen we besluiten dat de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije hoog waren. In het Antwerpse bleek slechts 34% van de moeders te trouwen³⁸⁶. Zoals reeds vermeld lagen de huwelijkspercentages hoger en dicht bij de door ons bekomen waarden in het Meetjesland en de regio rond Kortrijk³⁸⁷.

In het Brugse Vrije waren wij ook voor de huwelijken niet steeds zeker van de gegevens. Voor 29,67% van alle vrouwen of 40,9% van degene waar we informatie voor vonden waren we zeker omtrent de gevonden gegevens. Wanneer we, in tabel 5. 1. , deze juiste gegevens vergelijken met de waarden bekomen wanneer alle informatie in beschouwing genomen werd zien we duidelijk dat er sprake is van een belangrijke distorsie voornamelijk wanneer we de verschillen tussen de polder en de zandstreek bekijken. Voor het Brugse Vrije in het algemeen bleef deze vrij beperkt. Zo huwde 75% van de ongehuwde moeders waarvan we zeker waren van de bekomen informatie. Wanneer we alle gegevens bekijken waren er dit slechts iets meer, namelijk 78,78%.

Tabel 5. 1. Aantal vrouwen dat huwt of alleen blijft in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
ALLEEN	8	23,53	6	18,75	14	21,21
zeker	2	14,29	5	35,71	7	25,00
vermoedelijk	2	33,33	0	0,00	2	25,00
niet zeker	4	28,57	1	6,25	5	16,67
HUWELIJK	26	76,47	26	81,25	52	78,78
zeker	12	85,71	9	64,29	21	75,00
vermoedelijk	4	66,67	2	100,00	6	75,00
niet zeker	10	71,42	15	93,75	25	83,33

³⁸⁶ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 152.

³⁸⁷ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 78., S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 90.

Als we de twee regio's apart beschouwen wordt de vervorming duidelijk. Zo blijkt op basis van de zekere gegevens 86% te huwen in de zandregio terwijl dit in de polder voor een geringer aantal vrouwen het geval was, namelijk 64%. Op basis van alle gegevens is dit verschil evenwel volledig verdwenen en werden er zelfs meer huwelijken voltrokken in de polderregio. Gezien de omvang van de distorsie baseren we ons om het verschil tussen de polder en zandregio te bestuderen enkel op de zekere gegevens.

We kunnen bijgevolg besluiten dat de onwettige geboortes in mindere mate gevolgd werden door een huwelijk in de polderregio. Dit past binnen de besproken hypothese aangebracht door M. Segalen³⁸⁸. Eveneens C. Vandenbroeke, zoals reeds vermeld in het derde hoofdstuk, suggereerde dat in de commerciële landbouwregio's de angst tot sociale degradatie ten gevolge van een ongewenste zwangerschap groter was dan in de streken waar de huisnijverheid verspreid was³⁸⁹. Bijgevolg lieten de natuurlijke vaders de ongehuwde moeders sneller in de steek en werd er in mindere mate een herstellend huwelijk voltrokken. We moeten wel benadrukken dat het aantal huwelijken van de ongehuwde moeders en bijgevolg hun huwelijkskansen ook in de polderregio zeker niet gering was. Een onwettige geboorte betekende in de polderstreek geenszins dat alle ongehuwde moeders er gedoemd waren om alleen te blijven.

Laten we nu de ongehuwde moeders die er niet in slaagden na de onwettige geboorte te huwen van dichterbij bekijken.

Tabel 5. 2. Aantal ongehuwden en weduwes onder degenen die alleen bleven in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
ONGEHUWD	8	100,00	3	50,00	11	78,57
zeker	2	100,00	3	60,00	5	71,43
vermoedelijk	2	100,00	0	0,00	2	100,00
niet zeker	4	100,00	0	0,00	4	80,00
WEDUWE	0	0,00	3	50,00	3	21,43
zeker	0	0,00	2	40,00	2	28,57
vermoedelijk	0	0,00	0	0,00	0	0,00
niet zeker	0	0,00	1	100,00	1	20,00

³⁸⁸ M. SEGALEN, *art. cit.*, pp. 27-30.

³⁸⁹ C. VANDENBROEKE, 'Het seksuele gedrag...', p. 223.

We zien dat de meerderheid, voornamelijk in de zandregio, van de ongehuwde moeders die niet huwde dit ook nooit geweest was. Een klein aandeel, namelijk drie vrouwen, hiervan stierf wel vrij kort, de dag zelf tot 2 jaar, na de geboorte van de bastaard. De overige vrouwen stierven pas later en bleken er dus niet in geslaagd te zijn te huwen. In de polderregio waren er binnen deze groep evenwel verschillende weduwes. Hoewel er sowieso iets meer weduwes onder de ongehuwde moeders in deze regio waren dan in de zandregio, lijken zij er toch over een groter nadeel te beschikken op de huwelijksmarkt.

Wanneer wij de weduwes buiten beschouwing laten is het aandeel van degenen die nooit huwden en dit ook nooit geweest waren onder de ongehuwde moeders in zandregio 23,5% op basis van alle gegevens en 14,29% wanneer alleen de zekere gegevens in beschouwing genomen worden. In de polderstreek is dit respectievelijk 9,37% en 21,43%. We zijn dus opnieuw geconfronteerd met het probleem inzake de grote verschillen tussen de waarden bekomen van alle gegevens en deze gebaseerd op enkel de zekere informatie. Ook hier bespreken we enkel de zekere informatie, hoewel de bekomen waarden gebaseerd zijn op een zeer gering aantal gegevens.

N. Zwaenepoel onderzocht voor het Brugse Vrije en voor de te onderscheiden regio's het definitief celibaat, namelijk het percentage ongehuwden binnen de leeftijdsklasse 45-54 jaar, onder de bevolking omstreeks het midden van de 18de eeuw. Deze bleek voor de vrouwen in de polderregio 5,25% te zijn en in de zandregio 20,78%. Dit grote verschil werd veroorzaakt door de weinig bestaansmogelijkheden voor ongehuwde vrouwen in de polderregio waardoor deze de keuze hadden tot huwen of uitwijken³⁹⁰. Hoewel we voor de ongehuwde moeders geen definitief celibaat berekenden, lijkt het ons toch interessant de nooit gehuwde moeders te vergelijken met het definitieve celibaat in de regio's. Het definitieve celibaat kan ons namelijk een hint geven in welke mate de andere vrouwen, die geen ongehuwde geboorte ondergingen er faalden om te huwen. Vervolgens kunnen we zien of de ongehuwde moeders hier meer moeite mee hadden dan de overige vrouwen in de desbetreffende regio.

Op basis van de zekere gegevens was het reeds duidelijk dat in de polderregio meer moeders er nooit huwden. Wanneer we de verschillen inzake het definitief celibaat in beide regio's beschouwen blijkt het nadeel dat de ongehuwde moeders uit de polders op de huwelijksmarkt hadden proportioneel nog groter. We kunnen besluiten dat in de polderregio de ongehuwde

³⁹⁰ N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, pp. 40-41.

moeders over navenant lagere huwelijkskansen beschikten dan de vrouwen die er geen onwettig kind hadden. In de zandregio bleek dit nadeel veel beperkter aangezien het definitieve celibaat er sowieso al hoger was. De huwelijkskansen van de ongehuwde moeders leken er dus slechts in geringe mate af te wijken van de vrouwen die geen onwettige geboorte ondergingen.

5. 1. 2. VERSCHILLEN TUSSEN DE MOEDERS DIE HUWDEN EN DEGENEN DIE ALLEEN BLEVEN

Om een aanwijzing te krijgen inzake de factoren die bepaalden waarom sommige moeders huwden en andere niet, focussen we ons in dit onderdeel op de verschillen die tussen beide groepen eventueel aanwezig waren.

Of de ongehuwde moeders repeaters of singletons waren, bleek slechts een geringe invloed gehad te hebben op hun huwelijkskansen in het Brugse Vrije. Op basis van alle gegevens huwde 57,14% van de repeaters terwijl dit voor de singletons 81,35% was. De repeaters leken dus in mindere mate er in te slagen om in het huwelijksbootje te stappen. De zekere gegevens verschaffen ons evenwel een ander beeld, namelijk dat zowel 75% van de moeders met meerdere onwettige kinderen als deze met slechts één illegitiem kind, huwde. Er was bijgevolg geen verschil merkbaar tussen de huwelijkskansen van de repeaters en de singletons op basis van deze gegevens. Welke waarde nu het meest aan de realiteit beantwoordt is niet duidelijk. We kunnen aannemen dat de huwelijkskansen van de repeaters niet veel van deze van de singletons afweek, gezien de uitkomst van de zekere gegevens, maar deze toch wel lager waren. In het Antwerpse was het aantal repeaters dat huwde immers iets geringer dan bij de singletons, namelijk 31% tegenover 36%³⁹¹.

Vervolgens vergelijken we de leeftijden op het ogenblik van de onwettige geboorte van degenen die huwden en deze die alleenstaand bleven. Het grootste probleem dat we ondervonden tijdens het onderzoek was dat we niet steeds zeker waren van de gegevens. Zo kon het feit dat er een huwelijk plaats had gevonden evenals de leeftijd van de moeders in twijfel getrokken worden. Om de verwerking van de gegevens mogelijk te houden, hebben we er voor geopteerd om alle leeftijden in de studie op te nemen ongeacht de vermoedelijke

³⁹¹ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 152.

juistheid van deze informatie en de lichte distorsie die de minder zekere gegevens veroorzaken. We hebben wel een onderscheid gemaakt volgens de betrouwbaarheid van de gegevens inzake de ultieme burgerlijke staat van de moeders na de illegitieme geboorte.

Voor het Brugse Vrije was de gemiddelde leeftijd van de ongehuwde moeders die uiteindelijk huwden, bij de geboorte van de bastaard, 25,7 jaar en de mediaan 24,5 jaar. Deze waarden zijn berekend voor alle moeders waarvoor we een huwelijk vonden, maar de zekere waarden wijken hier slechts in zeer geringe mate van af. De moeders die niet trouwden bleken ouder te zijn ten tijde van de geboorte van de bastaard, namelijk gemiddeld 28,62 jaar en de mediaan 25 jaar. De zekere gegevens waren evenwel iets lager, namelijk gemiddeld 27 jaar en mediaan 23 jaar. Opvallend is het grote verschil tussen het gemiddelde en de mediaan bij de moeders die niet huwden. Dit doet vermoeden dat er een grote variatie was inzake de leeftijden.

Tabel 5. 3. Leeftijdscategorieën van degenen die huwden of alleen bleven in het Brugse Vrije, 1730-1760³⁹²

	Alleen				Huwden			
	zeker		alle gegevens		zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
>15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	0	0,00	0	0,00	2	11,11	6	13,04
20-24	6	75,00	6	46,15	7	38,89	17	36,96
25-29	0	0,00	1	7,69	5	27,78	11	23,91
30-34	1	12,50	2	15,38	2	11,11	8	17,39
35-39	0	0,00	2	15,38	2	11,11	2	4,35
40-44	0	0,00	1	7,69	0	0,00	2	4,35
<45	1	12,50	1	7,69	0	0,00	0	0,00

Uit de tabel kunnen we besluiten dat meer oudere moeders alleenstaand bleven. Dit is conform de theorie van G. Alter die stelde dat de vrouwen die op oudere leeftijd onwettig zwanger werden over een lagere *bargain-power* beschikten en hun partners in mindere mate tot een huwelijk konden dwingen dan hun jongere lotgenoten³⁹³. Opvallend is eveneens de afwezigheid van de leeftijdscategorie 15-19 jaar onder de vrouwen die alleenstaand bleven. Blijkbaar slaagden de zeer jonge ongehuwde moeders er steeds in om te huwen. Bij de leeftijdscategorie 20-24 jaar werden de meeste ongehuwde moeders gevonden die niet trouwden maar eveneens degenen die daar wel in slaagden. De leeftijd blijkt dus wel een

³⁹² Zie bijlage 5. 1. voor grafiek.

³⁹³ G. ALTER, *op. cit.*, p. 127.

invloed gehad te hebben op de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders maar was zeker niet de enige determinerende factor hiertoe.

Wanneer wij beide regio's onderling beschouwen zien we dat er weinig verschillen waren. In de zandregio waren de moeders die huwden gemiddeld 25,77 jaar bij de illegitieme geboorte terwijl deze die alleen bleven gemiddeld twee jaar ouder waren, op basis van alle gegevens. De mediaan betrof respectievelijk 23,5 en 25 jaar. In de polderregio waren de moeders die er in slaagden om te huwen eveneens gemiddeld 25,5 jaar oud. Degene die alleenstaand bleven bleken wel veel ouder te zijn, namelijk 29,83 jaar. De mediaan was respectievelijk 25 en 27,5 jaar. Hieruit blijkt duidelijk dat voornamelijk de oudere ongehuwde moeders en dan in versterkte mate in de polderregio het moeilijker hadden om te huwen.

Tabel 5. 4. Leeftijdscategorieën van degenen die huwden of alleen bleven in de zand en polderregio, 1730-1760³⁹⁴

	zand				polder			
	Alleen		Huwden		Alleen		huwden	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
>15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	0	0,00	2	7,69	0	0,00	4	20,00
20-24	3	42,86	12	46,15	3	50,00	5	25,00
25-29	2	28,57	6	23,08	0	0,00	5	25,00
30-34	1	14,29	3	11,54	2	33,33	5	25,00
35-39	0	0,00	3	11,54	0	0,00	1	5,00
40-44	1	14,29	0	0,00	0	0,00	0	0,00
<45	0	0,00	0	0,00	1	16,67	0	0,00

Uit de tabel 5. 4. zien we dat de oudere gemiddelde leeftijd van deze die faalden om te huwen opnieuw voornamelijk veroorzaakt werd door de afwezigheid van de jongste leeftijdsklassen en in lichtere mate door een hoger aantal 30-plussers. Wederom waren zowel degenen die huwden als deze die alleenstaand bleven voornamelijk tussen de 20-24 jaar bij de geboorte van hun bastaard.

De hogere leeftijd van de moeders die niet huwden werd waarschijnlijk in enige mate bepaald door hun burgerlijke staat. Zo waren 23,1% van alle ongehuwde moeders in het Brugse Vrije die alleen bleven weduwes terwijl hun aandeel bij degenen die huwden beperkt bleef tot

³⁹⁴ Zie bijlage 5. 2. voor grafiek.

10,8%. Wanneer enkel de zekere gegevens beschouwd worden is dit verschil nog duidelijker namelijk 28,6% tegenover 7,1%. Dit groter aandeel van weduwen onder degenen die niet trouwden werd volledig bepaald door de situatie in de polderregio. In de zandregio werd geen enkele ongehuwde moeder die weduwe was als alleenstaand teruggevonden terwijl een aantal, namelijk twee weduwes, huwden. In de polderregio beschikten de weduwes dus over een groot nadeel op de huwelijksmarkt. Zij maakten dan ook 50% uit van alle ongehuwde moeders die alleenstaand bleven na de onwettige geboorte terwijl hun aandeel bij de gehuwden minder dan 14% bedroeg in de polderstreek.

We kunnen besluiten dat zowel de leeftijd van de ongehuwde moeder evenals haar burgerlijke staat, voornamelijk voor de polderregio, een grote invloed had op haar huwelijkskansen. We hebben reeds vermeld dat het nadeel op de huwelijksmarkt van de ongehuwde moeders in de zandregio veel beperkter was dan in de polderregio. In de laatstgenoemde streek leek men minder open te staan voor ongehuwde moeders en voornamelijk wanneer zij over andere nadelen beschikten, zoals een oudere leeftijd en/of wanneer zij weduwe was, daalden haar huwelijkskansen navenant. Vermoedelijk hadden ook andere factoren, zoals de nabijheid van familie, sterfte van de vader, de sociale druk waarop de ongehuwde moeders konden rekenen evenals de sociale klasse vanwaar zij afkomstig waren, hun invloed. Gezien het geringe aantal gegevens waarover wij beschikken bleek het niet mogelijk de invloed van bovenstaande factoren te bepalen.

5. 1. 3. HET INTERVAL TUSSEN DE GEBOORTE VAN DE BASTAARD EN HET HUWELIJK

Van de 52 moeders die huwden na de illegitieme geboorte hadden we voor 49 onder hen informatie omtrent het interval tussen de onwettige geboorte en het huwelijk. Op basis van alle gegevens huwden deze vrouwen gemiddeld 3,8 jaar na de geboorte van de bastaard. De zekere gegevens bepaalden dat dit gemiddeld 4,2 jaar later was. We moeten wel vermelden dat de waarden vervormd werden door één extreem tijdsperiode van 33 jaar tussen de geboorte en het huwelijk. Wanneer we deze buiten beschouwing laten, bekomen we een gemiddelde van 3,2 jaar op basis van alle gegevens en 2,5 jaar voor de zekere gegevens. De mediaan

bedroeg steeds twee jaar, wat betekent dat de helft van de ongehuwde moeders die uiteindelijk huwde reeds twee jaar na de geboorte in het huwelijksbootje was gestapt.

Beide regio's wijken slechts in een geringe mate van elkaar af. Voor zowel de polder als de zandstreek was het gemiddelde interval op basis van de zekere gegevens ongeveer 2,5 jaar, mits het buiten beschouwing laten van de extreme waarde in de polderregio. Wanneer alle gegevens werden opgenomen bleek de tijdsperiode tussen de geboorte en het huwelijk in de polderregio iets langer te duren, namelijk 3,5 jaar tegenover 2,9 jaar in de zandstreek.

Wanneer we deze intervallen vergelijken met de resultaten uit andere studies naar de onwettigheid in rurale streken blijken de door ons bekomen waarden vrij universeel te zijn. Zo huwden de moeders in het Antwerpse gemiddeld 3,4 jaar na de geboorte van de bastaard. Ook de mediaan lag er lager, namelijk iets minder dan 2 jaar³⁹⁵. In de plattelandsgemeentes rond Kortrijk bleek het interval eveneens gemiddeld 3,5 jaar te zijn³⁹⁶.

Uit de onderstaande tabellen komt duidelijk naar voren dat het merendeel van de ongehuwde moeders binnen het jaar huwden. Voornamelijk in de zandregio was dit het geval. Ongeveer de helft hiervan bleek bovendien tijdens de eerste maand na de onwettige geboorte te trouwen. Dit was opnieuw in grotere mate duidelijk in de zandregio.

Tabel 5. 5. Interval tussen de geboorte en het huwelijk in het Brugse Vrije, in jaren, 1730-1760

jr	zand				polder				Brugse Vrije			
	zeker		alle gegevens		zeker		alle gegevens		zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
1	6	54,55	10	41,67	3	37,50	9	36,00	9	47,37	19	38,78
2	0	0,00	2	8,33	3	37,50	6	24,00	3	15,79	8	16,33
3	2	18,18	5	20,83	0	0,00	1	4,00	2	10,53	6	12,24
4	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
5	2	18,18	3	12,50	0	0,00	1	4,00	2	10,53	4	8,16
6	1	9,09	2	8,33	0	0,00	2	8,00	1	5,26	4	8,16
7	0	0,00	2	8,33	0	0,00	0	0,00	0	0,00	2	4,08
8	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	4,00	0	0,00	1	2,04

³⁹⁵ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 162.

³⁹⁶ S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 91.

9	0	0,00	0	0,00	1	12,50	4	16,00	1	5,26	4	8,16
10	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
<10	0	0,00	0	0,00	1	12,50	1	4,00	1	5,26	1	2,04

Tabel 5. 6. Interval tussen de geboorte en het huwelijk in het Brugse Vrije tijdens het eerste jaar, in maanden, 1730-1760

mnd	zand				polder				Brugse Vrije			
	zeker		alle gegevens		zeker		alle gegevens		zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
1	5	83,33	7	70,00	3	100,00	4	44,44	8	88,89	11	57,89
2	1	16,67	1	10,00	0	0,00	2	22,22	1	11,11	3	15,79
3	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
4	0	0,00	2	20,00	0	0,00	1	11,11	0	0,00	3	15,79
5	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
6	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
<6	0	0,00	0	0,00	0	0,00	2	22,22	0	0,00	2	10,53

Uitgezonderd het eerste jaar waren er ook nog verscheidene huwelijken tijdens het tweede en derde jaar na de geboorte. Na de eerste drie jaar was reeds 65-75% van de ongehuwde moeders in beide regio's gehuwd. Eenmaal drie jaar verstreken, namen de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders gestaag af. Zeven jaar na de onwettige geboorte huwde geen enkele moeder meer in de zandregio. Eveneens in de polderstreek was een huwelijk 4 à 5 jaar na de onwettige geboorte uitzonderlijk hoewel niet uitgesloten.

Wanneer de moeder kort na de geboorte huwde wordt het als hoogstwaarschijnlijk geacht dat dit met de biologische vader van het kind was³⁹⁷. Na één jaar daalde de kans dat zij uiteindelijk trouwden met de vader van de bastaard en moesten zij op zoek gaan naar een andere man. Wanneer wij deze hypothese toetsen met de natuurlijke vaders die expliciet vermeld werden in de geboorte- en huwelijksakten in het Brugse Vrije kunnen wij deze enkel bevestigen. Acht van de negen huwelijken met de biologische vader, werden binnen het eerste jaar en zelfs allemaal binnen de eerste maand na de geboorte voltrokken. Het is duidelijk dat deze bastarden eerder als voorkinderen beschouwd kunnen worden. Er was evenwel één uitzondering. Het betreft de casus van Cornelia Leerman die op 29 mei 1732 in Aatrijke van een onwettige zoon, Franciscus Joannes, beviel³⁹⁸. Pas op 3 februari 1737, bijna vijf jaar na de onwettige geboorte, huwde ze met Ferdinandus Mulier die in de huwelijksakte verklaarde dat

³⁹⁷ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 85.

³⁹⁸ RAB, *Parochieregisters*, Microfilm: 1218178, Akte: 29/5/1732.

hij de vader was van bovenvernoemde Franciscus³⁹⁹. Waarschijnlijk leefden zij voor het huwelijk in concubinaat.

Ook de studie van J. Depauwe omtrent de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders in Nantes bevestigde dat het merendeel van de biologische vaders en de moeders die zich in het echt lieten verbinden dit binnen het jaar deden⁴⁰⁰. We kunnen bijgevolg aannemen dat naast de vaders die expliciet vermeld werden in de geboorte- en huwelijksakten, de overige mannen die de moeders binnen het jaar, en zeker binnen de eerste maand na de geboorte, trouwden de natuurlijke vaders waren.

G. Alter haalde aan dat de illegitieme geboortes die snel door een huwelijk gevolgd werden beschouwd kunnen worden als een subgroep onder de onwettigheid. Hij poneerde dat deze bastaarden veelal voorkinderen waren en grote gelijkenissen vertoonden met de prenuptiale geboorten. Het huwelijk was er volgens G. Alter, ondanks de intentie deze te voltrekken, uitgesteld⁴⁰¹. De redenen hiertoe konden divers zijn. Zo kon men economisch niet in staat geweest zijn om het huwelijk te vervroegen ondanks een zwangerschap conform de theorie van de *marriage frustrated* van D. Levine die we reeds in het derde hoofdstuk bespraken. Opvallend was dat het koppel dat kort na de geboorte huwde gekenmerkt werd door een jonge leeftijd in Verviers. Zo waren deze vrouwen gemiddeld slechts 25,6 jaar ten tijde van hun huwelijk terwijl de ongehuwde moeders reeds bij de onwettige geboorte gemiddelde ouder waren. Voornamelijk de echtgenoten bleken zeer jong te zijn, namelijk gemiddeld 23,6 jaar⁴⁰². Wanneer we dit onderzochten voor het Brugse Vrije waren de ongehuwde moeders die binnen het jaar huwden inderdaad twee tot drie jaar jonger dan degenen die later huwden. We komen hier evenwel uitgebreid op terug wanneer we de leeftijden van het echtpaar bespreken verder in dit hoofdstuk.

5. 1. 4. INVLOED VAN DE BASTAARD OP DE HUWELIJKSKANSEN

Daar een onwettig kind veelal een ongewenste zware financiële last betekende voor de ongehuwde moeders en haar potentiële echtgenoten kunnen we verwachten dat de sterfte van de bastaard een positieve invloed had op de huwelijkskansen van de moeders. Anderzijds kon het overleven van het illegitieme kind een extra motivatie betekenen voor de natuurlijke vader

³⁹⁹ RAB, *Parochieregisters*, Microfilm: 1218179, Akte: 3/2/1737.

⁴⁰⁰ J. DEPAUWEE, *art. cit.*, p. 526.

⁴⁰¹ G. ALTER, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁰² *Ibid.*, p. 133.

om met de moeder te trouwen en bleef de sociale druk van de omgeving om de vader hiertoe te overtuigen aanwezig. Om dit na te gaan hebben we bekeken hoe vaak de bastaard nog leefde bij het huwelijk. We vonden voor 36 van de 52 huwelijken informatie over het onwettige kind ten tijde van de trouwpartij, wat een 69% vormde. Op basis van alle gegevens was voor het Brugse Vrije bij 64% van alle huwelijken het onwettige kind nog in leven. De meeste van de gegevens waren zeker, namelijk 83%, zodat wanneer wij ons enkel baseerden op deze absolute informatie de percentages nauwelijks afweken. De waarden voor het Brugse Vrije komen in grote mate overeen met deze gevonden voor het Antwerpse op het einde van de 18de eeuw. Daar bleek namelijk 62% nog in leven te zijn wanneer de moeder huwde⁴⁰³. Zowel het Meetjesland als de regio rond Kortrijk vertonen evenwel iets hogere percentages, namelijk bij benadering 75%⁴⁰⁴.

We kunnen bijgevolg besluiten dat het merendeel van de onwettige kinderen nog leefde bij het huwelijk van de ongehuwde moeder en dus geen negatieve invloed op haar huwelijkskansen uitoefende. Daarnaast lijkt het aantal bastaarden dat stierf voor het huwelijk van zijn moeder in grote mate overeen te komen met de onwettige zuigelingen- en kindersterfte. Dit verklaart eveneens het hoger percentage gestorven illegitieme kinderen in de polderregio ten tijde van het huwelijk, gevisualiseerd in tabel 5. 7.. Zoals we reeds bespraken was de zuigelingen- en kindersterfte van zowel de wettige als onwettige kinderen er veel hoger dan in de zandstreek, hoofdzakelijk ten gevolge van afwijkende gebruiken betreffende de borstvoedingpraktijken tussen beide streken.

Tabel 5. 7. Invloed van de sterfte van het onwettige kind op de huwelijkskansen van de ongehuwde moeder in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
Reeds overleden	5	27,78	8	44,44	13	36,11
Levend	13	72,22	10	55,56	23	63,89
Totaal	18	100,00	18	100,00	36	100,00

We hebben reeds vermeld dat het overleven van het onwettige kind een stimulans kon zijn voor de natuurlijke vader om de moeder te huwen. In onderstaande grafiek 5. 8. bleken inderdaad meer bastaarden te leven wanneer het interval tussen zijn geboorte en het huwelijk

⁴⁰³ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 163.

⁴⁰⁴ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 86., S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 94.

kleiner was. Dit lijkt ons evenwel logisch gezien hoe kleiner het interval hoe minder ‘kans’ de bastaard had om te sterven. Wanneer wij het percentage van het aantal dat gestorven was bekijken, lijkt deze opnieuw niet in sterke mate af te wijken van de zuigelingensterfte. Op basis van de sterfteaktes van de onwettige kinderen in het Brugse Vrije hebben we bepaald dat 21,4% van de bastarden in de zandregio en 28,6% in de polderstreek, stierf tijdens hun eerste levensjaar. Wanneer wij onthouden dat een groot aantal van de huwelijken tijdens de eerste maand na de geboorte voltrokken werden, lijkt het inderdaad zo dat het aantal gestorven bastarden ten tijde van het huwelijk niet abnormaal was. Bijgevolg kan moeilijk bevestigd worden dat hun sterfte of overleving een invloed had op de huwelijkskansen van de moeder.

Tabel 5. 8. Invloed van de sterfte van het onwettige kind op het huwelijk van de ongehuwde moeder binnen het jaar na de geboorte in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
Reeds overleden	1	12,50	1	16,67	2	14,29
Levend	7	87,50	5	83,33	12	85,71
Totaal	8	100,00	6	100,00	14	100,00

Een aantal vermoedelijke natuurlijke vaders bleken evenwel nog de moeder te huwen ondanks dat hun onwettig kind reeds gestorven was. Dit betekende dat zij waarschijnlijk reeds verloofd waren bij de geboorte van de bastaard en dus steeds de intentie hebben gehad om te huwen.

5. 2. DE PARTNERKEUZE

Er is veel discussie onder de historici omtrent het belang van affectie en romantiek bij het uitzoeken van een partner in de traditionele maatschappijen.

E. Shorter geloofde dat er weinig sprake was van liefde wanneer men zijn levensgezel koos noch bij de hoogste noch bij de lagere sociale klassen. De partnerkeuze werd er in grote mate bepaald door de ouders die hun voorkeur selecteerden aan de hand van economische maatstaven. Pas vanaf de 19de-20ste eeuw werden persoonlijke aantrekking en affectie

belangrijke waarden bij de creatie van koppels volgens de Amerikaanse historicus E. Shorter⁴⁰⁵.

Een andere opinie was dat bij de hoogste klassen de partnerkeuze inderdaad gedomineerd werd door financiële en economische overwegingen en de ouders van het koppel een grote invloed uitoefenden⁴⁰⁶. Bij de lagere klassen was een huwelijksstrategie van minder belang, gezien de geringheid of afwezigheid van een familiepatrimonium, en was een huwelijk uit liefde de regel. L. Flandrin haalde aan dat voornamelijk vanaf de 17de eeuw de ouderlijke autoriteit inzake de partnerkeuze aan belang inboette en het sentiment triomfeerde over de rationaliteit bij de lagere klassen⁴⁰⁷.

Beide beelden zijn te zwart-wit volgens O. L. Hufton. Hoewel gearrangeerde huwelijken uitgesloten waren bij de lagere klassen, gezien de lange periode dat de jongeren reeds onafhankelijk werkten veelal als dienstpersoneel, bleken de materiële belangen toch belangrijk te zijn⁴⁰⁸. Het huwelijk was niet zomaar een romantische verbintenis tussen twee personen maar was eveneens de creatie van een economische eenheid. Dit was voornamelijk zo in de rurale gemeenschap. De bruidschat was er van groot belang omdat deze gebruikt werd om eventueel een landbouwbedrijf op te starten en het verschil kon betekenen tussen een relatief aangenaam leven en armoede. O. L. Hufton benadrukte dat ook de jongeren dit beseften en het dus niet alleen de ouders waren die een partnerkeuze louter gebaseerd op liefde in de weg stonden. Volgens hem was de partnerkeuze er in de traditionele gemeenschappen afhankelijk van verschillende factoren van evenwaardig belang, zoals persoonlijk aantrekking maar eveneens van gedeelde economische belangen van een koppel⁴⁰⁹.

Op basis van bovenstaande overwegingen bevond de ongehuwde moeder in de rurale gemeenschap zich waarschijnlijk in een nadelige positie. Het onwettige kind betekende een ongewenste financiële last en bovendien was de accumulatie van de bruidschat door de moeder vaak onderbroken door de illegitieme zwangerschap. We hebben reeds aangehaald dat de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije aanzienlijk bleven. Voornamelijk in de zandregio leken deze voor de ongehuwde moeders slechts in kleine mate af te wijken van de andere ongehuwde jonge vrouwen in de regio. We kunnen evenwel vermoeden dat hoewel de meeste ongehuwde moeders uiteindelijk huwden, zij zich tevreden

⁴⁰⁵ E. SHORTER, *The making of...*, pp. 144-153.

⁴⁰⁶ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 145-147.

⁴⁰⁷ Citaat uit: A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 99.

⁴⁰⁸ O. L. HUFTON, 'Women, work,...', p. 199.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, pp. 198-203.

moesten stellen met minderwaardige partners, gezien het grote belang van het huwelijk en de nadelen die deze vrouwen tekenden.

Het traditionele huwelijkspatroon werd gekenmerkt door een hoge homogeniteit tussen de koppels in Vlaanderen. Zo huwde men voornamelijk met alleenstaande leeftijdsgenoten, hoewel het aandeel van de huwelijken met weduwes en weduwnaars, gezien de hoge mortaliteit, in het Ancien Regime niet te onderschatten was. C. Vandenbroeke vermeldde dat de echtelijke verbintenissen waarbij één of beide van de partners weduwe of weduwnaar waren, 20 tot 30% van alle huwelijken uitmaakte⁴¹⁰. Deze mannen en vrouwen die hun tweede kans waagden waren veelal begeerde huwelijkskandidaten, hoewel voor de weduwes dit enkel zo was wanneer ze vermogend waren. Voornamelijk in economische moeilijker tijden was dit het geval, gezien de weduwes en weduwnaars reeds over een huishouden en een eventueel boerenbedrijf beschikten⁴¹¹. Daarnaast werd er inzake de partnerkeuze zelden afgeweken van een regionale en sociale endogamie. Zo huwden de helft van alle koppels met dorpsgenoten terwijl de overgrote meerderheid van de anderen niet verder zocht dan in de direct omliggende dorpen⁴¹². Deze regionale homogeniteit was een logisch gevolg van de weinige vervoermiddelen waarover men beschikte maar men geloofde eveneens dat wie verder zocht een grotere kans had om bedrogen uit te komen⁴¹³. Ook inzake de sociale endogamie geloofde men dat huwelijken tussen economische evenwaardige partners bij uitstek de beste waren en dit voor alle sociale klassen⁴¹⁴.

Uit enkele studies naar het huwelijk van de ongehuwde moeders bleek dat hoewel de homogeniteit duidelijk aanwezig was bij het merendeel van de koppels een groot aantal van hen hiervan afweek. Zo huwde een niet te verwaarlozen aandeel van de ongehuwde moeders met veel oudere of soms zelfs jongere mannen in de regio rond Antwerpen⁴¹⁵. J. Depauwe ondervond dat een groot aantal van de ongehuwde moeders die met een andere man dan de natuurlijke vader huwden, met weduwnaars bleek te trouwen, namelijk 30%, terwijl dit in het algemene huwelijkspatroon van Nantes slechts 11 % van alle huwelijken uitmaakte⁴¹⁶. Zoals we reeds aanhaalden waren weduwnaars economisch gezien geen slechte partnerkeuze. Vaak

⁴¹⁰ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 43.

⁴¹¹ Ibid., pp. 44-45.

⁴¹² Ibid., p. 26.

⁴¹³ M. C. GIJSSELS, art. cit., p. 90.

⁴¹⁴ C. VANDENBROEKE, Vrijen en trouwen..., p. 26.

⁴¹⁵ B. VERLEYSEN, op. cit., p. 183.

⁴¹⁶ J. DEPAUWE, art. cit., p. 528.

hadden ze reeds een huishouden. Bijgevolg vormde de eventuele afwezigheid van een bruidschat en de financiële last van het onwettige kind voor de weduwnaars mogelijks niet zo'n groot probleem als voor de jonge ongehuwde mannen. We kunnen verwachten dat de homogeniteit hoger was wanneer de biologische vader de moeder huwde, terwijl wanneer zij met een andere man in het huwelijksbootje stapte dit minder het geval was. Of dit effectief zo was in het Brugse Vrije bespreken we in het volgende onderdeel.

5. 3. HET ECHTPAAR

5. 3. 1. DE LEEFTIJD BIJ HET HUWELIJK

Van de 52 huwelijken die afgesloten werden bij de onderzochte moeders vonden wij voor 41 vrouwen of 78,85% een indicatie omtrent hun leeftijd terug. Deze leeftijdsaanwijzingen evenals de huwelijken konden niet steeds met zekerheid gerelateerd worden met de ongehuwde moeders. Zo waren wij slechts van 25% zeker dat het gevonden huwelijk dat van de ongehuwde moeder betrof evenals dat haar leeftijd correct was. Tijdens de verwerking van de informatie gingen we na in welke mate de volledig zekere afweken van alle gevonden gegevens. Wanneer de distorsie beperkt bleef, leek het ons aangewezen ons te baseren op alle gegevens teneinde de representativiteit te verhogen.

In het Brugse Vrije huwden de moeders van de onwettige kinderen gemiddeld rond 28,54 jaar op basis van alle gegevens. Deze waarde werd vervormd door één extreem hoge leeftijd, namelijk een vrouw die huwde op 56 jarige leeftijd. Wanneer deze buiten beschouwing werd gelaten bekwamen we een gemiddelde van 27,9 jaar. Ook voor de zekere gegevens, van zowel de huwelijken als de leeftijden, werd precies dezelfde gemiddelde leeftijd berekend. De mediaan was in beide gevallen 27 jaar. Wanneer wij de leeftijden van de ongehuwde moeders bij de geboorte bespraken hebben we reeds vermeld dat deze gemiddeld tot twee jaar jonger waren dan de doorsnee bruid bij haar eerste huwelijk. Deze bedroeg voor Vlaanderen en Brabant voor de periode 1730-1760 namelijk 27 jaar wat dus weinig afweek van de gemiddelde huwelijksleeftijd van de onderzochte moeders in het Brugse Vrije⁴¹⁷.

⁴¹⁷ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions...', p. 118.

Zowel in het Antwerpse als het platteland rond Kortrijk huwden de moeders van illegitieme kinderen op iets latere leeftijd op het einde van de 18de eeuw. Zij waren respectievelijk reeds 29 en 31,5 jaar oud⁴¹⁸. Deze oudere leeftijden in vergelijking met de bekomen waarden voor het Brugse Vrije werden mogelijks veroorzaakt door de toenemende restrictiviteit van het huwelijkspatroon op het einde van het Ancien Regime. De groeiende verarming zorgde er namelijk voor dat men pas op latere leeftijd het nodige kapitaal had verzameld om een huwelijk te voltrekken⁴¹⁹. De studie van het Meetjesland door A. Vandendriessche die evenwel dezelfde periode behandelde als deze voor het Antwerpse en de regio rond Kortrijk gaf een gemiddelde huwelijksleeftijd van 27 jaar voor de ongehuwde moeders⁴²⁰. De gemiddelde huwelijksleeftijden van de ongehuwde moeders blijken dus ook regionaal te differentiëren.

De regionale variatie komt eveneens naar boven wanneer wij de polder en de zandregio vergelijken. In de zandregio werd op basis van alle gegevens een gemiddelde leeftijd van 27,18 jaar bekomen. De zekere leeftijden zorgden evenwel voor een iets lager gemiddelde, namelijk 26,6 jaar. De medianen waren respectievelijk 27 en 25,5 jaar. In de polderstreek huwden de moeders gemiddeld op 30,1 jaar. Een extreme waarde zorgde evenwel voor vervorming zodat wanneer we deze buiten beschouwing lieten een gemiddelde van 28,7 en een mediaan van 29 jaar werd bekomen. Op basis van de zekere gegevens, opnieuw de extreme leeftijd buiten beschouwing latende, bleken de moeders toch gemiddeld 30 jaar te zijn bij hun huwelijk. Er werden slechts twee zekere waarden teruggevonden voor de polderstreek zodat dit bekomen gemiddelde niet echt bruikbaar is. We concluderen dat de moeders van de onwettige kinderen op een latere leeftijd huwden in de polderregio dan deze in de zandstreek. Dit was te verwachten gezien de ongehuwde moeders in de eerstgenoemde regio reeds gemiddeld ouder waren wanneer zij het illegitieme kind baarden. De verschillen tussen de zand en de polderregio inzake de gemiddelde leeftijden, die in tegenspraak waren met de algemene huwelijksleeftijden in beide regio's, namelijk een restrictiever huwelijkspatroon in de zandregio, komen bijgevolg ook nu duidelijk naar voren.

⁴¹⁸ S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 92., B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 165.

⁴¹⁹ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 29.

⁴²⁰ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 89.

Wanneer wij de leeftijdscategorieën beschouwen zien we dat de overgrote meerderheid van de ongehuwde moeders tussen de 20 en 35 jaar oud was. In de polderregio was 63% van de moeders gehuwd vóór hun 35 jaar terwijl dit in de zandstreek reeds 81,81% was.

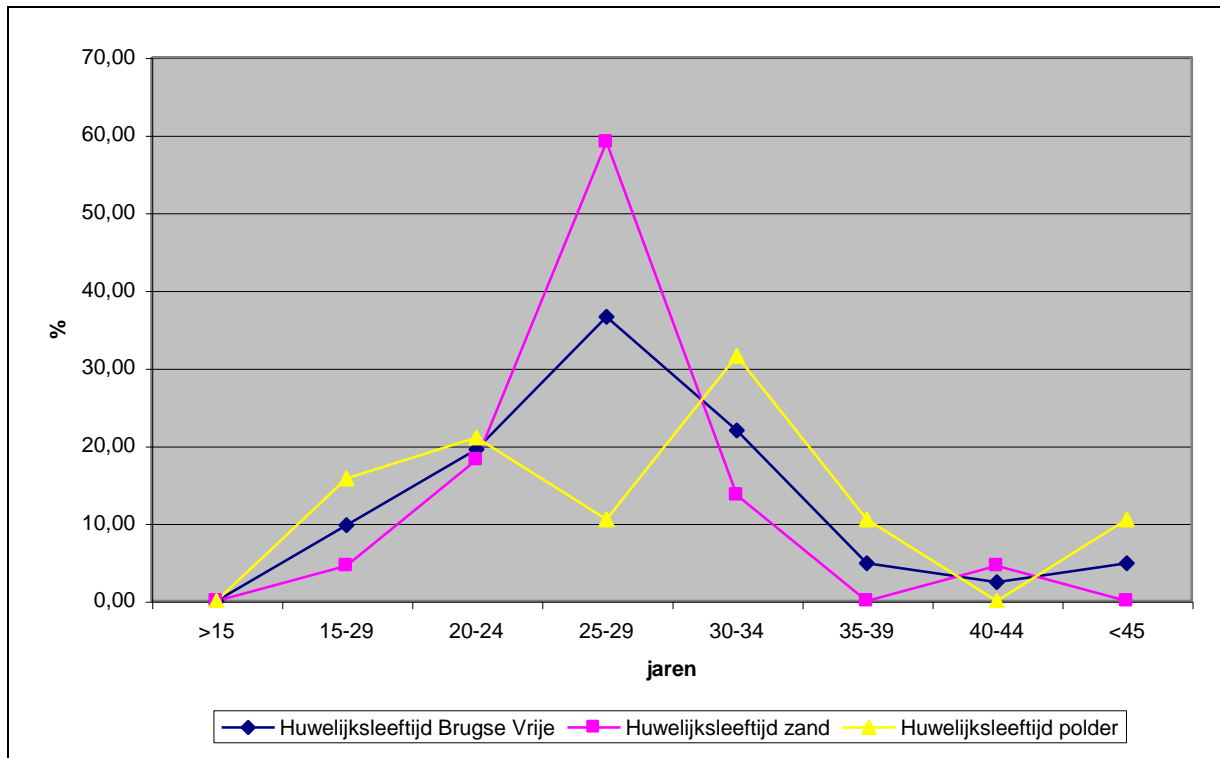
Tabel 5. 9. Huwelijksleeftijd van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand				polder				Brugse Vrije			
	huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
>15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-29	1	9,09	1	4,55	0	0,00	3	15,79	1	6,25	4	9,76
20-24	3	27,27	4	18,18	2	40,00	4	21,05	5	31,25	8	19,51
25-29	5	45,45	13	59,09	1	20,00	2	10,53	6	37,50	15	36,59
30-34	1	9,09	3	13,64	1	20,00	6	31,58	2	12,50	9	21,95
35-39	0	0,00	0	0,00	0	0,00	2	10,53	0	0,00	2	4,88
40-44	1	9,09	1	4,55	0	0,00	0	0,00	1	6,25	1	2,44
<45	0	0,00	0	0,00	1	20,00	2	10,53	1	6,25	2	4,88

Er zijn enkele opvallende verschillen merkbaar tussen de polder en de zandstreek. Zo is er een duidelijke dominantie van de leeftijdscategorie 25-29 jaar in de zandregio terwijl de leeftijden in de polderstreek veel gevarieerder zijn. Deze stevige meerderheid in de zandregio wordt veroorzaakt door het grote aantal ongehuwde moeders die hun kind baarden wanneer zij tussen 20 en 29 jaar oud waren. De concentratie tussen de 25-29 jaar doet evenwel vermoeden dat de vele ongehuwde moeders die hun onwettig kind baarden wanneer zij 20-24 jaar waren hun huwelijk langer uitstelden tot zij de gemiddelde huwelijksleeftijd hadden bereikt. Degenen die bevielen van hun bastaard op een leeftijd tussen 25-29 jaar leken dan eerder vrij kort na de geboorte te huwen. De vrijwel afwezigheid van bruiden ouder dan 35 jaar in de zandregio bevestigt op zijn beurt dat voornamelijk de vrouwen die op latere leeftijd een bastaard baarden er niet in slaagden om te huwen.

In de polderregio liggen de huwelijksleeftijden heel wat verspreider. We kunnen een lichte piek opmerken in de leeftijdscategorie 20-24 wat insinueert dat voornamelijk de jonge moeders snel huwden na de geboorte van hun onwettige kind. Een tweede piek kwam voor in de categorie 30-34 jaar wat vermoedelijk veroorzaakt werd door de vele ongehuwde moeders die hun kind baarden wanneer zij tussen de 20 en 29 jaar oud waren maar enkele jaren hadden moeten wachten vooraleer zij een huwelijk konden sluiten.

Grafiek 5. 1. Huwelijksleeftijd van de ongehuwde moeder in het Brugse Vrije, 1730-1730, op basis van alle gegevens (in %)

Wanneer wij rekening houden met het interval tussen de onwettige geboorte en het huwelijk van de moeder worden bovenstaande beweringen bevestigd. Zoals we kunnen zien in tabel 5.10. trouwden de moeders die tussen de 25 en 29 jaar oud, en dus op huwbare leeftijd waren, niet alleen het meest maar ook het snelst in de zandregio. Ook de ongehuwde moeders uit de categorie 20-24 jaar huwden proportioneel vaker binnen het jaar. In de polderregio lieten voornamelijk de zeer jonge moeders, namelijk tussen 19 en 24 jaar, van onwettige kinderen zich kort na de geboorte in het echt verbinden evenals deze die tussen de 30 en 34 jaar oud waren. Ondanks dat vele vrouwen in de polderregio bevielen van hun bastaard wanneer zij 25-29 jaar waren blijken zij ondervertegenwoordigd te zijn onder de gehuwden. Het is mogelijk dat juist deze leeftijdsklasse een grotere kans had om alleenstaand te blijven. Anderzijds kan deze ondervertegenwoordiging veroorzaakt zijn doordat vele ongehuwde moeder 29 jaar waren ten tijde van de bevalling en dus terug te vinden zijn in de opvolgende leeftijdscategorie bij de huwelijken. In beide regio's was geen enkele moeder die binnen het jaar na de geboorte huwde, ouder dan 34 jaar. De oudere ongehuwde moeders bleken er bijgevolg niet in te slagen de vermoedelijke natuurlijke vader te huwen.

Tabel 5. 10. De huwelijksleeftijden van de moeders die binnen het jaar huwden na de onwettige geboorte in het Brugse Vrije, 1730-1760, op basis van alle gegevens⁴²¹

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
>15	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	1	10,00	2	28,57	3	17,65
20-24	3	30,00	2	28,57	5	29,41
25-29	5	50,00	0	0,00	5	29,41
30-34	1	10,00	3	42,86	4	23,53
35-39	0	0,00	0	0,00	0	0,00
40-44	0	0,00	0	0,00	0	0,00
<45	0	0,00	0	0,00	0	0,00

De bevindingen van G. Alter voor Verviers, namelijk dat degenen die snel na de geboorte van de bastaard huwden, jonger waren dan de overige ongehuwde moeders blijkt ook voor het Brugse Vrije grotendeels te kloppen⁴²². Er waren inderdaad proportioneel meer jongere bruiden onder de ongehuwde moeders die binnen het jaar huwden. Deze bruiden waren zowel in de polder als in de zandregio gemiddeld 25,5 jaar en dus anderhalf jaar jonger dan de gemiddelde bruid bij hun eerste huwelijk in Vlaanderen tijdens de periode 1730-1760⁴²³. We kunnen bijgevolg aannemen dat hun onwettige kinderen veelal als voorkinderen beschouwd mogen worden. Het koppel had blijkbaar gefaald om het huwelijk nog voor de geboorte te laten voltrekken maar slaagden daar alsnog in kort na de geboorte. De uitzondering hierop was het grote aantal 30-34 jarigen onder de ongehuwde moeders die binnen het jaar huwden in de polderregio. Wat de grote vertegenwoordiging van deze leeftijdsklasse veroorzaakte is niet duidelijk. Of ook de echtgenoten eveneens gemiddeld jonger waren, conform de situatie in Verviers, bespreken we verder in dit onderdeel.

Bij de echtgenoten vonden we voor 35 onder hen een leeftijdsindicatie, wat 67,3% van alle huwelijken uitmaakte. Opnieuw zorgde de onzekerheid van de gegevens voor problemen. Slechts voor 17,3% van alle echtverbintenissen waren we zeker dat deze het huwelijk van de moeder betrof evenals dat de leeftijd van de echtgenoot buiten kijf stond.

In het Brugse Vrije waren de echtgenoten van de ongehuwde moeders, op basis van alle gegevens, gemiddeld 33,6 jaar. De zekere gegevens weken hier slechts in geringe mate van af met een gemiddelde leeftijd van 34,1 jaar. De medianen waren respectievelijk 32 en 35 jaar.

⁴²¹ Zie bijlage 4. 3. voor grafiek.

⁴²² G. ALTER, *op. cit.*, p. 132

⁴²³ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions...', p. 118.

Deze leeftijden waren een stuk hoger dan de gemiddelde huwelijksleeftijd van een bruidegom bij zijn eerste huwelijk. Deze was in Vlaanderen voor de periode 1730-1760, 29 jaar⁴²⁴. Zoals we verder bespreken waren een aantal van de echtgenoten van de ongehuwde moeders evenwel niet aan hun proefstuk toe wat hun hogere gemiddelde leeftijd mogelijks verklaart. Deze hogere leeftijden waren eveneens een eigenschap van de bruidegoms van de voormalige ongehuwde moeders in het Meetjesland en de regio rond Kortrijk. Daar waren zij respectievelijk gemiddeld 34,7 jaar op het einde van de 18de eeuw en 36,3 jaar op het einde van de 18de-begin 19de eeuw⁴²⁵. In de regio rond het Antwerpse bleken zij jonger te zijn, namelijk 29 jaar, voor de periode 1780-1799⁴²⁶.

De verschillen die reeds aangetoond werden tussen de leeftijden van de ongehuwde moeders in de zand en de polderregio komen ook bij hun echtgenoten voor. In de zandregio waren de mannen gemiddeld 31,43 jaar op basis van alle gegevens. De zeker leeftijden, slechts 5 casussen, vertoonden evenwel een lager gemiddelde, namelijk 28,2 jaar. De medianen waren respectievelijk 31,5 en 30 jaar. In de polderregio was de doorsnee bruidegom van de moeder ouder, namelijk gemiddeld 35 jaar. De zekere gegevens, slechts 4, versterkten dit met een gemiddelde van 41,5 jaar. Deze werden evenwel in sterke mate vervormd door één extreme waarde waardoor geen grote geldigheid aan dit gemiddelde kan toegekend worden. Het is duidelijk dat in navolging van hun bruiden ook de partners tegen het algemene huwelijkspatroon die geldig was in de regio's, ingingen.

Wanneer wij de spreiding over de verschillende leeftijdsklassen bekijken, in tabel 5.11., komt een afwijkend patroon tussen de polder en de zandregio duidelijk naar voren.

Tabel 5. 11. Huwelijksleeftijden van de echtgenoten in het Brugse Vrije, 1730-760

	zand				polder				Brugse Vrije			
	huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%

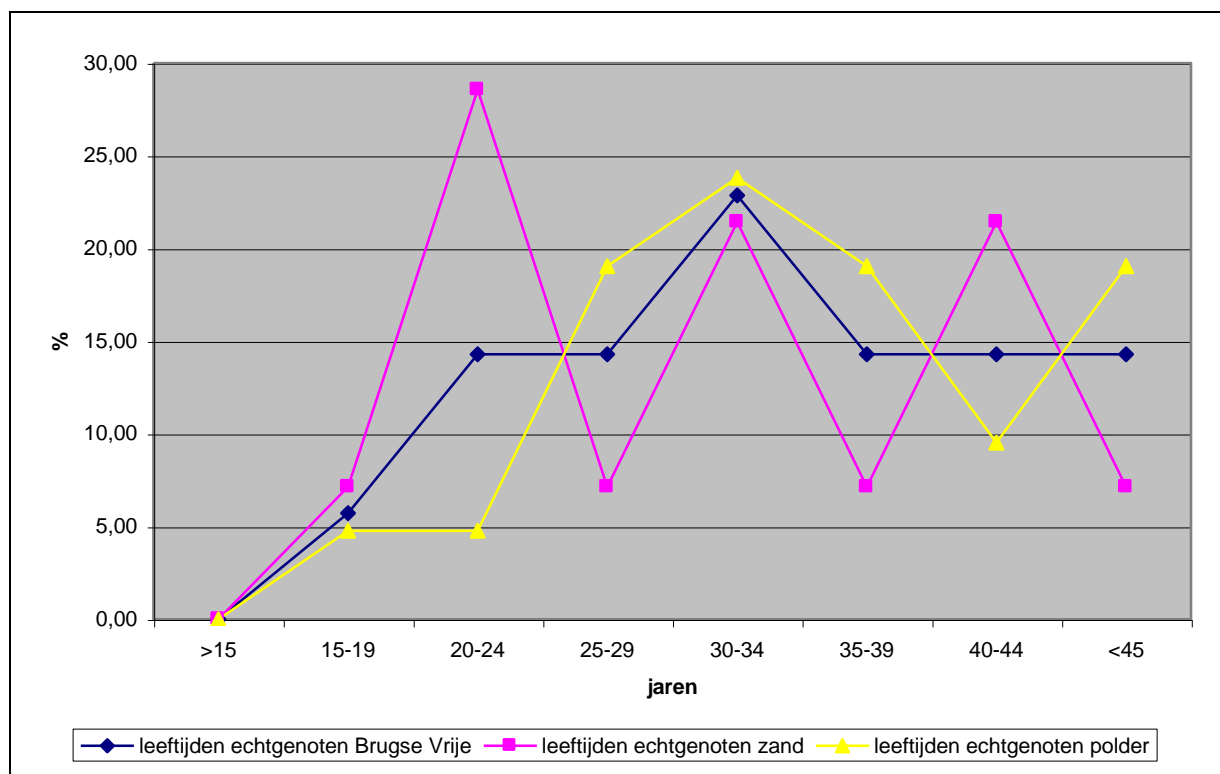
⁴²⁴ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions... ', p. 105.

⁴²⁵ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 89., S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 126.

⁴²⁶ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 165.

>15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	1	12,50	1	7,14	0	0,00	1	4,76	1	6,67	2	5,71
20-24	3	37,50	4	28,57	0	0,00	1	4,76	3	20,00	5	14,29
25-29	0	0,00	1	7,14	1	14,29	4	19,05	1	6,67	5	14,29
30-34	2	25,00	3	21,43	1	14,29	5	23,81	3	20,00	8	22,86
35-39	1	12,50	1	7,14	4	57,14	4	19,05	5	33,33	5	14,29
40-44	1	12,50	3	21,43	0	0,00	2	9,52	1	6,67	5	14,29
<45	0	0,00	1	7,14	1	14,29	4	19,05	1	6,67	5	14,29

Grafiek 5. 2. Huwelijksleeftijden van de echtgenoten in het Brugse Vrije, 1730-1730, op basis van alle gegevens (in%)

In de polderregio waren de echtgenoten voornamelijk afkomstig uit de leeftijdsklassen van 25-39 jaar. Zij maken reeds 61% van alle mannen uit. Daarnaast waren er eveneens een groot aantal bruidegoms die ouder waren dan 45 jaar. De zandregio vertoont eerder een fluctuerend verloop, met een grote piek bij de leeftijdscategorie 20-24 jaar. Ook de 30-34 jarigen komen frequent voor evenals degene tussen 40-44 jaar. Conform de bevindingen van G. Alter voor Verviers zou de piek van de 20-24 jarigen in de zandregio veroorzaakt zijn door degenen die binnen het jaar huwden. Wanneer wij onderstaande tabel 5. 12. beschouwen blijkt dit gedeeltelijk zo te zijn. De vermoedelijke vaders waren inderdaad grotendeels vrij jong. De leeftijdsklassen van –20 jaar tot 24 jaar maakten in de zandregio reeds 62,5% van alle mannen uit terwijl dit in de polderregio de helft van de mannen was. Daarnaast bleek een groot deel

aanzienlijk ouder te zijn. Dit was met name zo in de polderregio. Hierdoor waren de gemiddelde leeftijden van deze mannen niet echt afwijkend van deze van alle echtgenoten van de voormalige ongehuwde moeders, ondanks de grote proportie – 29 jarigen. In de zandregio was het gemiddelde 28,4 jaar en een mediaan van 23 jaar. In de polder was dit respectievelijk 32,4 jaar en 31 jaar op basis van alle gegevens.

Tabel 5. 12. De huwelijksleeftijden van de echtgenoten die binnen een jaar na de onwettige geboorte huwden met de ongehuwde moeder in het Brugse Vrije, 1730-1760, op basis van alle gegevens⁴²⁷

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
>20	1	12,50	1	12,50	2	12,50
20-24	4	50,00	1	12,50	5	31,25
25-29	0	0,00	2	25,00	2	12,50
30-34	1	12,50	0	0,00	1	6,25
35-39	0	0,00	2	25,00	2	12,50
40-45	2	25,00	1	12,50	3	18,75
<45	0	0,00	1	12,50	1	6,25

We leiden uit deze gegevens af dat de meeste die kort na de onwettige geboorte huwden jonger waren dan het doorsnee koppel. Voornamelijk in de zandregio was dit zo. Een niet te onderschatten aandeel van degenen waarvan het interval tussen de geboorte en het huwelijk minder dan een jaar was, was in het Brugse Vrije en voornamelijk in de polderstreek ouder.

Op basis van de gemiddelde huwelijksleeftijden waren de echtgenoten van alle onderzochte moeders gemiddeld 5,7 jaar ouder dan hun bruid in het Brugse Vrije. Dit was bijna driemaal zo oud als het gemiddelde leeftijdsverschil tussen een doorsnee koppel dat voor het eerst huwde in Vlaanderen tussen 1730-1760⁴²⁸. De ongehuwde moeders bleken dus oudere mannen te huwen dan de vrouwen die geen onwettige geboorte ondergingen en voor de eerste maal huwden. In de zandregio was het leeftijdsverschil tussen de moeders en haar partners slechts gemiddeld 4 jaar terwijl dit in de polderstreek 6,3 jaar bestreek. In de laatstgenoemde regio wijken de ongehuwde moeders bijgevolg het meeste af van het algemene huwelijkspatroon. Wanneer het interval tussen de onwettige geboorte en de het huwelijk kleiner was, namelijk minder dan een jaar, bleek ook het leeftijdsverschil tussen het koppel

⁴²⁷ Zie bijlage 5. 4. voor grafiek.

⁴²⁸ Gemiddelde huwelijksleeftijd bij het eerste huwelijk Vlaanderen 1730-1760: vrouwen= 27 jaar, mannen = 29 jaar. Berekening op basis van gegevens uit: I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions...', p. 105 en p. 118.

kleiner. Dit bedroeg in het Brugse Vrije gemiddeld 4,9 jaar. Dit kleiner leeftijdsverschil werd evenwel volledig bepaald door de situatie in de zandregio aangezien de echtgenoten er gemiddeld 2,5 jaar ouder waren wanneer zij binnen het jaar de ongehuwde moeder huwden. In de polderstreek bleef het verschil groot, namelijk 6,5 jaar.

Wanneer wij de leeftijdsverschillen per casus bekijken is er een grote variatie merkbaar. De bovenste vijf rijen in de tabel 5. 13. bevatten de koppels waarbij de vrouw ouder was dan haar partner, de onderste vijf wanneer de echtgenoot ouder was.

Tabel 5. 13. Leeftijdsverschil tussen de ongehuwde moeders en haar echtgenoten in het Brugse Vrije, 1730-1760

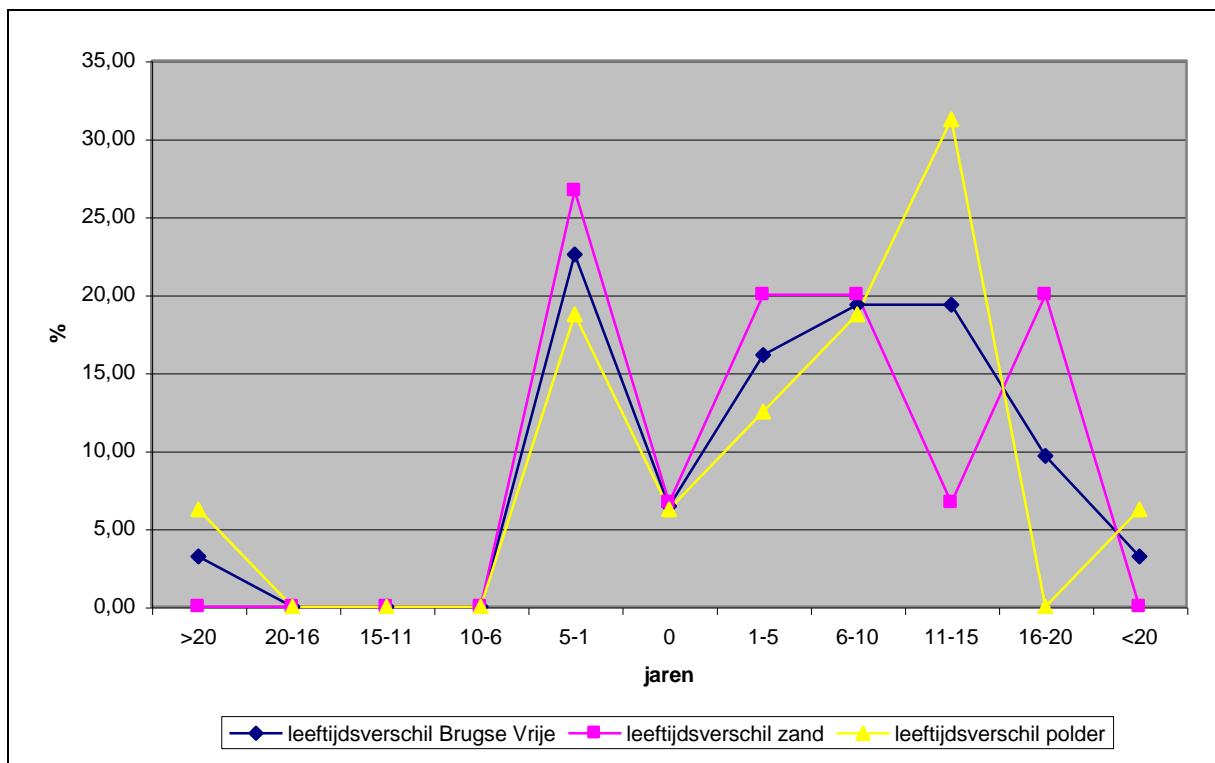
	zand				polder				Brugse Vrije			
	huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens		huwelijk zeker		alle gegevens	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
>20	0	0,00	0	0,00	1	20,00	1	6,25	1	7,14	1	3,23
20-16	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-11	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
10-6	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
5-1	4	44,44	4	26,67	0	0,00	3	18,75	4	28,57	7	22,58
0	0	0,00	1	6,67	0	0,00	1	6,25	0	0,00	2	6,45
1-5	2	22,22	3	20,00	2	40,00	2	12,50	4	28,57	5	16,13
6-10	2	22,22	3	20,00	0	0,00	3	18,75	2	14,29	6	19,35
11-15	0	0,00	1	6,67	2	40,00	5	31,25	2	14,29	6	19,35
16-20	1	11,11	3	20,00	0	0,00	0	0,00	1	7,14	3	9,68
<20	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	6,25	0	0,00	1	3,23

In de zandregio was 26,7% van alle onderzochte moeders die trouwden ouder dan hun partners, op basis van alle gegevens. In de polderstreek maakten zij één vierde van alle bruiden uit. Zij waren grotendeels slechts 1 tot 5 jaar ouder dan hun partners. Binnen het algemene huwelijkspatroon waren koppels waarvan de echtgenote ouder was geen uitzondering voor het Brugse Vrije. N. Zwaenepoel bepaalde dat 30,8% van alle gehuwde vrouwen in de door haar onderzochte gemeenten uit de zandregio ouder waren dan hun partners. In de polderregio was dit percentage iets lager, namelijk 26,2%⁴²⁹. Dit fenomeen is bijgevolg niet exclusief voor de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije. In het Antwerpse was het percentage van oudere echtgenotes onder de gehuwde moeders wel groter dan in het algemene huwelijkspatroon. Bij de ongehuwde moeders maakten zij 25% uit van de moeders die huwden, terwijl in Kalmthout dit fenomeen slechts bij 15% van alle bruidskoppels

⁴²⁹ N. ZWAENEPOEL, *op. cit.*, p. 94.

voorkwam⁴³⁰. In deze regio waren er eveneens veel ongehuwde moeders die vaak meer dan 10 jaar ouder waren dan hun partners⁴³¹. In het Brugse Vrije kwam dit slechts uitzonderlijk voor.

Grafiek 5. 3. Het leeftijdsverschil tussen de ongehuwde moeders en haar echtgenoten in het Brugse Vrije, 1730-1760, op basis van alle gegevens (in %)

Een leeftijdsverschil van 1 à 4 jaar was volgens de studie van N. Zwaenepoel het meest frequent onder de koppels in het Brugse Vrije. Zij maakten voor de Zandregio 41% uit van alle gehuwden, terwijl dit in de Polderregio iets minder het geval was, namelijk voor 35,6%⁴³². We moeten wel benadrukken dat alle echtparen in de studie van N. Zwaenepoel werden opgenomen en niet enkel degenen die voor de eerste maal huwden. Het verschil tussen de polder en de zandregio werd dan ook bepaald door een grotere frequentie van tweede huwelijken die er in de eerstgenoemde regio voorkwamen⁴³³. Opnieuw blijken de ongehuwde moeders weinig af te wijken van het hierboven beschreven patroon. In de zandregio waren 53,34% van de moeders die huwden, getrouwd met iemand die 1 tot 5 jaar

⁴³⁰ B. VERLEYSEN, *op. cit.*, p. 168.

⁴³¹ *Ibid.*, pp. 167-168.

⁴³² N. ZWAENEOEL, *op. cit.*, p. 95.

⁴³³ N. ZWAENEOEL, *loc. cit.*

jonger of ouder was. In de polderstreek was dit 37,5%. Verder bleken vele echtgenoten van de moeders 6 tot 10 jaar ouder te zijn. In de polderregio werd een grote piek gevormd door de partners die 11 tot 15 jaar ouder waren, waarna de grafiek sterk daalde. In de zandregio waren echtgenoten die 16 tot 20 jaar ouder waren geen uitzondering.

We kunnen besluiten dat de meerderheid van de onderzochte koppels in het Brugse Vrije, en voornamelijk in de zandregio binnen hun eigen of aansluitende leeftijdsklassen huwde wat betekende dat de paren gekenmerkt werden door een grote homogeniteit. Het aantal stellen waarbij de man meer dan 6 jaar ouder was dan de bruid kwam tevens frequent voor. Zelfs situaties waar de man 10 tot 20 jaar ouder was, waren geen uitzonderingen. Naast een aanzienlijke homogeniteit tussen de stellen bleken de relaties van de moeders met hun echtgenoten dus vaak heterogeen te zijn. We kunnen verwachten dat de koppels waarvan het leeftijdsverschil kleiner was, degenen waren die kort na de geboorte huwden. De verklaring voor de grotere verschillen kan op deze wijze verschaft worden door de hypothese dat de ongehuwde moeders die niet huwden met de natuurlijke vaders zich moesten tevreden stellen met hetgeen ze konden krijgen, zoals aanzienlijk oudere echtgenoten.

Wanneer wij rekening houden met het interval tussen de illegitieme geboorte en het huwelijk van de ongehuwde moeders blijkt dit evenwel niet zo te zijn, zoals we kunnen zien in tabel 5.14.. In de zandregio kwamen de koppels die 1 tot 5 jaar in leeftijd verschilden iets frequenter voor wanneer zij kort na de geboorte huwden dan wanneer dit interval groter was. In de polderstreek was dit niet het geval. In beide regio's waren er vele natuurlijke vaders die aanzienlijk ouder waren dan de moeders.

We kunnen besluiten dat vele ongehuwde moeders niet alleen huwden met oudere mannen maar er ook vaak onwettig zwanger van werden. De overgrote meerderheid bleek dit wel van mannen uit aangrenzende leeftijdscategorieën te zijn.

Tabel 5. 14. Leeftijdsverschil rekening houdend met het interval tussen de geboorte en het huwelijk in het Brugse Vrije, 1730-1760, op basis van alle gegevens

	zand				polder				Brugse Vrije			
	interval-1jr		interval langer		interval -1jr		interval langer		interval -1jr		interval langer	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
>20	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	11,11	0	0,00	1	6,67

20-16	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-11	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
10-6	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
5-1	2	25,00	1	16,67	0	0,00	0	0,00	2	14,29	1	6,67
0	0	0,00	1	16,67	0	0,00	3	33,33	0	0,00	4	26,67
1-5	3	37,50	1	16,67	2	33,33	1	11,11	5	35,71	2	13,33
6-10	1	12,50	1	16,67	2	33,33	1	11,11	3	21,43	2	13,33
11-15	0	0,00	1	16,67	2	33,33	2	22,22	2	14,29	3	20,00
16-20	2	25,00	1	16,67	0	0,00	0	0,00	2	14,29	1	6,67
<20	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	11,11	0	0,00	1	6,67

Op basis van de gegevens omtrent de leeftijd van de echtgenoten van de moeders die binnen het jaar na de illegitieme geboorte huwden, evenals deze omtrent het leeftijdsverschil tussen de paren lijkt het alsof we deze echtgenoten in twee categorieën kunnen indelen. Een eerste groep bestond uit die moeders en echtgenoten die vrij jong waren en hun leeftijden weinig van elkaar verschilden. Dit is de subgroep dat ook G. Alter ondervond in zijn studie naar onwettigheid in Verviers⁴³⁴. Het koppel was nog niet op huwbare leeftijd wanneer de vrouw zwanger werd. Door hun jeugdige leeftijd slaagden ze er economisch niet in om het huwelijk voor de geboorte te voltrekken, hoewel beiden de wil hiertoe hadden. Kort na de geboorte lukt hen dit wel, vermoedelijk door de steun van hun families en omgeving. Deze bastaarden kunnen bijgevolg eerder als voorkinderen van economisch onvoorbereide koppels beschouwd worden. Daarnaast was er een groot aantal moeders die zwanger was geworden en kort na de geboorte huwde met een oudere man. Vermoedelijk gingen deze biologische vaders ermee akkoord de moeder te huwen omdat zij gezien hun oudere leeftijd vaak reeds een huishouden of landbouwbedrijf hadden opgericht. De eventuele afwezigheid van de bruidschat van de ongehuwde moeder evenals de financiële last van het onverwachte kind konden bijgevolg beter opgevangen worden. De vrouwen die er dan niet in slaagden de natuurlijke vaders te huwen waren binnen deze hypothese dan voornamelijk zwanger geraakt van mannen die op huwbare leeftijd waren maar het om economische of andere redenen niet zagen zitten om de vrouw te trouwen. Waarschijnlijk viel de financiële last van een ongewenst en onverwacht kind hen te zwaar daar zij nog volop bezig waren om hun kapitaal om een huishouden op te richten, te verzamelen. Ook de angst voor sociale degradatie kon een huwelijk in de weg gestaan hebben. We willen benadrukken dat dit louter een hypothese is maar dat de natuurlijke vaders die de moeders huwden opvallend ofwel aanzienlijk jonger ofwel ouder dan de gemiddelde bruidegoms bij hun eerste huwelijk waren.

⁴³⁴ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 131-137.

5. 3. 2. DE BURGERLIJKE STAAT

Van de 52 huwelijken vonden wij voor 23 echtgenoten hun burgerlijke staat ten tijde van het huwelijk terug. Net zoals bij de ongehuwde moeders zijn we hiervoor op zoek gegaan naar de sterfteaktes van de echtgenoten. Voor de burgerlijke staten van de echtgenoten hebben wij voor slechts een klein aantal casussen, namelijk 5, een zekere link kunnen vaststellen met de ongehuwde moeder. We baseren ons bijgevolg op alle gegevens ondanks het risico tot vervormingen.

Tabel 5. 15. Burgerlijke staat van de echtgenoten in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
ONGEHUWD	7	77,79	10	71,43	17	73,91
zeker	0	0,00	1	25,00	1	20,00
vermoedelijk	1	50,00	0	0,00	1	50,00
niet zeker	6	100,00	9	90,00	15	93,75
WEDUWNAAR	2	22,22	4	28,57	6	26,09
zeker	1	100,00	3	75,00	4	80,00
vermoedelijk	1	50,00	0	0,00	1	50,00
niet zeker	0	0,00	1	10,00	1	6,25

We zien dat zowel in de polder als in de zandregio de overgrote meerderheid van de partners van de ongehuwde moeders nooit gehuwd waren geweest. Er waren evenwel een groot aantal weduwnaars onder de echtgenoten. In de zandregio maakten zij 22% uit van de bruidegoms terwijl hun aandeel iets hoger lag in de polderstreek met 28,6%. Wanneer wij ons focussen op de echtgenoten die binnen het jaar na de onwettige geboorte huwden met de moeder valt het ons op dat het aandeel van de weduwnaars ook daar hoog vertegenwoordigd was. Van de 19 huwelijken die snel na de geboorte voltrokken werden vonden wij voor 10 de burgerlijke staat van de echtgenoten. Acht onder hen waren nooit gehuwd geweest terwijl de overige twee weduwnaars waren. Ook al zijn de waarden waarop wij ons beroepen klein in aantal en bijgevolg vatbaar voor vervorming kunnen we besluiten dat het aandeel van de weduwnaars onder de mogelijke natuurlijke vaders slechts in kleine mate afweek van hun proportie onder alle echtgenoten van de moeders. We kunnen enerzijds aannemen dat de jonge vrouwen zich vaak lieten verleiden door weduwnaars en er bijgevolg ongehuwd zwanger van werden. Anderzijds is het ook mogelijk dat het hoge percentage weduwnaars onder de mogelijke biologische vaders die de moeders huwden, betekende dat zij in mindere mate door hen verlaten werden. In de studie van V. Demars-Sion over Rijsel baseerde zij zich op de

‘declarations de grossesse’. Deze bron is vrij uniek en waardevol omdat het ons gegevens verschaft over alle natuurlijke vaders ook al trouwden zij niet met de moeders. Hieruit bleek dat 89% van hen nooit gehuwd waren geweest terwijl het percentage weduwnaars veel beperkter bleef, namelijk 4,7%⁴³⁵. Het aandeel van de nooit gehuwden was er dus hoger dan in het Brugse Vrije. In deze studie hebben wij evenwel enkel informatie over die mannen die de ongehuwde moeders niet in de steek lieten en hen huwden. Zoals we reeds vermeld hebben, waren weduwnaars daar vermoedelijk beter toe in staat gezien zij veelal reeds over een huishouden beschikten en de financiële last van een onwettig kind beter konden dragen. Het hoge aantal weduwnaars onder de echtgenoten die de moeders een langere tijd na de onwettige geboorte huwden en bijgevolg waarschijnlijk niet de natuurlijke vaders van het kind waren, kan op dezelfde wijze verklaard worden.

Voor 18 koppels vonden wij de burgerlijke staat van zowel de bruid als de bruidegom terug. Hieruit bleek dat de meerderheid, namelijk gemiddeld 72%, van de koppels bestond uit twee nooit gehuwde personen. Het idee van C. Vandenbroeke dat 20 à 30 % van alle huwelijken in het Ancien Regime bestond uit combinaties met weduwnaars en weduwen wordt hier duidelijk bevestigd⁴³⁶. In beide regio’s huwden 22% van de ongehuwde moeders, als nooit gehuwde vrouw met een weduwnaar. Hoewel de bekomen percentages goed lijken te passen binnen het algemene huwelijkspatroon willen we wel bemerken dat het aantal nooit gehuwde moeders dat huwde met weduwnaars vermoedelijk vrij hoog lag. Het percentage dat C. Vandenbroeke vermeldde heeft betrekking op alle huwelijken, namelijk zowel de eerste, tweede of meerdere huwelijken. Het aantal verbintenissen tussen jonge nooit gehuwde vrouwen en weduwnaars lag vermoedelijk lager. In Kalmthout bleken dergelijke relaties slechts 13% van de huwelijken uit te maken⁴³⁷. In Nantes was dit evenzeer slechts 11%⁴³⁸. We kunnen dus aannemen dat de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije frequenter huwden met weduwnaars dan de andere nooit gehuwde vrouwen. Dit was eveneens het geval in Nantes waar 30% van de nooit gehuwde moeders met een weduwnaar trouwden⁴³⁹. In het Antwerpse bleken dergelijke verbintenissen beperkter voor te komen, namelijk 10,2% van alle huwelijken⁴⁴⁰.

⁴³⁵ V. DEMAR-SION, *op. cit.*, p. 50.

⁴³⁶ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 43.

⁴³⁷ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 174.

⁴³⁸ J. DEPAUWEE, *art. cit.*, p. 528

⁴³⁹ J. DEPAUWEE, *loc. cit.*

⁴⁴⁰ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 174.

Tabel 5. 16. Vergelijking burgerlijke staat bruid en bruidegom in het Brugse Vrije, 1730-1760

	BRUIDEGOM											
	zand				polder				Brugse Vrije			
	Ongehuwd		Weduwnaar		Ongehuwd		Weduwnaar		Ongehuwd		Weduwnaar	
BRUID	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
Ongehuwd	6	66,67	2	22,22	7	77,78	2	22,22	13	72,22	4	22,22
Weduwe	1	11,11	0	0	0	0	0	0	1	55,55	0	0

We vonden slechts één weduwe terug waarvoor zowel haar burgerlijke staat als die van haar partner gekend was. Dit lage percentage was niet verrassend aangezien we reeds vermeld hebben dat de weduwes onder de ongehuwde moeders, en voornamelijk in de polderregio, vaak niet huwden en dus over lagere huwelijkskansen beschikten dan hun nooit gehuwde lotgenoten.

5. 3. 3. DE GEBOORTEPLAATS

Ook voor de echtgenoten zijn wij op zoek gegaan naar hun geboorteplaatsen. Door een vergelijking te maken met de geboorteplaats van de ongehuwde moeders kunnen we nagaan in welke mate zij hun partners in hun directe omgeving vonden, conform de regionale endogamie die kenmerkend was voor het huwelijkspatroon in onze contreien⁴⁴¹.

We vonden slechts voor 12 koppels hun geboorteplaatsen terug, wat 23,1% van alle huwelijken uitmaakte. Hiervan waren wij slechts voor 2 casussen zeker van zowel de geboorteplaats van de bruid als die van de bruidegom. Daarnaast was er nog één casus waarvan we vermoedelijk zeker waren, de overige 9 waren we niet zeker van. Gezien de weinige zekere informatie baseren we ons op alle gegevens.

In de onderstaande tabel zien we dat een vrij groot aantal van de koppels uit dezelfde of uit direct aangrenzende gemeentes afkomstig was. In de zandregio was dit voor de helft van de gevonden koppels het geval terwijl zij in de polderregio 62,5% uitmaakte. We kunnen besluiten dat op basis van deze gegevens de regionale endogamie gevrijwaard bleef onder de voormalige ongehuwde moeders en hun partners. Zij slaagde er dus nog vaak in om in haar eigen geboortedorp, waar ze ook meestal bevallen was van haar onwettige kind, of in de directe omgeving een man te vinden.

⁴⁴¹ C. VANDENBROEKE, *Vrijen en Trouwen...*, pp. 25-26.

Tabel 5. 17. Vergelijking van de geboorteplaatsen van de bruid en de bruidegom in het Brugse Vrije, 1730-1760, op basis van alle gegevens

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
idem geboorteplaats	2	50,00	2	25,00	4	33,33
aangrenzende gemeenten	0	0,00	3	37,50	3	25,00
verder	2	50,00	3	37,50	5	41,67

Wanneer wij de geboorteplaatsen van de partners bekijken die verder van elkaar gelegen waren bleken de afstanden vrij beperkt. In de zandregio waren de geboorteplaatsen van de koppels maximaal twee gemeentes van elkaar verwijderd⁴⁴². In de polderregio zochten sommige koppels elkaar wat verder van elkaar af maar bleef de afstand steeds gering⁴⁴³.

5. 3. 4. HET BEROEP EN DE SOCIALE KLASSE

Om informatie omtrent de beroepen van de echtgenoten te bekomen maakten we gebruik van de volkstelling van 1748 die voor het Brugse Vrije georganiseerd werd. We beschikken derhalve enerzijds, weliswaar gebrekkig, over beroepsaanduidingen van de bruidegoms vóór de geboorte van de bastaard, wanneer zij dus na 1748 met de moeders trouwden. Voor deze echtgenoten vonden we 6 beroepen terug. Op basis van de 27 huwelijken die na 1748 voltrokken werden is dit 22,2%. Onder de toekomstige echtgenoten vonden wij twee landbouwers, twee dagloners, een knecht en een koewachter. We waren opnieuw niet steeds zeker of het effectief de toekomstige echtgenoot van de ongehuwde moeder betrof, maar gezien het geringe aantal gegevens werd alle bekomen informatie beschouwd⁴⁴⁴. De levensgezellen van de moeders die door B. Verleysen onderzocht werden voor het Antwerpse bleken eveneens voornamelijk dagloners en in mindere mate landbouwers, dienstknechten en arbeiders te zijn ten tijde van het huwelijk⁴⁴⁵. Ook A. Vandendriessche vermeldde dat de echtgenoten voor het merendeel wevers, arbeiders/dagloners en landbouwers waren in het Meetjesland⁴⁴⁶. Hoewel we dus slechts voor een gering aantal mannen in het Brugse Vrije informatie hebben, kwamen de belangrijkste beroepen die in de andere studies vermeld werden, met uitzondering van het weversberoep, er aan bod. We kunnen besluiten dat ook de

⁴⁴² ZAND: Aatrijke en Lichtervelde, Lichtervelde en Staden.

⁴⁴³ POLDER: Ramskapelle en Damme, Snellegem en Uitkerke, Knokke en Zuienkerke.

⁴⁴⁴ ZAND: 1 landbouwer (vermoedelijk zeker), 2 dagloners (zeker en vermoedelijk zeker), 1 knecht (niet zeker), koewachter (vermoedelijk zeker). POLDER: 1 landbouwer (zeker).

⁴⁴⁵ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 170

⁴⁴⁶ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, pp. 100-101.

toekomstige partners van de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije eveneens afkomstig waren uit de lagere socio-economische klassen.

Voor de moeders die voor 1748 van een bastaard bevielen en huwden verschaftte de volkstelling ons anderzijds informatie over de beroepen van de echtgenoten na het huwelijk. We vonden in totaal 14 beroepsaanduidingen voor de 25 huwelijken die na 1748 plaatsvonden. We beschikken dus voor 56% van de echtgenoten over informatie. Een vergelijking met hun echtgenotes, de voormalige ongehuwde moeders, bleek onmogelijk aangezien voor geen enkele vrouw een beroep werd meegegeven of uitsluitend als huisvrouw werd vermeld. Dit is niet uitzonderlijk gezien vele vrouwen zich na het huwelijk uit de arbeidsmarkt terugtrokken of enkel parttime gingen werken. Vele combineerden eveneens hun huishoudelijk werk met inkomen genererende activiteiten zoals ondermeer het spinnen⁴⁴⁷. Anderzijds werden in de volkstellingen enkel consequent de beroepen van de gezinshoofden genoteerd zodat indien de gehuwde moeders wel nog werkten dit veelal niet vermeld werd.

Tabel 5. 18. Beroepen van de echtgenoten na het huwelijk in het Brugse Vrije, 1730-1760

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
LANDBOUW	3	42,86	3	42,86	6	42,86
zeker	2		2		4	
niet zeker	1		1		2	
DAGLONER/ARBEIDER	0	0,00	2	28,57	2	14,28
zeker	0		1		1	
niet zeker	0		1		1	
AMBACHTSLUI	3	42,86	2	28,57	5	35,71
bakker zeker	0		1		1	
kleermaker zeker/ niet zeker	2		0		2	
schoenlapper zeker	1		0		1	
metser niet zeker	0		1		1	
WINKELIER zeker	1	14,29	0	0,00	1	7,14

Opnieuw waren er een groot aantal landbouwers en dagloners onder de echtgenoten. De ambachtslui maakten tevens een omvangrijk aandeel uit. Daarnaast werd nog één winkelier gevonden. Wanneer we dit vergelijken met de beroepenstructuur die opgesteld werd door N. Zwaenepoel voor het Brugse Vrije, eveneens op basis van de volkstelling uit 1748, vallen enkele parallellen op. Zo waren zowel in de polder als in de zandstreek ongeveer twee derden van de gezinshoofden tewerkgesteld in de primaire sector als landbouwer of losse arbeider. In de polderstreek kwamen evenwel meer losse arbeiders voor gezien de sterkere

⁴⁴⁷ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 91-92.

vertegenwoordiging van de grote landbouwbedrijven die veel dagloners in dienst hadden. De zandstreek bestond daarentegen voornamelijk uit talrijke kleine boerenbedrijfjes⁴⁴⁸. Onder de echtgenoten in de zand en de polderregio was inderdaad respectievelijk 43% en 71% in de landbouw tewerkgesteld. Enkel in de polderstreek waren er dagloners onder de partners van de ‘ongehuwde’ moeders, conform de algemene beroepenstructuur die er in de regio gold. De landbouwers waren er in de polderstreek wel wat hoger vertegenwoordigd bij de echtgenoten dan in de algemene beroepenstructuur die N. Zwaenepoel opstelde. Hoewel de polders gekenmerkt werden door een grotere proportie commerciële landbouwbedrijven waren er eveneens verscheidene dwergbedrijfjes van kleiner dan een halve hectare⁴⁴⁹. De partners van de moeders van onwettige kinderen die aan landbouw deden waren vermoedelijk dergelijke kleine landbouwers.

Naast de primaire sector waren de ambachten vrij hoog vertegenwoordigd. Daarnaast werd er ook een winkelier teruggevonden onder de echtgenoten. Volgens N. Zwaenepoel was respectievelijk 11% en 24% van de gezinshoofden in de polder en zandstreek in de ambachtelijke sector tewerkgesteld⁴⁵⁰. Bij de partners van de moeders van onwettige kinderen was dit dus vaker het geval. Dit hoge percentage kan enerzijds veroorzaakt zijn door de geringe gegevens die wij terugvonden en dus louter toevallig zijn. Anderzijds waren, zoals besproken in vierde hoofdstuk, een aantal hoofden van de huishoudens waar de ongehuwde moeders voor de geboorte van de bastaard toe behoorden, ambachtlui. Zo werd er een bakker, metser en een strooidekker teruggevonden. Daarnaast was één van de gezinshoofden een winkelier. De klasse van de ambachtlui bleek dus niet alleen vatbaar voor ongehuwde zwangerschappen maar werden eveneens de toekomstige echtgenoten er gedeeltelijk uit gerekruteerd. Naast de ambachten waren de hoofden van de huishoudens waartoe de ongehuwde moeder behoorden voornamelijk arbeiders en landbouwers. Er bleek bijgevolg een grote gelijkens opmerikbaar tussen de socio-professionele klassen waaruit de ongehuwde moeders afkomstig waren en de beroepen die de echtgenoten van de moeders van onwettige kinderen uitoefenden.

Op basis van de weinige gegevens die we vonden voor het Brugse Vrije besluiten we dat de sociale endogamie gehandhaafd bleef bij de partnerkeuze van de ongehuwde moeders. De opvallende gelijkens tussen de beroepen van de huishoudhoofden van de ongehuwde

⁴⁴⁸ N. ZWAENEOEL, *op. cit.*, p. 168.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, p. 202.

⁴⁵⁰ *Ibid.*, p. 168.

moeders vóór de onwettige geboorte en deze van de echtgenoten suggereert dat zij zelfs vaak binnen dezelfde beroepsgroepen bleven. In het Antwerpse bleek het mogelijk om een vergelijking te maken tussen de beroepen van de bruiden en de bruidegoms. Hieruit kwam naar voren dat de sociale endogamie inderdaad gevrijwaard bleef ondanks een onwettige geboorte. Ongeveer 40% van de onderzochte huwelijken was tussen personen afkomstig uit dezelfde beroepsgroepen. De overgrote meerderheid van de huwelijken werden er voltrokken binnen sociaal gelijkwaardige klassen⁴⁵¹. Ook door A. Vandendriessche voor het Meetjesland als door S. Verduyts voor de regio rond Kortrijk werden gelijkaardige conclusies getrokken⁴⁵².

We kunnen besluiten dat de ongehuwde moeders er over het algemeen in slaagden te huwen binnen haar sociale klasse en dat de degradatie ten gevolge van een onwettige zwangerschap vrij beperkt bleef.

5. 4. DE SAMENSTELLING VAN HET HUISHOUDEN NA DE ONWETTIGE GEBOORTE

5. 4. 1. INLEIDING

In dit afsluitende onderdeel behandelen we kort de leefsituatie van de moeders na de illegitieme geboortes. Reeds in het vorige hoofdstuk bespraken wij de huishoudens waaruit de ongehuwde moeders afkomstig waren. Hieruit bleek dat zij voornamelijk in familiaal verband leefden. In de zandregio woonden 72% van de onderzochte moeders vóór de onwettige geboorte bij één of beide ouders. In de polderregio was dit het geval voor de helft van de vrouwen. Daarnaast woonden nog 10% uit beide regio bij verwanten. De aanwezigheid van de familie bleek dus geen grote invloed gehad te hebben op de waarschijnlijkheid dat een vrouw ongehuwd zwanger werd, hoewel de sterfte van de vader wel belangrijk bleek. In dit hoofdstuk willen we nagaan in welke mate de onwettige geboorte een invloed had op de samenstelling van het huishouden van de ongehuwde moeders.

Studies naar de leefsituatie van ongehuwde vrouwen toonden aan dat zij zolang mogelijk bij één of beide ouders of bij dichte verwanten bleven wonen. Ook op oudere leeftijd creëerde slechts een minderheid van de zogenaamde ‘oude vrijsters’ een onafhankelijk huishouden⁴⁵³.

⁴⁵¹ B. VERLEYSSEN, *op. cit.*, p. 172.

⁴⁵² A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, pp. 99-100., S. VERCRUYSSSE, *op. cit.*, p. 130.

⁴⁵³ G. ALTER, *op. cit.*, pp. 68-73., K. VERSTAPPEN, *op. cit.*, pp. 78-83.

Het huwelijk betekende daarentegen meestal wel een breuk met de familie en werd er een eigen, doorgaans nucleair huishouden opgericht. Slechts in uitzonderlijke gevallen en dan dikwijls enkel bij jonggehuwden bleven zij nog enige tijd bij hun ouders of verwanten inwonen⁴⁵⁴.

We willen nagaan in welke mate de ongehuwde moeders dit patroon volgden. Wanneer zij niet huwden, bleven zij dan bij hun ouders wonen, zoals de meerderheid van de ongehuwde vrouwen of betekende de komst van een bastaard eveneens de oprichting van een onafhankelijk huishouden? Zijn er andere leefvormen merkbaar en wijken de nooit gehuwden af van de weduwes? Indien zij huwden vormden zij dan ook veelal een nucleair huishouden of woonden zij in grotere mate in bij hun ouders of verwanten?

De bron die ons hier informatie toe verschaft is de volkstelling uit 1748 die georganiseerd werd voor het Brugse Vrije. Het nadeel van de volkstelling is dat hij enkel een momentopname weergeeft en de evolutie die de huishoudens ondergingen verbergt. De vorm van de huishoudens hing namelijk tijdens het Ancien Regime in grote mate af van het ontwikkelingsstadium waarin het gezin zich bevond⁴⁵⁵. Voor deze studie is de opsplitsing volgens deze verschillende fases evenwel niet mogelijk gezien het geringe aantal gegevens waarover we beschikken en de statische aard van de gebruikte bron.

Om informatie te bekomen over de huishoudsituatie na de geboorte werden enkel die vrouwen behandeld die vóór 1748 van een bastaard bevielen. Op deze wijze beschikken we over gegevens omtrent hun leefsituatie na de geboorte maar weliswaar op verscheidene tijdstippen. Zo kan dit een beeld geven van hoe de moeder leefde vlak na de geboorte maar ook maximaal 18 jaar hierna.

5. 4. 2. HUISHOUDTYPE

We bespreken degenen die huwden en zij die alleenstaand bleven apart. Voor de moeders die trouwden maken we een onderscheid tussen een nucleaire huishoudvorm en een uitgebreide leefeenheid. Deze categorieën zijn afgeleid van de huishoudtypes opgesteld door P. Laslett. De eerste leefvorm houdt in dat een gehuwd koppel met of zonder kinderen of een weduwe/weduwenaar met kinderen een huishouden vormden. De uitgebreide versie hiervan

⁴⁵⁴ G. ALTER, *op. cit.*, p. 73.

⁴⁵⁵ N. ZWAENPOEL, *op. cit.*, p. 73.

bestaat uit het kerngezin dat aangevuld werd met de inwoning van verwanten. P. Laslett vermeldde nog verschillende andere samenlevingsvormen maar deze kwamen niet voor in onze studie en worden bijgevolg niet behandeld⁴⁵⁶.

Uiteindelijk vonden wij voor 14 koppels informatie over hun huishoudens na de onwettige geboorte. Op basis van de 25 huwelijken die vóór 1748 voltrokken werden is dit 56%. Opnieuw waren wij niet steeds zeker van de gevonden gegevens. De minder zekere gegevens bleken evenwel slechts een geringe vervorming te veroorzaken zodat wij ons op alle bekomen informatie baseren.

Uit de onderstaande tabel komt zeer duidelijk naar voren dat men in de regel een nucleair gezin vormde na het huwelijk. Slechts eenmaal werd er een uitgebreid huishouden gevonden. Het betrof de inwoning van de moeder van de echtgenoot.

Tabel 5. 19. Samenstelling van het huishouden na de onwettige geboorte van de moeders die huwden in het Brugse Vrije, 1748

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
NUCLEAIR	6	85,71	7	100	13	85,71
zeker	5		4		9	
vermoedelijk	0		0		0	
niet zeker	1		3		4	
UITGEBREID	1	14,29	0	0	1	14,29
zeker	0		0		0	
vermoedelijk	0		0		0	
niet zeker	1		0		1	

Ook in de studie naar de onwettigheid in het Meetjesland was de nucleaire samenlevingsvorm dominant onder de moeders die uiteindelijk huwden⁴⁵⁷. We kunnen besluiten dat de moeders die trouwden amper afweken van de algemene situatie inzake de samenstelling van het huishouden. In Verviers bleek dat 85% van alle koppels na het huwelijk een nucleair huishouden vormden⁴⁵⁸. Ook I. Devos vermeldde dat de nucleaire familie 80 tot 90% van de bestaande familiestructuren uitmaakte in het Ancien Regime⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ Citaat uit: A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, pp. 105-106.

⁴⁵⁷ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, p. 113.

⁴⁵⁸ G. ALTER, *op. cit.*, p. 73.

⁴⁵⁹ I. DEVOS, 'Marriage and economic conditions...', p. 113.

G. Alter merkte wel op dat de koppels waarvan een kind kort voor het huwelijk geboren werd, in grotere mate een tijd bleven inwonen bij hun ouders na het huwelijk. Dit betekende dat zij economisch minder voorbereid waren geweest op het huwelijk en dus niet onmiddellijk hierna zelfstandig konden zijn⁴⁶⁰. Voor onze studie was het niet mogelijk om dit te onderzoeken wegens de statisch aard van de gehanteerde bron. De huishoudens die wij vonden dateerden allemaal enkele jaren na het huwelijk. We sluiten evenwel niet uit dat dit ook het geval kon geweest zijn in het Brugse Vrije, voornamelijk voor de jonge koppels die vrij vlug na de geboorte huwden.

Voor degenen die alleenstaand bleven na de onwettige geboorte werden vijf volkstellingen teruggevonden. Dit maakte 55,6% uit van alle ongehuwde moeders die voor 1748 een onwettig kind baarden en waarvan we weten dat ze er niet in geslaagd waren om te huwen. Voor alle casussen waren we zeker dat het de ongehuwde moeder betrof. Onder deze vijf ongehuwde moeders was er slechts één weduwe. Zij vormde samen met haar kinderen een onafhankelijk huishouden. Aangezien we slechts voor één weduwe een volkstelling terugvonden is een vergelijking met de nooit gehuwden voor deze studie niet mogelijk.

Tabel 5. 20. Samenstelling van het huishouden na de onwettige geboorte van de moeders die niet huwden in het Brugse Vrije, 1748

	zand		polder		Brugse Vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
Alleen met kind(eren)	2	66,67	1	50,00	3	60,00
Bij ouders	1	33,33	0	0,00	1	20,00
Bij niet verwanten	0	0,00	1	50,00	1	20,00

Iets meer dan de helft van de ongehuwde moeders die alleenstaand bleven bleken een onafhankelijk huishouden gevormd te hebben. Dit doet vermoeden dat ondanks de lage vrouwelijke lonen en de financiële last van haar kind(eren), zij economisch gezien er toch in slaagden zelfstandig te leven. Ze werden wel allen bij de armen en disgenoten vermeld in de volkstelling van 1748.

In het Meetjesland kwam het aantal nooit gehuwde moeders van onwettige kinderen die het hoofd waren van een huishouden minder frequent voor op het einde van de 18de eeuw. Zij maakten slechts 20% uit van de nooit gehuwde moeders in het Meetjesland. De weduwes daarentegen bleken wel steeds te opteren voor een zelfstandig huishouden op het einde van de

⁴⁶⁰ Ibid., pp. 135-136.

18de eeuw. De meeste van de nooit gehuwde moeders, namelijk 70%, bleven er bij hun ouders of naaste verwanten wonen. Hieruit besloot A. Vandendriessche dat deze vrouwen duidelijk niet verstoten werden door hun familieleden⁴⁶¹. In het Brugse Vrije werd er slechts één casus teruggevonden waar de moeder samen met haar onwettige kind bij haar ouders inwoonde. Het is mogelijk dat door het geringe aantal gegevens waarover wij beschikken, het aandeel van degenen die bij hun familie bleven inwonen onderschat wordt. Anderzijds kunnen we vermoeden dat voornamelijk de jonge ongehuwde moeders die nog maar pas een onwettige geboorte ondergaan hadden bij hun ouders inwoonden. Na enige tijd zouden zij dan eventueel pogen om zelfstandig te wonen. Op basis van onze gegevens kunnen we bijgevolg moeilijk besluiten of de ongehuwde moeder al dan niet verdreven werd door haar familie.

Het laatste huishoudtype dat aan bod komt is de inwoning bij niet verwanten. We vonden één ongehuwde moeder die samen met haar illegitiem kind inwoonde bij een weduwe die geen verwante was van de moeder. Samen waren zij afhankelijk van de armenkamer. We vermoeden dat deze casus een geval was van *spinster clustering*. O. Hufton onderkende dit fenomeen tijdens zijn studie naar ongehuwde vrouwen en weduwes in Velay. Het hield in dat enkele ongehuwde vrouwen en/of weduwes samen een accommodatie beschikten en de kosten deelden. Deze samenlevingsvorm kan beschouwd worden als een van de oplossingen die de ongehuwde vrouwen moesten overwegen om te overleven⁴⁶².

Gezien de weinige gegevens valt het ons moeilijk om enkele besluiten te trekken inzake de leefsituatie van de moeders die ongehuwd bleven na de geboorte van de bastaard. De meerderheid onder hen leefde in een zelfstandig huishouden wat impliceert dat zij er min of meer in slaagden economisch zelfstandig te zijn, mits afhankelijkheid van de dis. Slechts een zeer klein aandeel bleef bij de ouders inwonen. Of we hier uit mogen besluiten dat de ongehuwde moeders verstoten werden door hun familie in het Brugse Vrije lijkt ons enigszins voorbarig. De overige samenlevingsvorm die we vonden was het inwonen bij niet verwanten.

5. 5. BESLUIT

Uit dit hoofdstuk kunnen we besluiten dat de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders hoog waren in het Brugse Vrije. Tegenover alle moeders waarvoor wij informatie vonden omtrent de uiteindelijke burgerlijke staat bleken 79% te trouwen. Voornamelijk in de

⁴⁶¹ A. VANDENDRIESSCHE, *op. cit.*, pp. 110-113.

⁴⁶² O. HUFTON, 'Women without men...', p. 361.

zandregio, rekening houdend met het definitieve celibaat, lijken de ongehuwde moeders over geen of slechts geringe nadelen te beschikken op de huwelijksmarkt tegenover de andere ongehuwde vrouwen in de regio. In de polderstreek was dit wel het geval. Voornamelijk de oudere vrouwen en/of weduwes met een bastaard slaagden er slechts zelden in nog te huwen. Dit waren evenwel niet de enige determinerende factoren waarom een ongehuwde moeder er niet in slaagde te huwen. Zowel degenen die trouwden als deze die alleenstaand bleven waren grotendeels 20-24 jaar ten tijde van de geboorte. Vermoedelijk speelden elementen als de sociale klasse waar de ongehuwde moeder toe behoorde evenals de aanwezigheid van familie hierin een rol.

De meeste, namelijk 55% in de zandregio en 36% in de polderstreek, die zich in het echt lieten verbinden deden dit binnen het jaar na de geboorte. Dit betrof vermoedelijk het huwelijk met de natuurlijke vaders. Verder vonden ook nog verschillende trouwpartijen plaats in het tweede en derde jaar na de geboorte. De sterfte van de bastaard bleek in het Brugse Vrije noch een opvallende positieve noch een negatieve invloed op de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders te hebben. Het percentage waarvan het onwettige kind reeds gestorven was ten tijde van het huwelijk bleek grote gelijkenissen te vertonen met de zuigelingen- en de kindersterfte.

Hoewel de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders hoog bleven en voornamelijk in de zandregio weinig beïnvloed werden door een onwettige geboorte, is het mogelijk dat de ongehuwde moeders zich tevreden moesten stellen met minderwaardige echtgenoten. Het valt namelijk moeilijk te geloven dat voornamelijk wanneer zij er niet in slaagden om de natuurlijke vader te huwen, zij begerenswaardige huwelijkspartners waren. In het Ancien Regime was de ideaal partner een nooit gehuwde man of vrouw van ongeveer dezelfde leeftijd evenals afkomstig uit een gelijkaardige sociaal milieu als uit de directe omgeving.

De ongehuwde moeders weken hier in enige mate van af. De bruidegoms waren gemiddeld een stuk ouder dan de bruiden. Het leeftijdsverschil tussen de onderzochte moeders en hun partners was gemiddeld 4 jaar in de zandstreek en 6,3 jaar in de polderregio terwijl dit voor een doorsnee koppel bij hun eerste huwelijk ongeveer 2 jaar bedroeg. Dit leeftijdsverschil werd gedeeltelijk veroorzaakt doordat de moeders vaker een weduwnaar huwden dan de andere nooit gehuwde vrouwen. Zowel de regionale als de sociale endogamie bleven wel in sterke mate behouden bij een huwelijk tussen de moeders en hun partners. Wanneer de moeder er in slaagde binnen het jaar na de onwettige geboorte en veelal met de biologische vader te huwen was het leeftijdsverschil in de zandstreek wat kleiner, namelijk gemiddeld 2,5

jaar. In de polderregio maakte het interval tussen de illegitieme geboorte en het huwelijk geen verschil uit.

Over het algemeen bleek het koppel dat kort na de geboorte huwde jonger te zijn. Dit was voornamelijk zo voor de bruiden, die gemiddeld 1,5 jaar jonger waren dan de doorsnee bruid. Voor de echtgenoten was dit minder eenduidig. Een grote groep onder hen was inderdaad jonger dan de gemiddelde bruidegom bij zijn eerste huwelijk maar een niet te onderschatten groep bleek evenwel aanzienlijk ouder te zijn. Dit deed ons besluiten dat de natuurlijke vaders in twee groepen onderverdeeld kunnen worden. Eerstens waren er de jongere mannen die het huwelijk hebben moeten uitstellen wegens hun economische onvoorbereidheid, ondanks hun intentie om te trouwen. De andere groep bestond uit oudere mannen die er vermoedelijk voor kozen om de moeders van hun onwettige kind te huwen omdat de financiële last die het kind veroorzaakte door hen beter te dragen viel.

Inzake de huishoudcompositie vormden de moeders die huwden samen met hun echtgenoten in de regel een nucleair huishouden. Tevens de moeders die alleenstaand bleven opteerden er voor in grote mate voor om zelfstandig te leven. Het is evenwel niet uitgesloten dat zij kort na de geboorte wel nog even bleven inwonen bij hun familie.

HOOFDSTUK 6: DE ARMENZORG

In dit afsluitende hoofdstuk gaan we na in welke mate de ongehuwde moeders arm waren en of ze hiertoe ondersteuning kregen van de armenzorg. We hanteren hiervoor twee bronnen, namelijk de volkstelling uit 1748 en de rekeningen van de parochiale armendissen. Na een inleidende uiteenzetting inzake armoede en de armenzorg bespreken we, voor de bovengenoemde bronnen afzonderlijk, de informatie die we eruit bekwamen. We onderzoeken onder meer hoe frequent de ongehuwde moeders als arm werden genoteerd en of

er eventuele verschillen opmerikbaar waren tussen de polder en de zandregio. We gaan eveneens na wanneer de steun verleend werd.

6. 1. INLEIDING

Vooraleer in te gaan op de resultaten lijkt het ons aangewezen om even stil te staan bij wat het concept ‘armoede’ nu precies inhoudt. Het spreekt voor zich dat dit geen onveranderlijk gegeven is en dat armoede in de 18de eeuw niet gelijkgesteld kan worden met armoede in de hedendaagse tijd. Dit begrip is namelijk afhankelijk van de geldende levensstandaard in een bepaalde periode en regio en hoe deze op zijn beurt ingevuld werd⁴⁶³. Over het algemeen spreekt men van armoede wanneer men niet over voldoende financiële middelen beschikt om in de levensnoodzakelijke behoeften te voorzien⁴⁶⁴. Wat dit pakket van goederen en diensten die als levensnoodzakelijk wordt beschouwd, inhoudt is eveneens veranderlijk en onduidelijk. We moeten daarnaast ook steeds in het achterhoofd houden dat de armen die aan bod komen in de volkstelling en de disrekeningen degenen zijn die door de lokale wereldlijke macht of door de bestuursleden van de armendis als dusdanig beschouwd werden. Dit betekent dat de beoordeling van armoede gebeurde door degenen die er in principe nooit in terechtkwamen en hun definitie al eens tekort kon schieten⁴⁶⁵. Wie uiteindelijk ondersteund werd door de armendis was naast hun beoordeling van armoede eveneens afhankelijk van de inkomsten van de instelling en dus niet iedereen die er nood aan had hulp kreeg⁴⁶⁶. Verder vielen vele mensen wegens de verschillende regels waar de armendissen zich aan hielden uit de boot. Enkel de armen uit de eigen parochie kregen hulp en werden degenen die niet katholiek waren evenals bedelaars en andere personen waarvan hun gedrag werd afgekeurd, uitgesloten⁴⁶⁷. Het is duidelijk dat het aantal armen dat we uit beide bronnen bekomen bijgevolg niet als absoluut beschouwd mag worden.

6. 2. DE ARMEN UIT DE VOLKSTELLING VAN 1748

⁴⁶³ S. KETELS, De armen uit het Brugse Vrije in 1748., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2003, p. 14. (vakgroep Nieuwe Tijden).

⁴⁶⁴ Ibid., p. 14-15.

⁴⁶⁵ Ibid., p. 15.

⁴⁶⁶ Ibid., p. 79.

⁴⁶⁷ Ibid., pp. 87-88. ; D. VANDAELE, Armenzorg op het platteland Lokeren. 1748-1754., Gent, Ugent (onuitgegeven licentiaatverhandeling), 2001, p. 42. (vakgroep Nieuwe Tijden).

In de volkstelling van 1748 werden de armen en de zogenaamde disgenoten, namelijk degenen die ondersteund werden door de plaatselijke armendis, in een aparte categorie beschouwd. Uit de studie van S. Ketels naar de armoede in het Brugse Vrije in 1748 bleek dat niet alle armen die in de volkstelling vermeld werden eveneens in de disrekeningen voorkwamen en vice versa. De ambtenaren die de volkstellingen opstelden, beschreven bijgevolg alle, naar hun mening, armen en niet enkel degenen die hulp kregen. Wat de gehanteerde criteria waren om een persoon als dusdanig te beschrijven is evenwel niet duidelijk⁴⁶⁸.

In het Brugse Vrije vonden wij voor 44 van alle ongehuwde moeders een volkstelling terug, wat 48,35% uitmaakte. Hiervan bleken er 10 voor te komen in de subgroep van de armen en disgenoten, ofwel als het hoofd of lid van een huishouden. Daarnaast vonden we één onwettig kind terug dat uitbesteed was aan een andere familie. In totaal was dus 29,46% van alle vrouwen waarvoor we een volkstelling voor handen hadden op één of andere wijze ondersteund door de dis of als arm beschouwd. Opnieuw waren wij niet steeds zeker van de bekomen informatie. De overgrote meerderheid waren wel zekere of vermoedelijk zekere gegevens zodat we dit percentage als vrij reëel kunnen beschouwen. S. Ketels berekende voor het Brugse Vrije het percentage van het aantal armen tegenover de totale bevolking in 1748. Hiervoor telde ze alle leden van de arme huishoudens bij elkaar en plaatste deze tegenover het totale bevolkingscijfer. Zij bekwam een gemiddeld percentage van 11,2%⁴⁶⁹. Voor de ongehuwde moeders hebben wij niet het aantal leden van de huishoudens waartoe zij lid waren, geteld. Hierdoor is een vergelijking met het percentage berekend door S. Ketels moeilijk. Zij besprak wel het verschil tussen de polder en de zandregio inzake het aandeel armen in 1748. Hieruit bleek dat beide regio's slechts in geringe mate van elkaar afweken⁴⁷⁰. Beide schommelden rond het hierboven vermeldde gemiddelde. Bij de ongehuwde moeders is het verschil tussen de twee streken wel navenant. In de zandregio vonden wij voor 24 ongehuwde moeders een volkstelling uit 1748 terug. Hiervan waren er 9 het hoofd of lid van een arm huishouden. Daarnaast werd er één bastaard uitbesteed. In totaal maakten zij 41,67% uit van de onderzochte moeders waarvoor een telling teruggevonden werd. In de polderregio beschikken we voor 20 vrouwen over een volkstelling waarvan 2 als arm werden genoteerd en daarbij nog een ongehuwde moeder als kind uitbesteed werd, hoewel wij hieromtrent niet zeker waren. Zij maakten in totaal 15% uit. Het verschil tussen beide regio is duidelijk.

⁴⁶⁸ S. KETELS, *op. cit.*, p. 76.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, p. 19.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, p. 35.

Hoewel het percentage armen tegenover de totale bevolking in de regio's volgens S. Ketels slechts in geringe mate van elkaar afweek, bleken de ongehuwde moeders in de zandregio in grotere mate arm geweest te zijn dan in de polderstreek.

De volkstelling uit 1748 verschaft ons een momentopname. Bovenstaande gegevens en percentages vertellen ons enkel dat de ongehuwde moeders een bepaald moment in hun leven tot een arm huishouden behoorden. Om enigszins na te gaan of de ongehuwde moeders reeds arm waren vóór de onwettige geboorte of dat deze status veelal een gevolg was van het ongehuwde moederschap, maken we een onderscheid tussen degenen die vóór 1748 van een bastaard bevielen en de volkstelling ons dus informatie verschaft over de situatie na zijn geboorte, en degenen die na 1748 een eerste onwettige kind baarden.

Tabel 6.1. Het aantal arme ongehuwde moeder tegenover alle ongehuwde moeders waarvoor een volkstelling (VOLKS.) teruggevonden werd in het Brugse Vrije, 1748

	zand		polder		Brugse vrije	
	abs	%	abs	%	abs	%
TOTAAL	10	41,67	3	15,00	13	29,55
zeker	6	25,00	1	5,00	7	15,91
vermoedelijk	3	12,50	1	5,00	4	9,09
niet zeker	1	4,17	1	5,00	2	4,55
VOLKS.	24	100,00	20	100,00	44	100,00
NA 1748	7	63,64	2	20,00	9	42,86
zeker	3	27,27	1	10,00	4	19,05
vermoedelijk	3	27,27	0	0,00	3	14,29
niet zeker	1	9,09	1	10,00	2	9,52
VOLKS.	11	100,00	10	100,00	21	100,00
VOOR 1748	3	23,08	1	10,00	4	17,39
zeker	2	15,38	1	10,00	3	13,04
vermoedelijk	0	0,00	0	0,00	0	0,00
niet zeker	1	7,69	0	0,00	1	4,35
VOLKS.	13	100,00	10	100,00	23	100,00

We vonden 21 vrouwen die na 1748 van een bastaard bevielen terug in de volkstellingen van de onderzochte gemeenten in het Brugse Vrije. Hiervan waren er 9 lid van een arm huishouden. Vijf onder hen leefden nog bij één of beide ouders, één ongehuwde moeders was als kind uitbested en de overige drie waren zelf het hoofd van het huishouden. Dit betekende dat in totaal 42,86% van de gevonden huishoudens waartoe de latere ongehuwde moeders behoorden afhankelijk was van de armendis en/of als arm werd bestempeld. Dit percentage is hoog waardoor een verband tussen beide fenomenen, namelijk dat onwettigheid gezien kan

worden als een mogelijk gevolg van of ten minste in de hand gewerkt werd door armoede, bewezen lijkt voor het Brugse Vrije.

Wanneer wij de zand en de polderregio apart bekijken, zien we dat de bovengenoemde relatie voornamelijk duidelijk blijkt te zijn voor de zuidelijke gemeenten. In de zandregio waren namelijk in 7 van de 11 gevallen, de huishoudens waartoe de toekomstige ongehuwde moeder lid van was, arm. Dit kwam neer op een indrukwekkende 63,64%. Hiervan waren er vijf waar de ongehuwde moeder nog als kind bij één of beide ouders woonden. In de overige twee waren zij reeds het hoofd van een huishouden. Voor de onderzochte gemeentes in de polders vonden wij slechts één ongehuwde moeder die onafhankelijk woonde vóór de onwettige geboorte en bij de categorie armen werd vermeld. Daarnaast was er één vrouw die als kind, hoewel niet zeker, uitbesteed was. Dit komt neer op 20%.

Het is duidelijk dat voornamelijk in de zandregio de ongehuwde moeders gerekruteerd werden uit arme gezinnen. Reeds in het vierde hoofdstuk haalden we als conclusie de hypothese aan dat in de zandregio de onwettigheid in grotere mate gerelateerd bleek te zijn met armoede. In de polderregio daarentegen hadden proportioneel meer ongehuwde moeders één van hun ouders, en veelal de vader, verloren of woonden zij niet meer bij hun ouders in. Slechts de helft van de ongehuwde moeders in de polderregio bleek nog bij één of beide ouders te wonen ten tijde van de volkstelling. In de zandregio was dit 72,7%. Hierdoor is het mogelijk dat de illegitimiteit in polderstreek eerder verbonden was met de afwezigheid van de niet onbelangrijke druk die een vader kon uitoefenen op de mannen die de vrouwen zwanger maakten⁴⁷¹.

Het aantal vrouwen dat na de onwettige geboorte, degenen die vóór 1748 van een bastaard bevielen, als arm werd beschouwd of steun kreeg van de dis was veel beperkter. Voor het Brugse Vrije was slechts 4 of 17,4% van de 23 vrouwen waarvoor een volkstelling beschikbaar was binnen deze categorie terug te vinden. In de zandregio was dit 23,1% terwijl zij in de polderstreek slechts 10% uitmaakten. Dit lagere percentage in vergelijking met de status van de ongehuwde moeders voor de onwettige geboorte kan op twee manieren uitgelegd worden. Enerzijds kan dit betekenen dat de onwettige geboorte geen verlaging van de status van de ongehuwde moeders betekende maar deze zelfs enigszins ten goede kwam. Dit zou inhouden dat zij effectief ondersteund werden door hun familie en omgeving. Daarnaast huwde meer dan de helft van de moeders vrij kort na de onwettige geboorte. Het is dus mogelijk dat zij iets boven hun stand trouwden of dat de steun van een echtgenoot

⁴⁷¹ A. LOTTIN, *art. cit.*, pp. 305-309.

betekende dat zij niet meer als arm werden beschouwd. Een andere mogelijke verklaring is dat de ongehuwde moeders niet meer als arm werden gezien omdat ze geen steun ontvingen van de armendis. We hebben reeds vermeld dat zij eventueel gestraft werden voor hun ondeugdelijk gedrag door hen te weren uit de publiek hulpfondsen⁴⁷².

Om deze mogelijkheid van dichterbij te bekijken, gaan we in het volgende onderdeel dieper in op de armendis. Anderzijds is het met deze dynamische bron, in tegenstelling tot de volkstelling, mogelijk de ongehuwde moeders die we er eventueel vinden voor een bepaalde tijdsspanne te volgen.

6. 3. DE ARMEN UIT DE DISREKENINGEN

De disrekeningen waren de administratieve documenten van de parochiale armendissen. Hierin werd vermeld welke inkomsten en uitgaven de instelling gedurende een jaar had ondergaan⁴⁷³. De uitgaven waren voor ons onderzoek belangrijk gezien er een overzicht werd gegeven van welke steun verleend werd en aan wie. De verleende hulp kon bestaan uit goederen of geld. Daarnaast werden eveneens bepaalde armen uitbesteed⁴⁷⁴. Dit betekende dat die armen die niet voor hun eigen onderhoud konden instaan, geplaatst werden in een ander huishouden die het minste onderhoudsgeld hiervoor vroeg⁴⁷⁵. In de disrekeningen werden de uitbestedingen steeds vermeld. Zo werd de naam van de bestede persoon en het hoofd van het huishouden waar zij terechtkwamen meegegeven, evenals de duur van de uitbesteding en het bedrag van het onderhoudsgeld. Wanneer de arme evenwel enkel in natura, veelal voedsel, kledij en brandstof, ondersteund werd, werden zij dikwijls niet bij naam genoemd. Vaak werd enkel degene die de goederen leverde gespecificeerd. Het is bijgevolg dus mogelijk dat wij verscheidene ongehuwde moeders niet terugvonden, ondanks dat zij wel disgenoten waren, omdat zij uitsluitend in natura ondersteund werden. Wanneer zij geldelijk hulp ontvingen, werd wel steeds de namen van de steungenietende armen vermeld.

Voor het Brugse Vrije onderzochten wij voor één gemeente uit de zandregio en één uit de polderregio de disrekeningen van ongeveer 1700 tot 1770⁴⁷⁶. Deze tijdsspanne werd gekozen omdat op deze wijze de ongehuwde moeders vanaf hun geboorte tot ruim na de bevalling van

⁴⁷² C. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen...*, p. 81.

⁴⁷³ D. VANDAELE, *op. cit.*, p. 16.

⁴⁷⁴ S. KETELS, *op. cit.*, p. 88.

⁴⁷⁵ J. VLAMYNCK, 'Een reglement voor de "publique bestedynghe van aerne persooonen ende kynderen vanden disch"', In: *Biekorf.*, LXX, 1969, p. 112.

⁴⁷⁶ zand: Ichtegem., polder: Houthave.

hun onwettig kind gevolgd konden worden. De twee gemeentes werden geselecteerd wegens de volledigheid van hun disrekeningen. Tussen beide parochies waren er wel enkele verschillen inzake de beschrijvingen van de steunverlening aan de armen. Zo werd in de disrekeningen van Houthave bij de hulpverlening in natura geen namen van de steungenietende armen vermeld. Dit was wel het geval voor de rekeningen van de armendis van Ichtegem. Anderzijds werden de armen in Houthave vaak geldelijk ondersteund terwijl dit in Ichtegem geen enkele maal voorkwam. Bijgevolg hebben we voor Houthave enkel de namen van die disgenoten die geldelijk ondersteund of uitbesteed werden. In Ichtegem werden degenen die goederen kregen evenals de uitbestede armen bij name genoemd.

Opvallend is dat geen enkele maal de alleenstaande moeder met haar bastaard kort na de geboorte voorkwamen in de disrekeningen van beide gemeenten uitgezonderd een uitbesteding van één van de bastaarden. Zoals wij verder bespreken, werden zij soms ondersteund wanneer zij nog kind waren, na hun huwelijk of wanneer zij weduwe waren. Dit versterkt de reeds aangehaalde hypothese dat wegens hun onwettige moederschap zij uitgesloten werden voor de steunverlening van de armendissen.

N. Mertens maakte een studie van de ongehuwde moeders en de armendis te Antwerpen tijdens de 19de eeuw. Hierin vermeldde zij dat vóór 1820 de bestrijding van de onwettigheid in Antwerpen uit twee krachtlijnen bestond. Eerstens werden de ongehuwde moeders niet ondersteund door de armendis omdat men meende dat op deze wijze onwettige zwangerschappen gestimuleerd werden. Anderzijds werden zij wel aangemoedigd om het illegitieme kind af te staan. De reden hiervoor was dat men geloofde dat als de ongehuwde moeder het kind opvoedde zij haar immorele gedrag zou overdragen op het kind. Daarnaast wou men op deze wijze ook kindermoord voorkomen⁴⁷⁷.

Hoewel het niet zeker is of deze regels ook gangbaar waren in het Brugse Vrije kunnen we vermoeden dat dit toch het geval was aangezien de ongehuwde moeders geen enkele maal in de disrekeningen voorkwamen kort na de geboorte maar dat we wel een uitbestede bastaard terugvonden. De beslissing wie ondersteund werd en wie niet, werd volledig bepaald door de dismeester van de parochiale armendissen. Dit betekende dat de selectiecriteria vrij willekeurig en lokaal variërend konden zijn en deze in grote mate afhankelijk waren van de normen en waarden van de dismeester⁴⁷⁸. Deze persoon was meestal afkomstig uit de hogere klassen van de maatschappij en kon dus een negatief beeld hebben omtrent ongehuwde

⁴⁷⁷ Citaat uit: B. VERLEYSEN, *op. cit.*, pp. 209-210.

⁴⁷⁸ D. VANDAELE, *op. cit.*, p. 42.

zwangerschappen. Daarnaast zetelde de lokale clerus voor bepaalde parochies, ondanks dat de armendissen een burgerlijke instelling waren, in het bestuur van het instituut en had dus een invloed op de beslissing wie hulp kreeg⁴⁷⁹. We hebben reeds vermeld dat wanneer men het gedrag van bepaalde armen afkeurde, zij niet ondersteund werden. We kunnen dus verwachten dat dit inderdaad ook het geval kon geweest zijn voor de ongehuwde moeders in het Brugse Vrije, hoewel we rekening moeten houden met eventuele gradaties in de beoordeling van deze vrouwen evenals regionale variaties.

Gezien de beperktheid van de gevonden gegevens en de variatie van de bekomen informatie geven we een beknopt overzicht van de resultaten uit de disrekeningen.

In de disrekeningen van Houthave, uit de polderregio, vonden wij vier ongehuwde moeders of dichte verwanten van hen terug. Voor één van deze vrouwen, namelijk Adriana Vlietinck, vonden wij haar moeder terug in de disrekening. Zij was weduwe en werd voor één jaar, in 1718, geldelijk ondersteund om haar kinderen, waaronder de vrouw die later ongehuwde moeder werd, te onderhouden⁴⁸⁰. Bij de tweede casus was de echtgenoot van een voormalige ongehuwde moeder, Isabella Devinck, verschillende malen afhankelijk van de dis. Opeenvolgend van 1751 tot 1757 werd namelijk zijn pacht voor een stuk grond door de armenkamer betaald. In 1759 werd Isabella Devinck, toen reeds weduwe, nog eenmalig ondersteund. Een man had namelijk verschillende leveringen met levensnoodzakelijke goederen voor haar gedaan en dit werd terugbetaald door de dis⁴⁸¹. Een andere ongehuwde moeder, Joanna Respaillie, werd na de sterfte van haar echtgenoot en bijgevolg ruim na de onwettige geboorte verschillende malen vermeld in de disrekeningen. In 1759 ontving zij alimentatie. Pas zes jaar later kreeg zij opnieuw onderhoudsgeld. In 1771 werd zij uiteindelijk uitbesteed⁴⁸². Voor deze drie casussen waren we zeker dat het de ongehuwde moeder of haar naaste verwanten betrof. Bij de laatste casus waren we dit evenwel niet. Hier werd de eventuele ongehuwde moeder als kind, in 1734 wat 20 jaar voor de onwettige geboorte was, 36 dagen onderhouden en werd haar ziekenzorg verleend. Eveneens in 1743 betaalde de dis drie maanden tafelkosten⁴⁸³.

⁴⁷⁹ P. VAN ZEIR, 'De armenzorg in Brugge', In: *Biekorf.*, LXI, 1960, 10, p. 364.

⁴⁸⁰ RAB, *Brugse Vrije registers.*, nr. 12286.

⁴⁸¹ RAB, *Brugse Vrije registers.*, nr. 12297-12301.

⁴⁸² RAB, *Brugse Vrije registers.*, nr. 12297-12301.

⁴⁸³ RAB, *Brugse Vrije registers.*, nr. 12290.

Voor Ichtegem vonden wij drie casussen terug in de rekeningen van de armendis. De vader van een van de ongehuwde moeders, Veronica Ommeslag, bleek enkele jaren verschillende leveringen van rogge gefinancierd door de armendis te krijgen. Aaneensluitend van 1748 tot 1760 kreeg de man jaarlijks een levering rogge. Daarna verdween hij zes jaar uit de rekeningen. Vanaf 1766 tot 1768 werd hij opnieuw ondersteund in de vorm van roggeleveringen. In 1769 was hij blijkbaar gestorven en ontving zijn weduwe nog gewaden⁴⁸⁴. Het is niet duidelijk waarom de vader van de ongehuwde moeder zes jaar niet in de rekeningen voorkwam. In 1759 was zijn dochter van een bastaard bevallen. Het is mogelijk dat dit eventueel zijn invloed had gehad op de steun die haar vader kreeg van de armendis, namelijk dat ook hij tijdelijk geweerd werd uit de armenzorg. Bij de tweede casus was het de echtgenoot van een voormalige ongehuwde moeder, Joanna Strubbe, die drie maal in de rekeningen werd vermeld. Een eerste maal werd in 1757 een doodskist voor zijn overleden vrouw geleverd. Een jaar later huwde hij met Joanna Strubbe. Opnieuw in 1757 ontving hij nog verschillende goederen van de armendis. Het volgende jaar kreeg hij brandhout⁴⁸⁵. De laatste casus is deze van een uitbested onwettig kind. Dorothea Delrue beviel in 1737 van haar vierde onwettige kind⁴⁸⁶. Uit de disrekeningen blijkt dat deze bastaard opeenvolgend van 1744 tot 1750 uitbested werd bij dezelfde persoon⁴⁸⁷. Dit was de enige maal dat we onwettige kinderen terugvonden in de disrekeningen. Wat we hieruit kunnen afleiden is niet duidelijk. Werden de moeders, in tegenstelling tot Antwerpen voor 1820, niet gestimuleerd om hun onwettige kind af te staan in het Brugse Vrije of opteerden ze er gewoon voor om hen zelf op te voeden?

Uit bovenstaande beschrijvingen van onze bevindingen vallen er moeilijk besluiten te trekken. De informatie die deze bron ons verschaft is enorm variërend en vaak partieel. Hierdoor kunnen we niet onderzoeken welke steun, natura of geldelijk, het meest frequent geleverd werd gezien de verschillen tussen de beschrijvingen in de disrekeningen van Ichtegem en Houthave. In Houthave werden voornamelijk weduwes ondersteund terwijl dit in Ichtegem meestal mannen waren die het hoofd waren van een huishouden. De duur van de ondersteuning was over het algemeen vrij kort. Gemiddeld was deze voor Houthave ongeveer 3 jaar. In Ichtegem was de steunverlening gemiddeld iets langer, namelijk 7,3 jaar. Dit laatste

⁴⁸⁴ RAB, Brugse Vrije registers. , nr. 12342-12349.

⁴⁸⁵ RAB, Brugse Vrije registers. , nr. 12345.

⁴⁸⁶ RAB, Parochieregisters. , microfilm: 1218421, Akte: 8/10/1737.

⁴⁸⁷ RAB, Brugse Vrije registers. , nr. 12340-12343.

gemiddelde werd evenwel opgetrokken door de vader van een ongehuwde moeder die 14 jaar hulp ontving. Uitzonderd deze casus blijken de meeste disgenoten dus voor slechts een korte periode gesteund geweest te zijn, waardoor we kunnen besluiten dat armoede, of ten minste de steunverlening hiertoe, geen permanente conditie was⁴⁸⁸. Opvallend is ook de reeds vermelde afwezigheid van de ongehuwde moeders kort na de onwettige geboorte. We vonden enkel gegevens terug wanneer zij nog kind of reeds gehuwd waren geweest.

6.4. BESLUIT

We kunnen besluiten dat een groot aantal van de ongehuwde moeders voor de onwettige geboorte lid waren van een arm huishouden. Dit was voornamelijk het geval voor de vrouwen uit de zandregio. Meer dan 60% bleek namelijk op basis van de volkstelling uit 1748 behoeftig geweest te zijn. In de polderregio was dit veel minder het geval, namelijk 20%. Dit deed ons besluiten dat voornamelijk in de eerstgenoemde regio armoede enigszins gerelateerd kan worden met onwettigheid. Na de onwettige geboorte bleek zowel uit de volkstelling als uit de onderzochte disrekeningen dat slechts een weinig aantal vrouwen ondersteund werden. Dit kon enerzijds betekenen dat zij door de steun van hun familie en eventuele latere echtgenoot niet meer afhankelijk hoefden te zijn van de armendis. Anderzijds kon het eventueel zijn dat zij door hun ‘onzedelijk’ gedrag uit de armenlijsten geschrapt werden. Dit valt evenwel moeilijk te bepalen gezien de keuze van wie ondersteund werd afhankelijk was van het oordeel van de plaatselijke dismeester en bijgevolg regionaal enorm kon variëren. Daarnaast was de lokale clerus in vele parochies eveneens gezeteld in het bestuur van de armendis. Gezien hun veelal negatieve beoordeling van onwettigheid lijkt het ons niet onwaarschijnlijk dat zij er voor opperden om de vrouwen die zich hieraan schuldig maakten niet te ondersteunen.

⁴⁸⁸ S. KETELS, *op. cit.*, p. 16.

ALGEMEEN BESLUIT

De polder en de zandstreek van het Brugse Vrije waren twee zeer van elkaar afwijkende gebieden tijdens de 18de eeuw. Volgens het concept van het 'sociale agrosysteem' van E. Thoen maakten de noordelijke gemeenten van het Brugse Vrije deel uit van de kuststreek. De hoofdkenmerken van dit systeem waren een vruchtbare kleibodem evenals de veel voorkomendheid van grote en middelgrote commerciële landbouwbedrijven en vele landarbeiders. Bijgevolg werd het gebied getypeerd door een grote sociale polarisatie. Verder kende de rurale huisnijverheid er weinig ingang. De zuidelijke gemeenten of de zandstreek van het Brugse Vrije hoorden eerder bij het sociale agrosysteem van Binnen-Vlaanderen. Deze regio werd gekenmerkt door een zandige en minder vruchtbare ondergrond. Het dwergbedrijf was er de overheersende bedrijfsstructuur waardoor bijgevolg weinig landarbeiders voorkwamen en het gebied sociaal vrij homogeen was. Het is tevens in deze regio dat de rurale proto-industrie tot zijn maximale expansie kwam in de loop van de 18de eeuw.

Deze socio-economische verschillen hadden hun invloed op het demografische gedrag. De zandstreek evenals gans Binnen-Vlaanderen ondergingen een grotere bevolkingsgroei en men hanteerde er een restrictiever huwelijkspatroon, namelijk latere huwelijken en een hoger definitief celibaat, dan in de polders en de kuststreek in de 18de eeuw. Bijgevolg was het brutogeboortecijfer eveneens hoger in de polderregio in navolging van hun licht intensiever huwelijkspatroon. De zuigelingen- en kindersterfte was er in dit gebied evenwel eveneens hoger. Dit had te maken met de borstvoedingspraktijken.

Uit deze studie bleek ook het verloop van de onwettigheidgraad te differentiëren tussen de twee onderzochte streken tijdens de periode 1730-1760. Zo was de illegitimiteit tijdens de periode 1730-1745 het hoogst in de zandregio. Beide gebieden vertoonden een dieptepunt van de onwettigheidgraad in 1745-1746 van ongeveer 0,5%. De polderregio kende na dit dieptepunt evenwel een veel sterkere toename van de illegitimiteit dan de zandregio. Op het einde van de onderzochte periode schommelde het 5-jaarlijkse gemiddelde van de onwettigheidgraad in de zandregio rond 1%. In de polderregio bedroeg deze evenwel reeds 2,5%. Het grote verschil in evolutie van de illegitimiteit tussen beide regio's vanaf ongeveer 1750 hebben wij voornamelijk toegekend aan de stagnerende arbeidsvraag naar landarbeiders en de afwezigheid van de rurale huisnijverheid in de polderregio.

Eveneens inzake het profiel van de ongehuwde moeders vallen er enkele merkwaardige afwijkingen tussen de gebieden op.

Het belangrijkste verschil tussen beide regio's was dat de ongehuwde moeders er ten tijde van hun eerste onwettige geboorte in de polderregio gemiddeld een stuk ouder waren dan in de zandregio. De gemiddelde leeftijd bij de eerste onwettige geboorte was er in de zandstreek 25,1 jaar en meer dan de helft van deze vrouwen was er tussen de 20 en 24 jaar. In de polderregio was de gemiddelde leeftijd 28 jaar en was de spreiding van de leeftijden heel wat gevarieerder. Ook de natuurlijke vaders die expliciet vermeld werden in de geboorte of huwelijksakte waren opvallend ouder in de polderstreek dan in de zandregio. Het markante aan deze verschillen is dat zij in tegenspraak waren met het algemene huwelijkspatroon, namelijk een restrictiever systeem in de zand dan in de polderregio. De burgerlijke staat, namelijk dat voornamelijk oudere weduwes vatbaar zouden zijn voor onwettigheid in de polderregio, kan hieromtrent geen verklaring bieden. De gegevens inzake de burgerlijke staat waren niet eenduidig. Hoewel het aantal weduwes onder de ongehuwde moeders toch iets groter bleek te zijn in de polderregio, kunnen we aannemen dat de afwijking met de zandregio niet navenant genoeg was om het verschil in leeftijd te verklaren. De bevindingen van G. Alter voor Verviers verschaften ons een alternatieve interpretatie voor de jongere leeftijden van de ongehuwde moeders en de biologische vaders in de zandstreek. Hij ondervond dat de koppels die kort na de onwettige geboorte huwden, opvallend jonger waren. Voor het Brugse Vrije hebben we aangenomen dat alle huwelijken die binnen het jaar na de onwettige geboorte voltrokken werden, het huwelijk tussen de moeder en de natuurlijke vader betrof en dat zij eveneens de subgroep waren die G. Alter bedoelde. Uit de studie van hun leeftijden bleken deze bruiden zowel in de polder als in de zandstreek inderdaad gemiddeld jonger te zijn ten tijde van hun huwelijk, namelijk 1,5 jaar jonger dan de gemiddelde bruid bij haar eerste huwelijk. Hoewel het aandeel van deze subgroep iets groter was in de zandregio, namelijk 54% van alle gevonden huwelijken, dan in de polderstreek, namelijk 37,5% van alle getraceerde huwelijken, is dit verschil evenwel niet van die mate dat het volledig de algemene jongere leeftijd van de ongehuwde moeders in de zandregio kan uitleggen. Om de één of andere reden waren de ongehuwde moeders, of zij nu kort na de onwettige geboorte huwden of niet, jonger in de zandregio dan in de polderstreek. Wat de reden hiertoe kon zijn, is niet duidelijk. We hebben de hypothese aangehaald dat de regio's een andere aard van illegitimiteit kenden. Zo zouden voornamelijk de oudere vrouwen in de polderregio, die ondanks het licht intensievere huwelijkspatroon er niet in geslaagd waren te huwen, er

voornamelijk vatbaar zijn voor het ongehuwde moederschap. De reden waarom zij er niet in geslaagd waren te huwen was, zoals we verder nogmaals bespreken, vermoedelijk de sterfte van hun ouders en voornamelijk van de vader. Door de grote wil tot een huwelijk van deze vrouwen, aangezien voornamelijk in deze regio de bestaansmogelijkheden voor alleenstaande vrouwen beperkt waren, namen zij grotere risico's om dit doel te bereiken. Op deze wijze gingen zij sneller over tot voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap na een huwelijksbelofte. Door de sociale heterogeniteit van de regio evenals de verslechterde economische toestand voor de landarbeiders na 1750 en de afwezigheid van een alternatief zoals de rurale textielnijverheid werden zij vaker in de steek gelaten door de natuurlijke vaders en werden zij ongehuwde moeders. In de zandregio waren veelal jonge vrouwen, iets jonger dan de gemiddelde bruid, ontvankelijk voor het ongehuwde moederschap. Zij hadden voorhuwelijkse seks aangegaan maar konden evenwel niet steeds bij een zwangerschap tijdig een huwelijk voltrekken, daar zij meestal economisch onvoorbereid bleken om een zelfstandig huishouden op te richten. Het vermoeden dat zij vroegtijdig voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap aangingen had eventueel te maken met de relatieve welvaart die C. Vandenbroeke toekende aan de regio's waar de huisnijverheid verspreid was tijdens het 2de en 3de kwart van de 18de eeuw.

Een belangrijke indicatie omtrent de oorzaken van het ongehuwde moederschap verkregen wij via de studie van de huishoudens. Hieruit bleek een groot aantal van de onderzochte vrouwen reeds één of beide ouders verloren te hebben, met name de vader. G. Alter en A. Lottin onderkennen dit fenomeen eveneens in hun studie naar de ongehuwde moeders in respectievelijk Verviers en Rijsel. In de polderstreek leken evenwel meer ongehuwde moeders reeds één of beide ouders verloren te hebben. Uit de bestudering van de beroepen van de hoofden van de huishoudens bleken de bestudeerde vrouwen uit de zandregio vaker uit arme huishoudens afkomstig te zijn dan in de polderregio. Dit deed ons besluiten dat onwettigheid in de zandstreek in grotere mate veroorzaakt werd door een tekort aan economisch kapitaal, terwijl dit in de polderregio eerder gerelateerd leek met een laag niveau aan sociaal kapitaal. We willen wel benadrukken dat zowel in de polder als in de zandstreek de ongehuwde moeders tot de laagste geledingen van de maatschappij behoorden en in beide streken de vrouwen in hogere mate reeds één of beide ouders verloren hadden in vergelijking met de andere vrouwen die geen onwettige geboorte ondergingen in de desbetreffende regio's.

Opvallend was eveneens dat de overgrote meerderheid van de ongehuwde moeders in beide regio's voornamelijk in hun eigen geboorteplaats of in de direct aangrenzende gemeenten van hun bastaard bevielen. Dit deed ons besluiten dat de vrouwen die er voor kozen om hun onwettige zwangerschap te voltrekken op het platteland dit voornamelijk in een vertrouwde omgeving deden en de hulp van familie en kennissen bijgevolg navenant moet geweest zijn. Ondanks dat deze vrouwen vermoedelijk steun kregen van hun omgeving geloven we wel dat zij in enige mate gestigmatiseerd werden. We willen wel benadrukken dat hierin variaties mogelijk waren en dat veel afhing van de intenties van de natuurlijke vader, namelijk of er een huwelijk in het verschiet lag of niet, en het gedrag en de reputatie van de ongehuwde moeder zelf.

Wat betreft de overlevingskansen van de bastaarden, was de onwettige zuigelingen- als de kindersterfte hoger in de polderstreek. Dit verschil tussen de polder en de zandstreek was evenwel gelijkaardig aan de variatie van de algemene zuigelingen- en kindersterfte tussen beide regio's. De onwettige zuigelingensterfte lag wel een stuk hoger dan de algemene sterfte van baby's jonger dan één jaar. Lange tijd dacht men dat de oversterfte van onwettige kinderen veroorzaakt werd door het zogenaamde 'engeltjesmakerij', namelijk dat de moeders de kinderen verwaarloosden door hen bijvoorbeeld te privatiseren van voedsel. Recentere onderzoeken tonen evenwel aan dat de afwijking tussen de onwettige en algemene zuigelingensterfte grotendeels verklaard kan worden door de veelal lagere socio-economische status van de ongehuwde moeders. Onderzoek, evenals onze bevindingen voor het Brugse Vrije, tonen aan dat de onwettige kindersterfte lager was dan deze van de wettige kinderen. Dit zou veroorzaakt zijn door een vroegtijdige selectie van de bastaarden tijdens hun eerste levensjaar.

Gezien de financiële last van een onwettig kind evenals de stigmatisering van de ongehuwde moeders door de gemeenschap lijkt het ons aannemelijk dat deze vrouwen, met name wanneer zij niet met de biologische vader trouwden, over lagere huwelijkskansen beschikten. Voornamelijk daar economische criteria ook bij de lagere klassen van belang waren bij de partnerkeuze.

Uit het onderzoek bleek evenwel dat een groot aandeel van de bestudeerde vrouwen nog huwden na de onwettige geboorte. Zo trouwde minimaal 57,1% en maximaal 78,79% van alle onderzochte moeders. Het aandeel dat trouwde was in de zandregio groter dan in de polderregio. Voornamelijk wanneer men rekening houdt met het definitief celibaat in beide

regio's weken de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders in de zandstreek amper af van die van de vrouwen die geen onwettige geboorte ondergingen. In de polderregio was dit wel het geval. Voornamelijk de oudere en/of weduwes onder de ongehuwde moeders slaagden er in mindere mate in om te huwen. De leeftijd evenals de burgerlijke staat waren vermoedelijk niet de enige factoren die bepaalden waarom sommige vrouwen nog huwden en anderen niet. De sociale klasse waartoe de moeder behoorde evenals de aanwezigheid van de vader, etc. hadden waarschijnlijk eveneens hun invloed. De eventuele sterfte van de bastaard vóór het huwelijk oefende volgens de bevindingen voor het Brugse Vrije evenwel noch een positieve noch een negatieve invloed uit op de huwelijkskansen van hun moeders.

Zoals reeds vermeld huwde een groot aantal van de bestudeerde moeders binnen het jaar, en een navenant aandeel zelfs binnen de eerste maand, na de onwettige geboorte. We zijn ervan uitgegaan dat wanneer dit het geval was, zij met de biologische vader van het onwettige kind trouwden. Vele huwelijken werden tevens binnen het tweede en derde jaar na de geboorte voltrokken.

Hoewel de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders, en dan voornamelijk in de zandstreek, groot bleken is het mogelijk dat zij zich tevreden moesten stellen met minder begerenswaardige echtgenoten ten gevolge van hun onwettige geboorte. Om dit na te gaan hebben wij bestudeerd in welke mate de homogeniteit tussen het koppel gehandhaafd bleef.

Wanneer wij de leeftijden van de onderzochte moeders ten tijde van hun huwelijk behandelden, kwam ook hier de tegenstelling tussen de zand en de polderregio duidelijk naar voren. Zo waren de vrouwen uit de zandregio gemiddeld 27 jaar bij hun huwelijk, terwijl dit in de polderregio bij benadering gemiddeld 29 jaar was. Ook voor hun partners is deze tegenstelling duidelijk. Zij waren in de zandstreek gemiddeld 31,4 jaar op basis van alle gegevens en 28 jaar op basis van alleen de zekere gegevens. In de polderstreek waren zij respectievelijk gemiddeld 35 en 41,5 jaar. Wanneer wij naar de spreiding over de leeftijdsklassen keken, bleek dat de grote meerderheid van deze vrouwen tussen de 25 en 29 jaar was ten tijde van hun huwelijk in de zandregio. In de polderstreek waren de leeftijden gevarieerder. De meeste waren er tussen de 20 en 24 jaar, maar ook de leeftijdscategorie 30-34 jaar scoorde hoog. Bij hun echtgenoten was de spreiding er gevarieerd. In de zandregio waren de mannen vrij gelijk verdeeld over de leeftijdsklassen 20-24, 30-34 en 40-45. In de polders was er een dominantie van de mannen tussen 25 en 39 jaar. Ook het aandeel

echtgenoten ouder dan 45 jaar was er niet verwaarloosbaar. Wanneer wij de leeftijdsverschillen tussen de onderzochte koppels bekeken bleek dat, hoewel velen met personen uit de eigen en aangrenzende leeftijdsklassen huwden, oudere echtgenoten veelvuldig voorkwamen. Dit was met name zo voor de polderregio. In de zandstreek kende 54% van de huwelijkskoppel een leeftijdsverschil van 1 tot 5 jaar. In de polderstreek was hun aandeel kleiner, namelijk 37,5%. In de laatstgenoemde regio waren namelijk heel wat echtgenoten 11 tot 15 jaar ouder. Ook het leeftijdsverschil 6 tot 10 jaar evenals meer dan 20 jaar waren hoog vertegenwoordigd onder de echtgenoten in de polderstreek. Ook in de zandregio waren een aantal echtgenoten 6 tot 10 en 16 tot 20 jaar ouder. De homogeniteit inzake de leeftijd tussen de koppel bleek hoewel dominant niet altijd gevrijwaard gebleven. Voornamelijk in de polderregio huwden de bestudeerde moeders in grote mate een oudere man.

We hadden het vermoeden dat wanneer de moeder de biologische vader huwde de homogeniteit sterker zou zijn. Dit betekende dan dat zij voornamelijk voorhuwelijkse seksuele relaties aangingen met leeftijdsgenoten en dat het grote aandeel van oudere echtgenoten van alle onderzochte moeders gezien kan worden als een gevolg van hun nadeel op de huwelijksmarkt, namelijk een onwettige geboorte, en zij dus enkel minderwaardige oudere mannen konden huwen.

Wanneer wij deze hypothese toetsen met de bevindingen voor het Brugse Vrije bleek dit niet volledig te kloppen. Het koppel dat binnen het jaar na de onwettige geboorte huwde, was inderdaad grotendeels jonger. Zoals we reeds bespraken waren deze vrouwen in beide regio's gemiddeld 25,5 jaar ten tijde van hun huwelijk. In de zandregio waren evenwel de meeste tussen 20 en 29 jaar terwijl in de polderregio degenen die tussen de 20 en 24 jaar evenals deze tussen 30 en 34 jaar hoog vertegenwoordigd waren. Geen enkele van de vrouwen die binnen het jaar huwden waren ouder dan 35 jaar, noch in de zand noch in de polderregio. Hun partners waren eveneens grotendeels jonger. Gemiddeld waren zij in de zandregio 28,4 jaar en in de polderregio 32,2 jaar. Wanneer wij naar de spreiding over de leeftijdsklassen keken viel het op dat de meeste van deze mannen in beide regio's tussen de 20 en 29 jaar waren. In de zandregio maakten zij reeds 72% uit terwijl dit in de polderstreek voor de helft van deze echtgenoten het geval was. Opvallend was evenwel dat er ook veel oudere mannen onder de natuurlijke vaders waren. Ook wanneer wij het leeftijdsverschil tussen de koppels die binnen het jaar na de onwettige geboorte huwden bekeken, kwam naar voren dat de frequente heterogeniteit tussen de koppels inzake de leeftijd ook bij hen voorkwam. In de zandregio was

het leeftijdsverschil van 1 tot 5 jaar tussen de partners iets gangbaarder bij de koppels die kort na de onwettige geboorte huwden dan bij alle koppels. Dit was namelijk het geval voor 62,5% onder hen. Maar bij verschillende onder hen waren de biologische vaders 6 tot 10 en 16 tot 20 jaar ouder. In de polder bleek zelfs de dominantie van het leeftijdsverschil van 1 tot 5 jaar iets lager bij degenen die kort na de illegitieme geboorte huwden, namelijk 33,33%. De meeste van de natuurlijke vaders die de moeders huwden waren 6 tot 15 jaar ouder. Deze resultaten inzake de leeftijden van de biologische vaders en het leeftijdsverschil tussen het huwelijkspaar deed ons aannemen dat zij in twee groepen ingedeeld konden worden. Namelijk een groep van mannen die iets jonger was dan de gemiddelde bruidegom bij zijn eerste huwelijk. Zij hadden ondanks de onwettige zwangerschap van hun partner niet tijdig een huwelijk kunnen voltrekken wegens hun economische onvoorbereidheid hiertoe. Kort na de geboorte slaagden zij daar wel in. De tweede groep bestond uit oudere mannen die gezien hun leeftijd vermoedelijk reeds een huishouden hadden opgericht en bijgevolg de financiële last van een onverwacht kind beter konden opvangen. Dergelijke mannen lieten de ongehuwde moeders bijgevolg minder in de steek.

Wanneer wij de burgerlijke staat van de koppels vergelijken, huwden de nooit gehuwde moeders in beide regio's vermoedelijk iets vaker een weduwnaar dan de andere bruiden die voor het eerst huwden zonder een onwettige geboorte ondergaan te hebben. De overgrote meerderheid onder hen trouwden evenwel andere nooit gehuwde mannen waardoor de homogeniteit inzake de burgerlijke staat toch groot bleef. Op basis van de weinige gegevens die wij omtrent de geboortedorpen evenals de beroepen hadden, bleek ook de regionale evenals de sociale endogamie sterk te zijn onder de bestudeerde koppels.

Op basis van deze gegevens besluiten we dat niet alleen de huwelijkskansen van de ongehuwde moeders in de zandregio weinig afweek van die van de andere vrouwen in de regio, maar dat zij ook niet in sterke mate met minder begerenswaardige partners hoefden te huwen daar de homogeniteit vrij hoog bleef. In de polderregio werden de huwelijkskansen wel aangetast door de onwettige geboorte. Wanneer zij er toch in slaagden te huwen bleken ook zij grotendeels met evenwaardige partners te trouwen. Alleen inzake de leeftijd en de burgerlijke staat trouwden zij iets vaker oudere mannen en/of weduwnaars en dit in iets grotere mate in de polderregio. Dit bleek evenwel niet volledig een gevolg te zijn van de onwettige geboorte daar het aandeel van de weduwnaars en oudere mannen ook onder de natuurlijke vaders navenant was.

Wanneer wij de leefsituatie na de onwettige geboorte bespraken, kwam naar voren dat de moeders die huwden in grote mate een nucleair huishouden vormden met hun partners en bijgevolg niet afweken van het algemene patroon. Uit deze studie bleek eveneens dat een onwettige geboorte meestal betekende dat men een onafhankelijk huishouden vormde of men nu huwde of niet. Slechts uitzonderlijk vonden wij andere samenlevingsvormen, namelijk inwoning bij de ouders of het samenwonen met andere alleenstaande vrouwen, onder de ongehuwde moeders die niet huwden.

Verschillende historici hebben de link tussen armoede en onwettigheid gelegd en bewezen. Voor het Brugse Vrije was deze relatie tussen armoede en onwettigheid voornamelijk duidelijk voor de zandregio. Op basis van de volkstelling konden we onderzoeken in welke mate de huishoudens waartoe de ongehuwde moeders ooit behoorden, arm waren. Voor de zandregio was 41,67% van alle ongehuwde moeders die we in de volkstelling terug vonden ooit lid geweest van een huishouden dat als arm werd aanzien. In de polderregio was dit slechts 15%. Voornamelijk vóór de onwettige geboorte waren de meeste onderzochte vrouwen arm geweest. In de zandregio was dit maar liefst 63,6% terwijl dit in de polderstreek het geval was voor 20% van de bestudeerde vrouwen. We kunnen hieruit besluiten dat voornamelijk in de zandstreek armoede in hoge mate gerelateerd was met onwettigheid en dit in de hand werkte. In de polderregio kwam deze relatie minder geprononceerd naar boven. Zoals reeds vermeld leek onwettigheid daar eerder gerelateerd te zijn met de afwezigheid van de ouders en voornamelijk de vader die eventueel druk konden uitoefenen op de mannen die hun dochters onwettig zwanger hadden gemaakt. Naast de volkstellingen hebben wij eveneens de rekeningen van de plaatselijke armendis geconsulteerd. Het resultaat was enigszins zwak. Hoewel wij verschillende verwanten en de ongehuwde moeders lang vóór of na de onwettige geboorte tegenkwamen in de rekeningen werden zij geen enkele maal vermeld kort na de geboorte van de bastaard. Dit deed ons aannemen dat zij als straf voor hun ondeugdelijk gedrag vermoedelijk uitgesloten werden van de publieke armenzorg.

In de loop van deze studie hebben wij gepoogd om enkele theorieën omtrent het ontstaan en verloop van de onwettigheid die besproken werden in het derde hoofdstuk, te toetsen aan de bevindingen bekomen uit ons onderzoek. Het betreft de theorie van de *marriage frustrated* van D. Levine evenals de meermaals besproken *courtship hypothesis*. Ook op het bestaan van een *bastardy prone sub-society* aangebracht door P. Laslett werd dieper ingegaan.

In het derde hoofdstuk gingen we na in welke mate de economie en meer bepaald het prijzenverloop zijn invloed had op de onwettigheid volgens de theorie van D. Levine. Hieruit bleek dat de illegitimiteit inderdaad met enige vertraging reageerde op de prijsfluctuaties. Na 1745 was dit verband evenwel verbroken. Zo steeg de illegitimiteit zonder dat deze door een prijsstijging vooraf werd gegaan. Dit had vermoedelijk te maken met de verzadiging van de arbeidsmarkt van de landarbeiders die na 1750 duidelijk werd. Dit betekende dat er meer werklozen waren die bijgevolg economisch moeilijker in staat waren om een huwelijk te voltrekken. Dit verklaart eveneens het verschillende verloop van de onwettigheid in beide regio's na 1750. In de polderregio waren er meer landarbeiders en was er geen alternatieve tewerkstelling zoals de rurale huisnijverheid. Dit betekende dat het arbeidersoverschot er in tegenstelling tot de zandregio reëel was. We kunnen bijgevolg besluiten dat de fluctuaties van de prijzen evenals de economische gesteldheid een grote invloed uitoefenden op de onwettigheid.

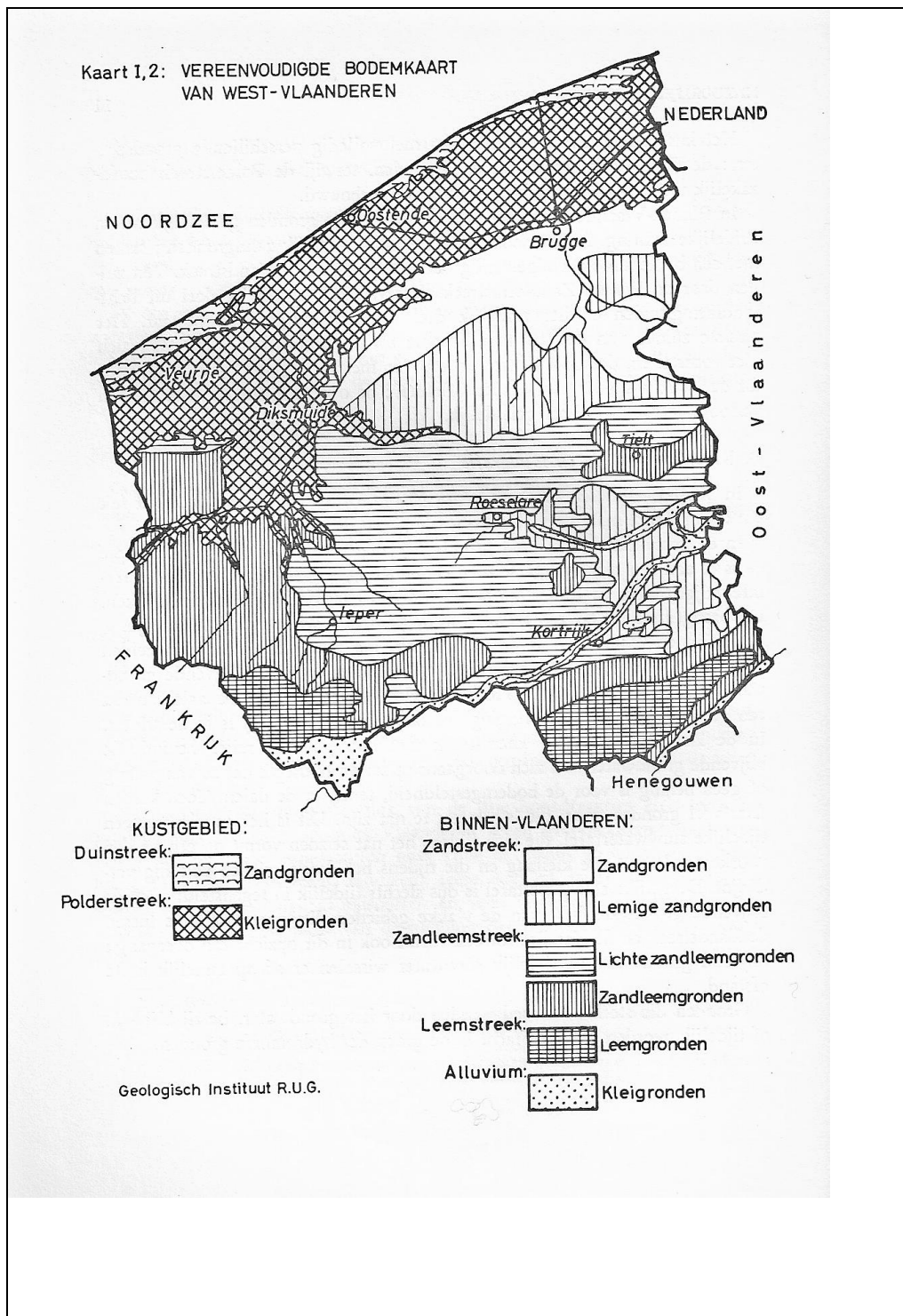
De *courtship hypothese* houdt in dat men onwettigheid als een gevolg kan zien van de hofmakerij of de tradities rond de koppelvorming. Deze tradities werden gecontroleerd en goedgekeurd door de omgeving. Zo stond men tolerant tegenover voorhuwelijkse seks wanneer het koppel op huwbare leeftijd was en de huwelijksbelofte was uitgesproken. Dit betekende dan ook de ongehuwde moeders ongeveer op huwbare leeftijd zouden moeten zijn ten tijde van hun onwettige geboorte en dat hun partners potentiële huwelijkskandidaten waren. In deze studie naar de onwettigheid van het Brugse Vrije vonden wij enkele indicaties voor de geldigheid van de *courtship hypothese*. Zo vertoonde de maandelijkse spreiding van de onwettige concepties grote gelijkenissen met deze van de wettige en alle geboortes. Dit suggereert dat zowel de onwettige, de prenuptiale als de wettige concepties op gelijkaardige ogenblikken en situaties werden gecreëerd. Ook het feit dat vele moeders nog kort na de geboorte huwden spreekt in het voordeel van de hypothese. Daarnaast werden er meermaals vele gelijkenissen terug gevonden met het algemene huwelijkspatroon en de vrouwen die geen onwettige concepties aangingen. De ongehuwde moeders waren ten tijde van hun eerste onwettige geboorte gemiddeld slechts enkele maanden tot 2 jaar jonger dan de gemiddelde bruid bij haar eerste huwelijk. Dit betekende dat zij pas tot voorhuwelijkse geslachtsgemeenschap overgingen wanneer zij min of meer op huwbare leeftijd waren. Hoewel de biologische vaders vaak een stuk ouder waren dan de moeders, waren de meeste onder hen eveneens op huwbare leeftijd of slechts iets jonger. Ook de sociale evenals de regionale endogamie bleef onder de illegitieme koppels veelal gehandhaafd.

De *bastardy prone sub-society* was volgens P. Laslett een groep van personen die werkelijk seksueel non-conformistisch waren. De bewijzen voor het bestaan of de kenmerken van deze subgroep waren volgens deze auteur een groot aantal repeaters, familiale banden tussen de ongehuwde moeders en eventueel met andere personen gekenmerkt door seksueel dissident gedrag evenals het repeatereffect. Dit laatste hield in dat wanneer de algemene illegitimiteit hoog was, de fertiliteit van de repeaters zich versnelde en meer bastaarden er bijgevolg afkomstig waren van deze vrouwen. In het Brugse Vrije was het percentage van repeaters onder de ongehuwde moeders hoog. Zij maakten namelijk 12,77% uit van alle bestudeerde vrouwen in de zandregio. In de polderregio was hun aandeel iets kleiner, namelijk 11,36%. Naast dit hoge percentage repeaters onderkenden wij ook verschillende familiale banden tussen de ongehuwde moeders. Zo bleken verschillende, dichte verwanten te zijn van andere ongehuwde moeders. Ook huwelijken met verwanten van andere moeders van onwettige kinderen vonden we terug. Tevens het repeatereffect bleek duidelijk op te gaan voor het Brugse Vrije. Het aantal bastaarden afkomstig van repeaters vertoonde een grote correlatie met de algemene onwettigheid. Bij periodes van hoge onwettigheidgraden en voornamelijk tijdens versnelde toenames waren deze bastaarden proportioneel hoger vertegenwoordigd. Wanneer de illegitimiteit een dalend verloop vertoonde kwamen zij slechts uitzonderlijk voor. Deze trend was duidelijk merkbaar zowel in de zand als in de polderregio. Hoewel de bevindingen voor het Brugse Vrije in grote mate de theorie van P. Laslett bevestigen valt het ons evenwel moeilijk het bestaan van een werkelijke non conformistische subgroep onder de ongehuwde moeders aan te nemen. Het grote aantal repeaters, de onderlinge familiale banden evenals het repeatereffect konden namelijk eveneens het gevolg zijn van een ongewenste slechte reputatie conform de theorie van de dubbele moraal aangebracht door G. Alter. Deze hield in dat bepaalde vrouwen door hun connectie met personen die een afwijkend seksueel gedrag vertoonden sneller misbruikt en verlaten werden door mannen.

We hopen met deze thesis het fenomeen van het ongehuwde moederschap voor Vlaanderen verder in beeld gebracht te hebben. Enerzijds hebben wij ons gefocust op een regio die nooit eerder inzake onwettigheid onderzocht werd. De afgelopen jaren werden reeds het Meetjesland, de regio het Antwerpse evenals de regio rond Kortrijk onder de loep genomen. Met de bestudering van het Brugse Vrije lijkt een eerste beeld van de onwettigheid met een focus op de ongehuwde moeders voor het Vlaamse platteland geschetst te zijn. We hopen dan ook dat deze studies onderzoekers zal inspireren om dit thema verder uit te spitten. Anderzijds bleek de bestudering van het Brugse Vrije met zijn twee specifieke sociale agrosystemen

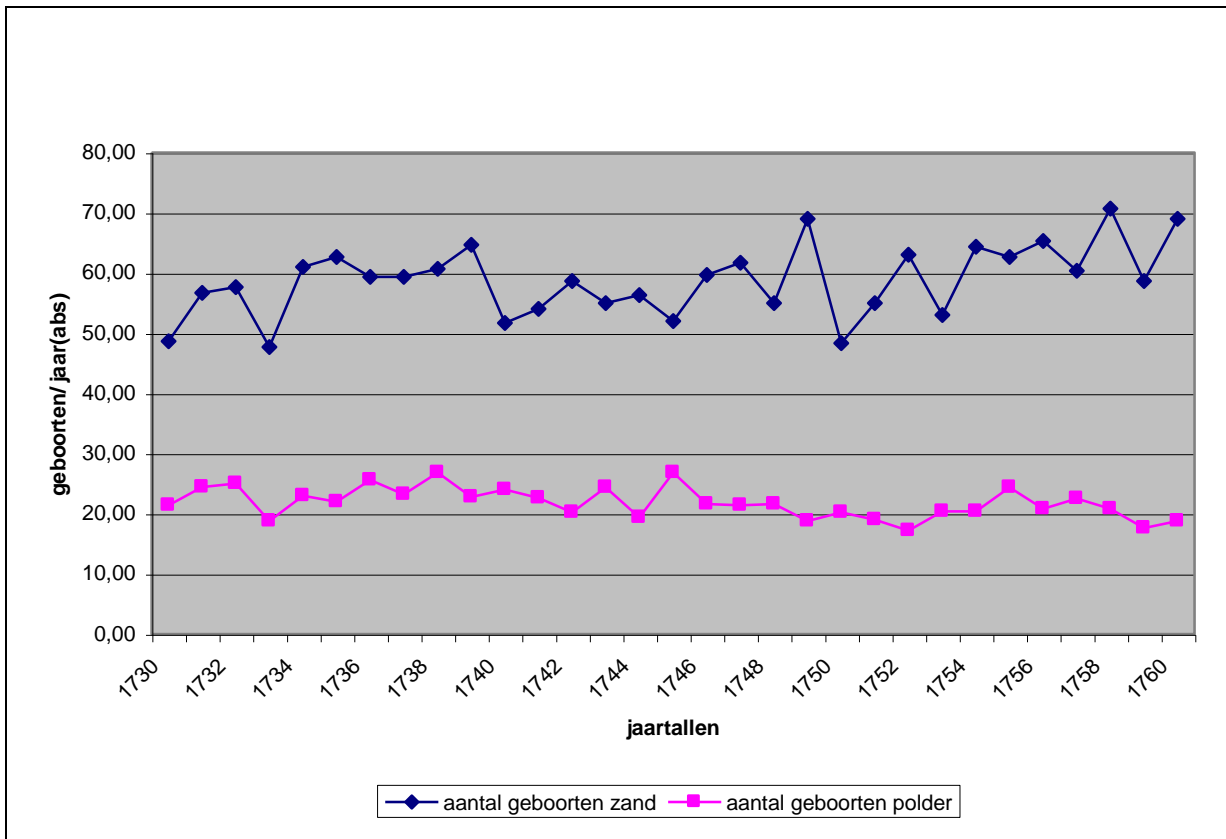
uiterst nuttig. We willen dan ook regionaal onderzoek volgens deze afbakeningen stimuleren gezien de interessante resultaten die bij gebruik ervan naar voren kwamen. Daarnaast hebben wij eveneens pogen aan te tonen dat de analyse van de illegitimiteit vóór de universele stijging van de onwettigheid op het einde van de 18de eeuw zijn waarde kan bevatten.

BIJLAGEN

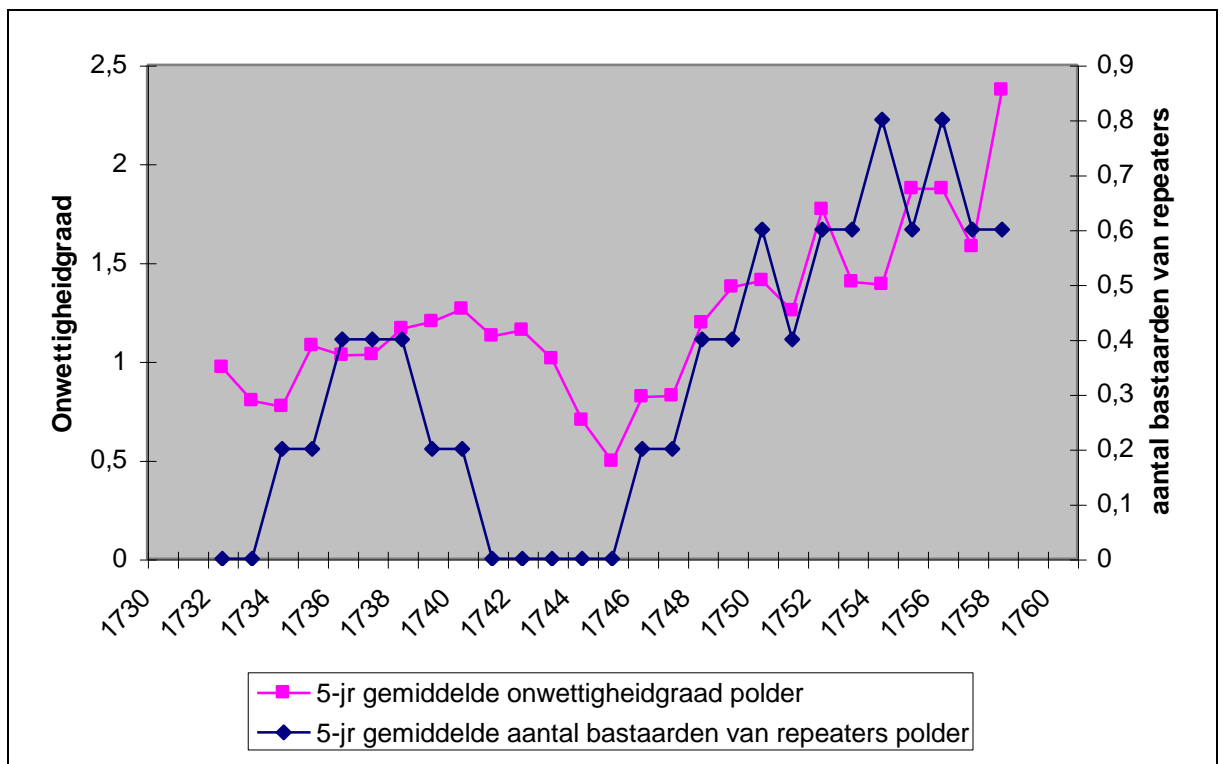
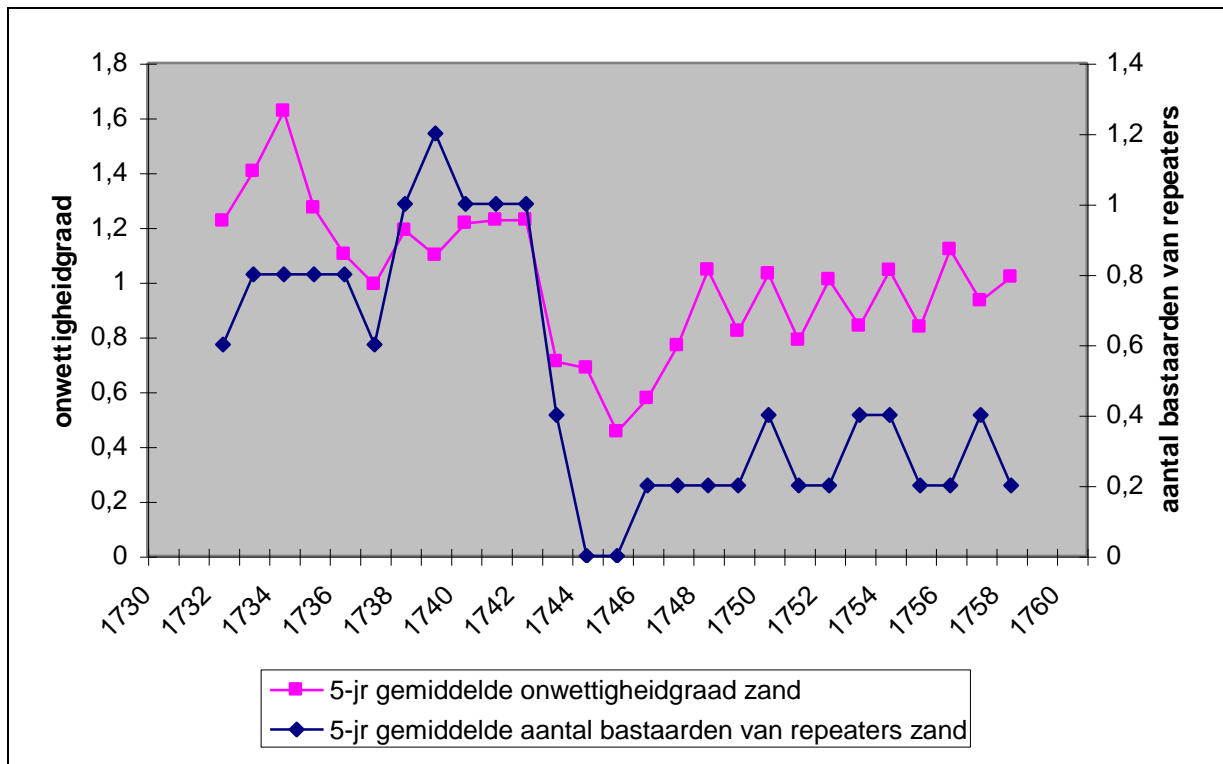

⁴⁸⁹ M. ZWAENEPOL en N. VANHOVE, De landbouw in West-Vlaanderen. Een economische en sociografische analyse., Brugge, West-Vlaams Economisch Studiebureau, 1965, pp. 12.

Bijlage 3.1. : Evolutie van het aantal geboorten in het Brugse Vrije, 1730-1760 (abs.)

Bijlage 4. 1. : Vergelijken van de onwettigheidgraad en het aantal bastaarden afkomstig van repeaters, zand en polder, 1730-1760

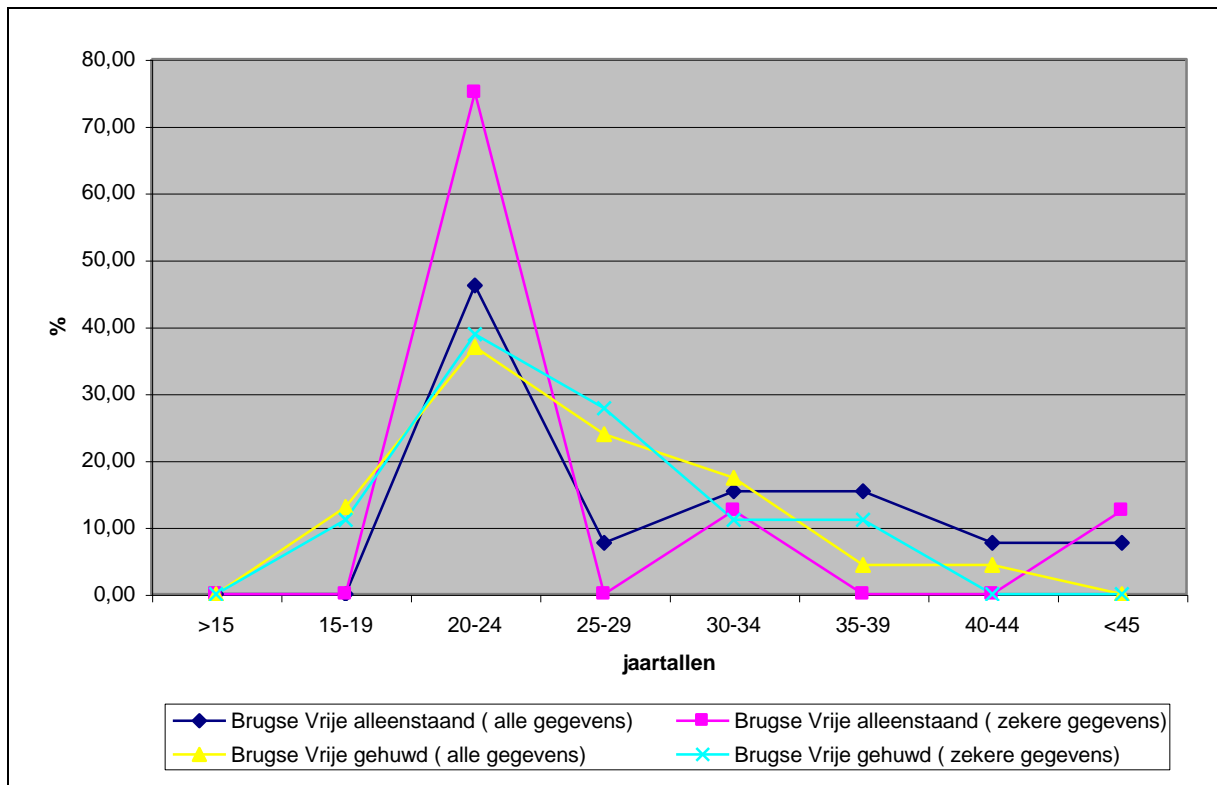
Bijlage 4. 2. : Tabel met de leeftijdsspreiding van de repeaters bij hun eerste geboorte en alle geboortes in het Brugse Vrije, 1730-1760

	Eerste onwettige geboorte						alle onwettige geboorten					
	Polder		Zand		Totaal		Polder		Zand		Totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
> 15	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
15-19	0	0,00	1	25,00	1	12,50	0	0,00	1	12,50	1	5,88
20-24	1	25,00	1	25,00	2	25,00	3	33,33	0	0,00	3	17,65
25-29	1	25,00	1	25,00	2	25,00	1	11,11	3	37,50	4	23,35
30-34	1	25,00	0	0,00	1	12,50	1	11,11	0	0,00	1	5,88
35-39	1	25,00	1	25,00	2	25,00	2	22,22	2	25,00	4	23,35
40-44	0	0,00	0	0,00	0	0,00	2	22,22	1	12,50	3	17,65
> 45	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	12,50	1	5,88
TOTAAL	4	100,00	4	100,00	8	100,00	9	100,00	8	100,00	17	100,00

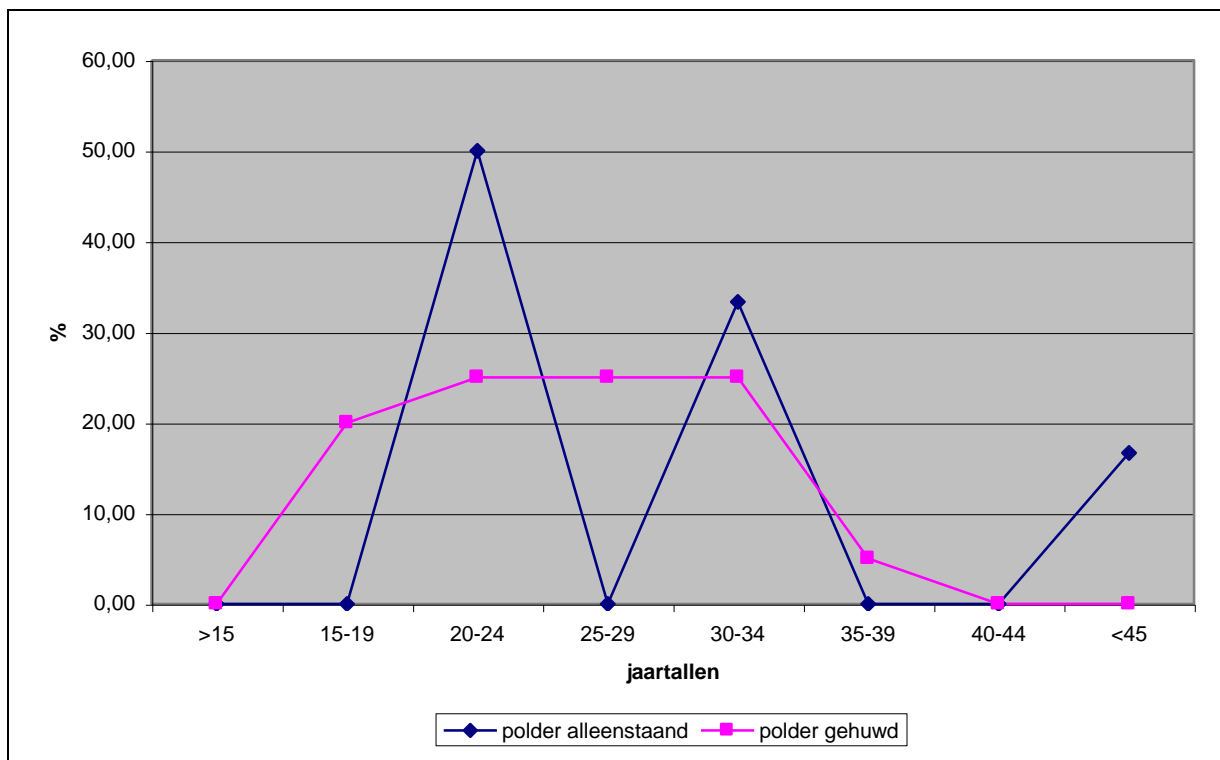
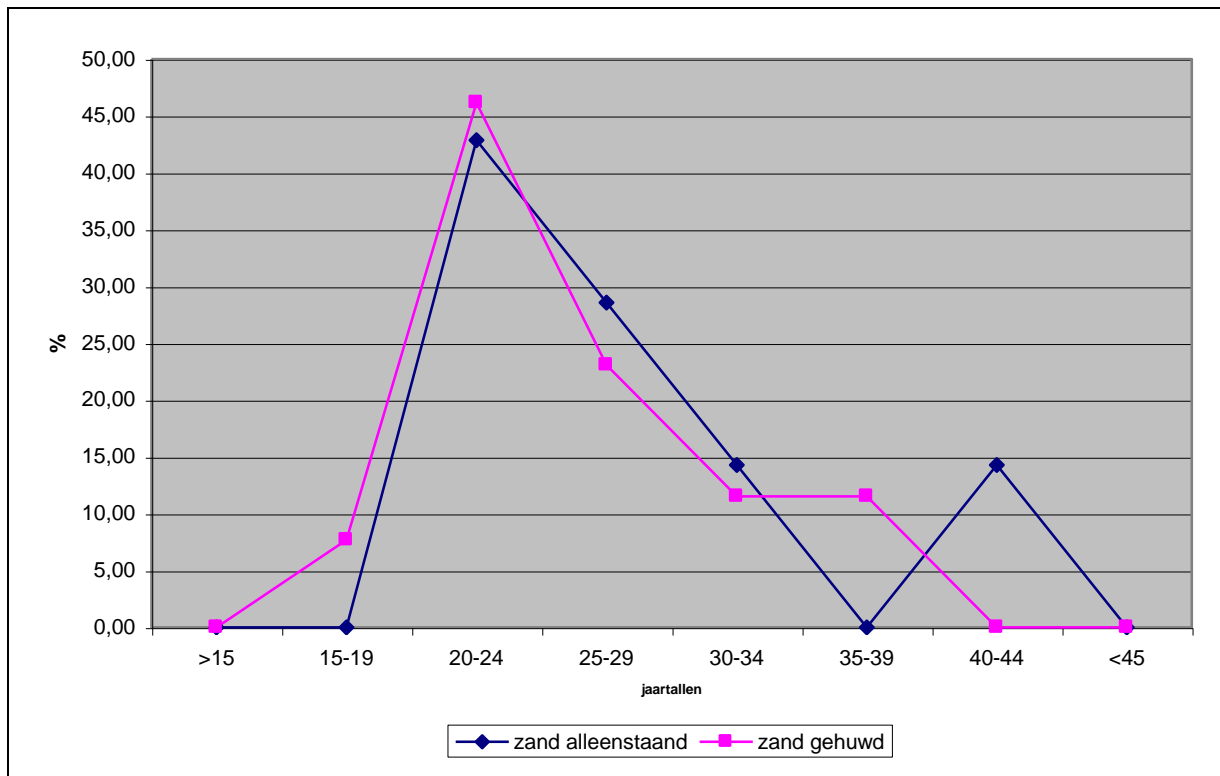
Bijlage 4. 3. : Tabel met de geboorteplaats van de repeaters

	Geboorteplaats moeder	
	Zeker	Vermoedelijk
Geboorteplaats bastaard	3	3
Aangrenzende gemeente	0	0
Verder	1	0

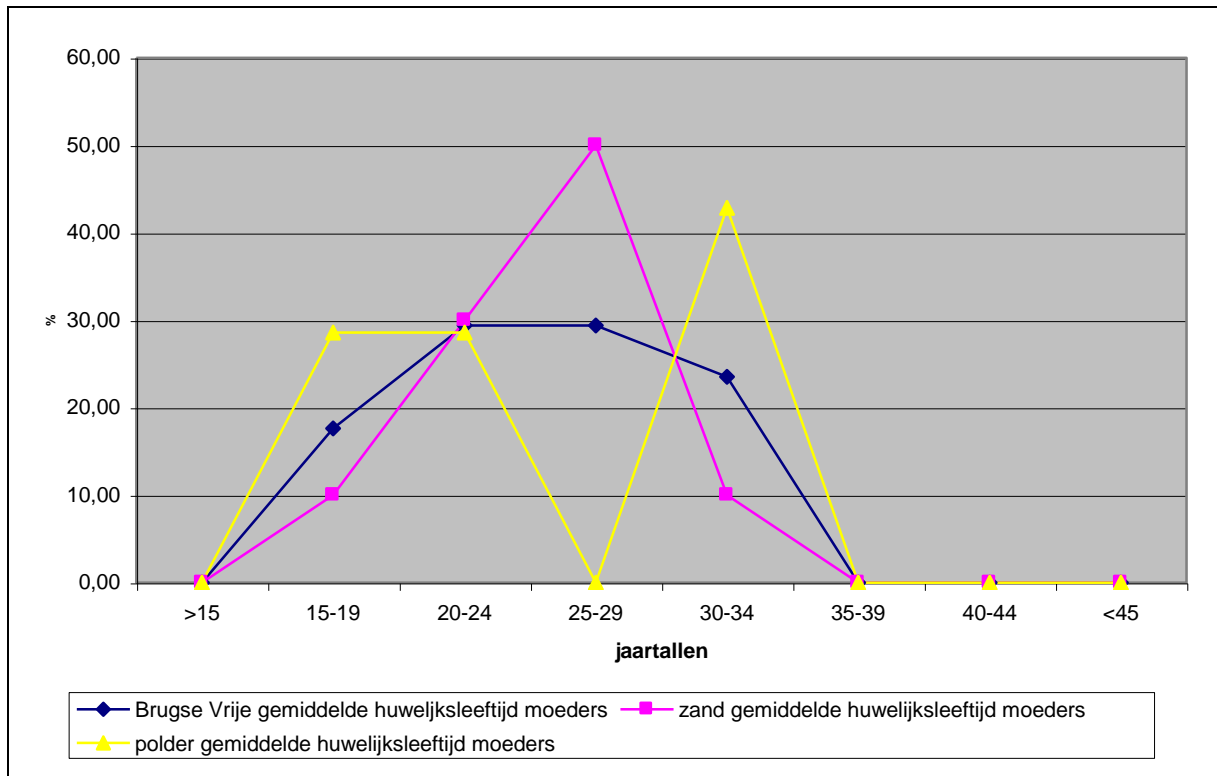
Bijlage 5. 1. Leeftijden van de ongehuwde moeders bij de onwettige geboorte, onderscheid tussen degenen die huwen en alleenstaand blijven in het Brugse Vrije op basis van de zekere en alle gegevens, 1730-1760, in %

Bijlage 5. 2. Leeftijden van de ongehuwde moeders bij de onwettige geboorte, onderscheid tussen degenen die huwen en alleenstaand blijven in de zand en de polderregio op basis van alle gegevens, 1730-1760, in %

Bijlage 5. 3. Gemiddelde huwelijksleeftijd van de moeders die binnen het jaar huwen na de onwettige geboorte in het Brugse Vrije, 1730-1748, in %

Bijlage 5. 4. Gemiddelde huwelijksleeftijd van de echtgenoten die binnen het jaar huwen na de onwettige geboorte in het Brugse Vrije, 1730-1748, in %

